

Az Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae új kiadványsorozata

KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

Másodvonalban –
Háttéremberek a 20. századi
magyar történelemből

2023 I. ÉVFOLYAM
2. SZÁM

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI INTÉZET
ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM

New series of Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae

*EAST CENTRAL EUROPEAN
HISTORICAL STUDIES*

**In Second Line –
People Behind the Scenes of 20th Century
Hungarian History**

**VOLUME I
NUMBER 2** 2023

INSTITUTE OF HISTORY
ESZTERHÁZY KÁROLY CATHOLIC UNIVERSITY

*KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK*

Másodvonalban –
Háttéremberek a 20. századi
magyar történelemből

LÍCEUM
KIADÓ

Eger, 2023

FŐSZERKESZTŐ / EDITOR-IN-CHIEF

Pap József, PhD, dr. habil, EKKE

SZERKESZTŐK / EDITORS

Bajnok Dániel (PhD, EKKE), Borbély Zoltán (PhD, EKKE), Kristóf Ilona (PhD, EKKE), Majtényi György (DSc, EKKE), Makai János (PhD, dr. habil, EKKE), Miskei Antal (PhD, dr. habil, EKKE)

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR / EDITORIAL SECRETARY

Nagy Andor, PhD, EKKE

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / EDITORIAL BOARD

Balogh Judit (PhD, dr. habil, EKKE), Dobszay Tamás (PhD, dr. habil, ELTE), Gebei Sándor (DSc, EKKE), Herman Róbert (DSc, Veritas), Kalmár János (CSc, dr. habil, EKKE), Kármán Gábor (PhD, ELKH TTI), Pál Judit (MTA külső tagja, EKKE), Püski Levente (DSc, DE), Rainer M. János (MTA tagja, EKKE), Romsics Ignác (MTA tagja, EKKE), C. Tóth Norbert (DSc, ELKH TTI), Valuch Tibor (DSc, EKKE), Vlad Popovici, PhD, BBTE

TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓK / ADVISORY BOARD

Börries Kuzmany (egyetemi docens, Bécsi Egyetem, Kelet-Európa Történelme Intézet), Dini Metro-Roland (professzor, Western Michigan Egyetem, Kalamazoo), John L. Rury (professzor, University of Kansas), Judy Biber (professzor, Új-Mexikói Egyetem Történettudományi Intézete, Albuquerque), Konrad Gündisch (professzor, Délkelet-Európa Német Kulturális és Történeti Intézete, Ludwig-Maximilians-Universität, München, Németország), Maciej Górny (professzor, igazgató-helyettes, Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Varsó), Michel Figeac (professzor, Bordeaux-3 [Michel de Montaigne] Egyetem Történeti Intézete), Olga Khavanova (professzor, Orosz Akadémia Történettudományi Intézete, Moszkva), Pertti Ahonen (professzor, Jyväskyläi Egyetem, Jyväskylä), Peter Konya (professzor, Eperjesi Egyetem Történelemtudományi Intézete, Eperjes), Stanislav Holubec (professzor, osztályvezető helyettes, Cseh Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Prága), Tuomas Laine-Frigen (kutató, egyetemi docens, Tamperei Egyetem)

OLVASÓSZERKESZTŐ / PROOF READER

Báthory Kinga

ISSN 3004-0951 (PRINT)

MTA
Kiváló
Kutatóhely

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Történelemtudományi Intézet

TARTALOM / CONTENTS

Szerkesztői előszó 5

TANULMÁNYOK / STUDIES

BARTÓK BÉLA

A „hadosztálylébános”. A katonai szolgálat szerepe Subik Károly egri kanonok karrierjében 1914–1925 között 9

NAGY PÉTER – VALUCH TIBOR

Egy öntörvényű, politizáló munkás a 20. századi ózdi gyári társadalomban. Fejezetek Antalköz József történetéből 27

GÁL MÁTÉ

A pártállami egyházpolitika szolgálatában. Az Állami Egyházügyi Hivatal Heves megyei megbízottjainak pályaképe (1951–1956)..... 51

MAJTÉNYI GYÖRGY

Kádár Jánosné. Az első titkár felesége és a hatalom 73

MEDGYESI KONSTANTIN

Egy szürke eminenciás a hatalom kapujában: Grósz Károly borsodi és budapesti első titkárságának éveit 99

MŰHELY / WORKSHOP

GUSZMANN GERGELY

A délnyugat Egyesült Államok történelme az Új-Mexikói Történelmi Szemle tükrében 125

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

BERDE IMRE

„Csengery Antalnak nem halljuk nesztét...” 171

PAP JÓZSEF

Reprezentáció vagy politizálás? A főrendek és a főrendiház a dualizmus éveiben..... 179

Számunk szerzői..... 185

Szerkesztői előszó

Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete 2023-ban új folyóiratot indít Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok címmel. A folyóirat, melynek második számát tartja kezében az olvasó, az intézet korábbi, 49 számot megélt tudományos folyóiratának – legutóbbi elnevezése szerint: Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae – jogutódja. A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok című folyóirat egy lektorált (double blind peer review), nyílt hozzáférésű periodika, melynek célja tudományos fórumot biztosítani a hazai és határon túli Kelet-Közép Európára vonatkozó kutatásokat folytató kollégák számára. A folyóirat három fő rovatból áll. A Tanulmányok rovat tartalmazza az adott szám tematikusan összekapcsolódó munkáit. A Műhely rovatban jelenhetnek meg a tematikához közvetlenül nem kapcsolódó írások. Valamint a Történelmi irodalom rovatban recenziókat közlünk. A folyóirat hazai és külföldi szerzőktől is fogad cikkeket.

A második számban egyéni életpályákat bemutató írásokat válogattunk össze, melyek a 20. századi magyar történelemhez kapcsolódnak. *Bartók Béla* (EKKE) tanulmányában Subik Károly életének egy szakaszát járja körül. Subik kanonok az Egri Főegyházmegye egyik legtekintélyesebb személye volt a két világháború között, azonban mindvégig háttérben maradt a főegyházmegye vezetői mögött. Subik karrierjében, hasonlóan több más hasonló Horthy-korszak alatti életpályához, fontos szerepe volt az első világháború alatti szolgálatnak. Az írás a kanonok tábori lelkesítő szolgálatának karrieralkító szerepét vizsgálja. *Nagy Péter* (ELTE – Globalizációtörténelmi Kutatócsoport) és *Valuch Tibor* (EKKE) írása Antalköz József ózdi munkáskarrierjét mutatja be. A modernizálódó 20. századi magyar társadalomban a gyári munkásság társadalmi, politikai jelentősége és szerepe folyamatosan növekedett. A munkássá válás, a munkáslét tömegesedő társadalmi tapasztalattá vált. A tanulmány egy olyan átlagos, részben többgenerációs ózdi gyári munkáscsaládból származó munkás élettörténetét vizsgálja meg, aki közéleti és politikai aktivitása és érdeklődése okán is, időről időre a gyári társadalom hangadóivá vált. *Gál Máté* (MNL – Heves Vármegyei Levéltár, Eger) az Állami Egyházügyi Hivatal Heves megyei megbízottjainak pályaképét rajzolja meg. Az írás prozopográfiai módszerekkel mutatja be a megyei tanácson és az érseki irodában tevékenykedő kádereket, elemzi iskolai végzettségüket, előéletüket, pártbeágyazottságukat, hivatali előmenetelüket. A vizsgálat kezdőpontja 1951, tehát az ÁEH felállításának időpontja, végpontja pedig 1956, amikor ha rövid időre is, de leállt a hivatal működése, és a vidéki helyszínen tevékenykedők is elhagyták a szolgálati helyüket. A szám utolsó két írása a pártállami elit területéről választott magának tematikát. *Majtényi György* (EKKE) írásának témája, igazodva a szerző által

korábban megjelentetett biográfiához, Kádár János feleségének, Tamáska Máriának a portréja. Tamáska a Kádár-kornak alig ismert, fontos szereplője, „szürke eminenciája” volt, akiről bár a politikai élet történéseit taglaló munkákban viszonylag kevés szó esik, mégis közvetlen hatással lehetett a rendszer névadójára. A tanulmány bepillantást nyújt a Kádár házaspár magánéletébe, felvázolja azokat a lehetőségeket, ahogy a női szereplő férjére hatva fontos és lényeges szerepet tölthetett be a politika alakításában. *Medgyesi Konstantin* (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) Grósz Károly borsodi és budapesti első titkárságának éveit tárja az olvasó elé. Bár Grósz végül egy rövid időre főtitkára lett az MSZMP-nek, mégis a szürke eminenciás ideáltípusának lehet tekinteni. Grósz 25 évig szolgálta a rendszert az „agitprop” hivatalnokaként, apparatcsikjaként. A rendszer egyik színtelen bürokrataja volt, nyilvános szerepet viszonylag ritkán vállalt. A tanulmány azt az időt mutatja be, amikor már jelentősebb pártmegbízást kapva, gyakorlatilag a hatalom kapujában állt. A második szám Műhely rovatában szerepel egy, a tematikához nem kapcsolódó írás *Guszmán Gergelytől* (EKKE). Az EKKE Történelemtudományi Intézete 2023-ban tudományos kapcsolatot épített ki az Új-Mexikói Egyetem Történelemtudományi Tanszékével (University of New Mexico – Department of History). Guszmán Gergely írásában áttekinti az 1926-ban alapított Új-Mexikói Történelmi Szemle (New Mexico Historical Review) írásait. A folyóirat az Egyesült Államok egyik legrégebbi és legelismertebb történelmi folyóirata, melyet az Albuquerque központú Új-Mexikói Egyetem Történelemtudományi Tanszéke jegyez. A tanulmány olyan cikkeket dolgoz fel, amelyek nemcsak a délnyugati régió iránt érdeklődőknek lehetnek hasznosak, hanem szemléletükkel, a forráskritikával vagy problémafelvetésükkel bárki számára tartalmazhatnak értékes információkat. Mivel a magyar és az európai (vagy akár az észak-amerikai) történelemtudományban kevésbé feldolgozott a délnyugati régió gazdag múltja, az írás a szemle tanulmányaira támaszkodva betekintést nyújt a délnyugati területek történelmébe, kiemelten kezelve a spanyol expedíciókat, a pueblo és más indián közösségek történetét. A szám két recenziót is tartalmaz, Samu Nagy Dániel Csengery életrajzáról és Tóth-Barbalics Veronika dualizmus kori főrendiházat bemutató munkájáról.

A terveink szerint a folyóirat két számmal fog jelentkezni a 2024-es évben. Az egyik a földbirtoklás történetével fog foglalkozni, a másik pedig a városok és kiemelten a mezővárosok társadalmával kapcsolatos legújabb kutatási eredményeket szándékozik bemutatni.

Pap József

TANULMÁNYOK / STUDIES

A „hadosztályplébános”

A katonai szolgálat szerepe Subik Károly egri kanonok karrierjében 1914–1925 között

BARTÓK BÉLA

Abstract. „Chaplain of the division”. The role of military service in the career of Károly Subik, Canon of Eger between 1914–1925. Canon Károly Subik was one of the most respected figures in the Archdiocese of Eger between the two world wars. This study uses archival sources and press reports to examine how the military chaplaincy ministry of Canon Károly Subik of Eger was perceived by the local public and how it contributed to the fulfilment of his ecclesiastical career.

Keywords: Roman Catholic Church, World War 1, army chaplain, ecclesiastical career, personal cult, authoritarianism

Amikor 1943. január 28-án 92 éves korában elhunyt Szmrecsányi Lajos egri érsek, az Egri Főegyházmegye talán legtekintélyesebb papja Subik Károly kanonok volt. Egy korabeli egri főegyházmegyei névtár szerint 1942-ben – a „neobarokk” társadalom tagjához méltóan – több rangot, címet és kitüntetést viselt. Egyrészt vitézi címet kapott, emellett címzetes pankotai főesperes, pápai prelátus, címzetes tyulthai apát, egri oldalkanonok, főegyházmegyei irodaigazgató (kancellár), a főegyházmegyei iskolák főigazgatója és főtanfelügyelője, főegyházmegyei jószágkormányzó (vagyonkezelő), a gazdasági számvevőség ellenőre, az Egri Főegyházmegyei Tanítóegyesület elnöke (prézes), az egyházmegyei iparos legényegylet (Kolping-egyesület) elnöke (prézes), a főegyházmegyei Actio Catholica tanácsnak tagja és a kulturális, illetve szervezési szakosztályának elnöke volt. Másrészt kitüntették hosszú hűségés szolgálataért a Bene Merenti pápai elismerés II. osztályú ezüst érdemérmével, katonai szolgálatait a Ferenc József-rend kardokkal díszített lovagkeresztjével, a tábori lelkészeknek adható Piis Meritis II. osztályú hadikeresztjével, a Signum Laudis nevű katonai érdemérmével, a legalább 12 hét frontszolgálatért és egy csatában történt részvételért járó Károly-csapatkeresztrel, illetve harctéri betegápolásért a Vöröskereszt tiszteletbeli II. osztályú érdemérmével.¹

¹ SchemAgr 1942: 2–17.

„Nagy hatalom került a jószágkormányzósággal Subik Károly kezébe – írta 1931-ben Az Est tudósítója egri látogatása után –, akit az egész főegyházmegyében »kis érsek«-nek titulálnak. Joggal. A 81 éves agg érsek mellett a 42 éves Subik Károly kezében minden hatalom! Tíz esztendő óta Subik Károly az irányítója a millió lelket számláló főegyházmegyének. A régebbiek, akiknek szavuk és befolyásuk volt az érseki aulában, már esztendőök óta nagyon csendes emberek. Subik Károly a főegyházmegye főtanfelügyelője is, 1231 római katolikus tanító sorsának korlátlan intézője.”² Az újságíró kritikus mondatai meglepőnek tűnhetnek, de egyáltalán nem volt szokatlan a római katolikus egyházban, hogy a főpapoknak sokszor bizalmas tanácsadójuk volt. A szürke eminenciás fogalom (franciául *eminence gris*) is egyházi eredetű, mert „József atyát”, vagyis Francois Leclerc du Tremblay (1577–1638) szürke ruhás kapucinus szerzetest neveztek így a francia királyi udvarban, ahol ő volt Richelieu bíboros (a vörös eminenciás) államminiszter titkára, vagyis neki volt nagy befolyása az államügyekre.³

Subik Károly életrajzának és tevékenységének megírása még várat magára, de úgy véljük, hogy abban, hogy ilyen példátlan hatalomra tett szert a hatalmas kiterjedésű Egri Főegyházmegyében 1919–1944 között, nagy szerepet játszott az első világháborúban eltöltött katonai szolgálata, amely nemcsak Egerben, de regionálisan és országosan is nagy népszerűséget, óriási tekintélyt kölcsönzött neki. Ezért ez a tanulmány megpróbálja összegyűjteni, rendszerezni, elemezni a katonai szerepvállalásáról szóló háború alatti és utáni tudósításokat, amelyekből talán megérthetjük és megmagyarázhatjuk az egyházi ranglétrán történő biztos és folyamatos felemelkedésének egy-két okát.

Két megszorítást azonban tennünk kellett ennek érdekében. Egyrészt nem szeretnénk bővebben kitérni Subik Károlynak a Katolikus Legényegylet egri tagszervezetében játszott vezető szerepére, amelyet már néhány helytörténész feltárt. Az egyik szerint „Subik több, mint két évtizedes elnöksége az egylet második virágzásának időszakával azonos”.⁴ A másik kutató monográfiájában az olvasható, hogy „... sokat tett az iparossegédek és tanoncok, a mesterek művelődése, szórakoztatása, vallásos életük elmélyítése, a munkaadók és a munkavállalók közötti partneri viszony kialakítása érdekében. A keresztény nemzeti eszme túlértékelésével, a más felfogások iránti intoleráns magatartásával azonban ártott is neveltjeinek, egyházának.”⁵ Másrészt a katonai szolgálataival kapcsolatos híreket, eseményeket csak az 1914–1925 közötti időszakban vizsgáljuk meg, mert az első dátum a katonai szolgálatának kezdetét, a második évszám pedig irodaigazgatói kinevezését jelöli, amely az akkor 74 éves érsek helyetteseként még nagyobb befolyást adott neki. Szerintünk ez volt az az időszak, amikor biztosan megszilárdult katonai hírneve, illetve ez volt az a tisztség, amellyel

² Bakos 1931: 6.

³ Pallas 1895: IX. 981. József atya.

⁴ Bujdosné 1992: 245.

⁵ Szecskó 1992: 57.

felért karrierje csúcsára. Bár még ezután kapta felsorolt címeinek egy részét, illetve tábori lelkészi tetteiről is 1944-ig megemlékeznek, de 1925-re foglalta el véglegesen kitüntető helyét a régió háborús hagyományörzésében. Iparosok, katonatisztek, kereskedők, földművesek lettek a tisztelői.

Subik Károly 1888. október 11-én született a Pozsony vármegyei Magyardiószeg (ma Velký Diosek, Szlovákia) községben. A korabeli sajtóban Šubik formában írt vezetékneveket is találunk, ezért nem zárhatjuk ki a család egy részének szláv/szlovák származását. 1880-ban a 2235 fős Diószeg lakóinak 65,4%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek, a szlovákok aránya 23,5%, a németeké 6,3% volt.⁶ Apja, Subik Tamás (1855–1940), és anyja, Janovits Terézia (1860–1935) Károly mellett Mária, Paula, Anna lányukat és Gyula fiukat nevelték egy 1935-ben kiadott gyászjelentés alapján.⁷ Öccse közigazgatási pályafutása sem volt kevésbé izgalmas.

A községi elemi iskola után Károly 1898-ban kezdte középiskolai tanulmányait, amelyeket 5 évig a nagyszombati római katolikus főgimnáziumban folytatott,⁸ majd 1903–1906 között a nyitrai katolikus gimnáziumban tanult és érettségizett.⁹ Ott a Mária-kongregáció, a Dugonics Önképzőkör, az énekkar tagja volt, többször mondott verset iskolai ünnepeken, és káptalani ösztöndíjat kapott. Nem tudni, miért költözött Egerbe, de még a sajtó is megírta, hogy 1906. július 3-án Samassa József egri érsek a nyitrai gimnázium elvégzése után személyesen vette fel őt az egri papnevelőbe.¹⁰ Talán az segítette, hogy az érsek is Nagyszombatban és Nyitrán tanult, ami némi előnyt jelentett neki. Arról is újság tudósított, hogy Subik Károly actuariust (érseki törvényszéki írnok) Szmrecsányi Lajos segédpüspök 1911. január 15-én alszerpappá, 17-én szerpappá,¹¹ március 12-én pedig már áldozópappá szentelte a papnevelő intézet kápolnájában. Az ifjú klerikus egy hét múlva szülőfalujában, Magyardiószegen mutatta be első szentmiséjét.¹² Alig 5 éves teológiai tanulmányok után 1911. március végétől 1913. július végéig viszont az Egerhez közeli Kerecsenden teljesített kápláni szolgálatot. Valószínűleg már ekkor apjaként tisztelhetette az 1851-ben Sáros vármegyében született segédpüspököt, aki példaképe lehetett pályafutása során. Szmrecsányi is titkár, kanonok, apát, irodaigazgató, segédpüspök, végül coadiutor (kijelölt utód) volt, mielőtt 1912. augusztus 20-án elfoglalta az érseki széket. Az ifjú káplán 1912-ben bekapcsolódott az egri keresztény szociális egyesület munkájába, és ha kellett, még az ellenzéki gróf Károlyi Mihálynak is tudott gúnyosan üzenni: „Valóban csodálkozik

⁶ Népszámlálás 1882: II. 214.

⁷ Nemzeti Újság, 1935. szeptember 25. 7.

⁸ NszbÉrt 1899: 207.

⁹ NytÉrt 1906. 57.

¹⁰ Hevesvármegye, 1906. július 8. 3.

¹¹ Eger, 1911. január 18. 24.

¹² Eger, 1911. március 15. 3.

az ember a világ fordulásán. 50 ezer holdnak becsületes birtokosa tolja a földosztó parasztszocializmusnak szekerét és hozzá még a saját birtokán.”¹³

Subik már 1911-ben kapcsolatba került a hadsereggel, mert a pozsonyi magyar királyi 13. honvéd gyalogezred hadkiegészítő parancsnoksága nyugtázta, hogy Subik az Egri Főegyházmegyéhez tartozó Kerecsenden segédlelkész, ezért a szülőhelye miatt még Pozsonyban nyilvántartásban lévő póttartalékos katonaköteles személyként 1911. december 1-jétől tartalékos római katolikus táborig segédlelkésszé nevezték ki.¹⁴ Még kispap volt, amikor megérkezett öccse, Gyula, aki 1898-ban született, és 1909-ben Egerben kezdte az állami főreáliskolát. Különös azonban, hogy ő egy egri tanév után 5 évig a pozsonyi állami főreáliskolában tanult. Közben viszont kirobbant a világháború, ezért Gyula 1916 májusában Egerben fejezte be a VII. osztályt, bevonult katonának, majd kéthetes kiképzés után visszatért, és egy hónap alatt nemcsak a VIII. osztály tananyagából végzett el osztályozó vizsgát, hanem még érvényes érettségi vizsgát is tett.¹⁵ Gyula különös tanulói pályafutását már egyértelműen a rendkívüli háborús viszonyok határozták meg, és azt sem zárhatjuk ki, hogy mivel bátyja akkor már táborig lelkészként szolgált a harctéren, ismét az ő pártfogásában bízhatott. Az biztos, hogy 1914 szeptemberében az angolkisasszonyok intézetében a hittanári teendőket már egy Gyürky Vidor nevű pap látta el, mivel az egy évig hittantató Subik már a harctéren volt.

Háborús harctereken (1914–1917)

A 39. honvéd hadosztályt, ahová Subik bevonult, a kassai 9., a munkácsi 11., a miskolci 10. és a besztercebányai 16. honvéd gyalogezredek magyar–szlovák–rutén–német legénysége, egy tüzérdandár, két huszárszászad alkotta előbb Hadfy Imre altábornagy, majd Dáni Balázs vezérőrnagy végül Breit József altábornagy parancsnoksága alatt.¹⁶ A parancsnoksággal vonuló táborig lelkészek 1914 augusztusától Galíciában szolgáltak, majd visszavonultak Krakkóig, 1915 májusában a gorlicei ellentámadás során ismét kelet felé nyomultak, 1916 júniusában az orosz Bruszilov tábornok offenzívája a Strypa közelében érte őket, ezért másodszor is visszavonultak nyugat felé, végül 1916 őszén Erdély északkeleti határára szállították őket az orosz–román csapatok ellen. Ekkor kérte Subik az első vonalban lévő 10. honvéd gyalogezredhez történő kihelyezését. Ebből az időszakból a magyar királyi 39. honvéd gyaloghadosztály parancsnoksága által vezetett katonatiszti anyakönyvben több adatot megtudhatunk róla Előjegyzési

¹³ Subik 1913: 2.

¹⁴ Rendeleti Közlöny a M. Kir. Honvédség számára, 1911. 397.

¹⁵ EgrFőreálÉrt 1916: 75.

¹⁶ Ravasz 2003: 22.

lap a minősítvényi leíráshoz címmel, amelynek első két oldalán az 1914. augusztus 1-től 1916. május 31-ig terjedő szolgálatát jellemezték.

Az időszak végén már övé volt a 2. osztályú lelkészi érdemkereszt fehér-piros szalagon és a Vöröskereszt 2. osztályú hadiékítményes díszjelvénye. Magatartását, képességeit parancsnokai így írták le: „Határozott szilárd férfias jellem. Kiválóan finom lelkületű előkelő modorú lelkész. Öntevékeny, fáradságot nem ismerő buzgalommal működik. Személyes bátorságával példaképül áll hívei előtt, amennyiben ellenséges tűzben ismételten részesítette a tisztikart és a legénységet lelki támogatásban. (...) Mint hadosztályplébános minden tekintetben kiválóan megfelel. (...) Hívei teljes bizalmát rendfokozatra való tekintet nélkül teljes mértékben bírja. A tisztikarban igen kedvelt bajtárs.”¹⁷ A minősítési lap szerint Subik tábori lelkész ezekben az ütközetekben vett részt valamilyen alkalmazásban:

„1914. aug. Tomasow melletti csata

1914. szept. lemerbergi csata

1914. okt. San menti csata

1914-15 téli álló harcok idején a hadosztály kötelékébe tartozó összes (sic) római és görög katolikus legénység gyóntatása

1915. máj. 2-től Gorlice-Breszt-litovszki előnyomulás

1915-16. a Strypa menti állásban karácsonyi és húsvéti gyóntatások elvégzése a katonasírok felkutatása karba hozatala és lajstromozása

1916 első felében minden hó végén a Nizmiowban levő menetalakulatok meggyóntatása és előkészítése (sic)

1916. jún. orosz offenzívánál (sic) lelkészi teendők ellátása”¹⁸

Az 1916. év augusztus 20-tól 1916. év október 1-ig terjedő időszakra is elkészült Subik második leírása a 10. honvéd gyalogezrednél, de újdonságot nem tartalmazott a két hónapos szolgálatról. Megtudjuk, hogy 1916. év július 17-től saját kérésére osztották be az ezredhez, és a jellemzést az előző jelentés átvételével 1917. január végén erősítette meg az ezred parancsnoksága.¹⁹

A hivatalos lapok írták meg, hogy a király 1915. június 3-án a 39. honvéd hadosztálynál szolgáló a három tartalékos lelkésznek – köztük Subiknak – lelkiismeretes szolgálatukért a fehér-vörös szalagos II. osztályú lelkészi érdemkeresztet adományozta.²⁰ Ekkor már viselhette a Vöröskereszt II. osztályú jelvényét.²¹

¹⁷ HM-HIM HL AKVI 47658 1.

¹⁸ HM-HIM HL AKVI 47658 2.

¹⁹ HM-HIM HL AKVI 47658 3.

²⁰ Rendeleti Közlöny a M. Kir. Honvédség számára, 1915: 913.

²¹ SchemAgr 1917: 129.

1916 tavaszán az ifjú egrí pap hosszú levelet küldött az egrí angolkisasszonyok házfőnöknőjének a 70. számú táborig postáról, amely a hadosztályparancsnokságot jelezte, és amelyben némiképp beszámolt harctéri tapasztalatairól. Az 1913–14. tanévben ugyanis a zárda iskoláiban is hittant oktatott. Az egrí apácától a katonáknak 1916 húsvétjára küldött imakönyveket viszont csak hetekkel később tudta megköszönni: „A vonalban levő csapatok leszámításával az egyes csapatrészek oly szétszórtan vannak elhelyezve és annyifelé lefoglalva, hogy a húsvéti gyóntatás idején lelkésznek valóságos kóborló életet kell élnie, ha kötelességét végezni akarja.”²² Úgy tűnik, közelről ismerhette a fronton szolgálók életkörülményeit, mert a honvédek 1915–1916-os téli szenvedéseiről így írt: „Az egész telet ott töltötték a Strypa mentén a föld alatt; gránátok robbanása, fegyverek ropogása volt altató daluk, agyagos sár, ellenség véréből pirosra festett víz volt puha nyoszolyájuk. Amikor még keményre fagyott a rög, sokak temetője lett a méteres hó.”²³

1916. július és 1917. július között olyan eredményes munkát fejtett ki, és mind a harcokban, mind a pihenés ideje alatt olyan szorgalmasan teljesítette papi hivatását, hogy – állítólag – kiérdemelte az egész ezred szeretetét és háláját. Segítette, hogy Katonák imakönyve címmel XV. Benedek pápa, Szent Bernát, Pázmány Péter és mások imáiból, népénekekből, litániákból ő maga egy könyvet állított össze, ami 1916-ban jelent meg Budapesten. Sassy Csaba, az ezred krónikása szerint Sáfrán Géza új ezredparancsnokkal érkezett a hadosztályparancsnokságtól, ahol az irodai munka, az ezredlelkészek ellenőrzése nem elégítette ki apostoli buzgóságát. „Az első vonalban harcoló katonaság lelkipásztora, lélegzondozója, bátorítója, vigasztalója akart lenni, ezért hagyta ott kényelmesebb beosztását és vállalta önként az ezredlelkészséget.”²⁴

A Hosszú-havas Kapisztránja

1916 decemberében a 10. honvédgyalozezred Erdélyben a Gyimesi-szorostól kezdve Hosszúhavas-Rakottyás-Hidegkút községek feletti hegyeket tartotta megszállva.²⁵ A magyar honvédekkel szemben lóról leszállt orenburgi kozákok álltak. Mivel a magyar arcvonal légvonalban kb. 20 km széles volt, az alacsony létszámú ezred kisebb, néhány fős táborig őrsoikkal volt kénytelen biztosítani a védelmet, és csak egyes nagyobb támpontoknál volt 1-2 szakasz nagyságú vagy századnyi katonaság géppuskákkal, kézigránátokkal. Subik a hosszan elnyúlva elhelyezett ezrednek vasárnap és ünnepnapokon nem tarthatott szentmisét, ezért őrsoiról őrsoire végiglátogatta az embereket, és vigasztalta,

²² EgrAng 1916: 16.

²³ EgrAng 1916: 17.

²⁴ Sassy 1930: 276

²⁵ Benkóczy 1936: 88.

biztatta őket a nehéz szolgálatban. „Subik nemcsak akkor találkozott a legénységgel, amikor pihenőn volt, hanem naponta az állásokat járta, a vonalban tartózkodott, és bármikor egy ellenséges támadás is a vonalban érte ezt a hős lelkű papot, akinél jobb pajtást, értőbb ezredtársat, jobb szívű embert messze földön nem lehetett találni”²⁶ – írta róla Sassy. A lelkes lelkész legendás hírnevét megalapozó ütközetet egy 1936-ban megjelent könyv segítségével részletezzük.

December 3-án dél körül Iszkerka Tamás²⁷ zászlóssal megérkeztek a katonák által Sasfészeknek nevezett félkör alakuló hadállásba. Amikor a lelkész beszélgetni kezdett a honvédekkel, az osztag erős ellenséges tüzet kapott, löni kezdték a Sasfészek középső kiugró részén álló honvédeket a szemben lévő kozákok. A magyarok viszonozták a tüzet, és a tűzharc kb. félóráig tartott. Subik közben a honvédek között volt az állásban, bekötözte a sebesülteket, a többieket kitartásra buzdította. Egyszer csak hatalmas csatakiáltás reszkette meg a levegőt, és mire a magyarok felocsúdtak félelmükből, a támpont bal oldalát áttörve oroszok rontottak be a védelmi állásba. A tízesek a rettegett kozákok rohamát látva ingadozni kezdtek, kimásztak az árkokból, és menekülni akartak. Iszkerka és Subik parancsaira azonban egyes honvédek rajvonalba feküdtek, és sortűzzel próbálták a kozákokat megállítani. Amikor a támadók kissé megtorpantak, Iszkerka felugrott, és kiabálva tüzelve egyedül rohant az ellenségre, Subik pedig tovább biztatta a honvédeket. Közben a támadásra indult szomszédos őrsök segítségével sikerült kikergetni az oroszokat a Sasfészekből, akik gyorsan futottak lefelé a fákkal benőtt hegyoldalon. A harc végén a magyarok üldöző járőröket küldtek ki, és helyreállították a kapcsolatot a szomszédos állásokkal, amelyben Subiknak szintén tevékeny része volt.²⁸ Volt, aki hőstettéért a törökök ellen vonuló Kapisztrán Szent János szerzeteshez hasonlította.²⁹

Délután segített bekötözni a sebesülteket, temette a halottakat, majd éjszakára az ezredparancsnokságra ment. Ezért a hősiek magatartásáért az ezredparancsnokság kétszer is felterjesztette a Katonai Érdemkereszt (Militärverdienstkreuz) III. osztályára, amelyet azok a katonatisztek kaphattak meg, akik a harctéren kiemelkedő bátorságról tettek tanúságot. Ehelyett „csak” a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntették ki. Talán azért került erre sor, mert az érdemkereszt azt bizonyította volna, hogy fegyverrel a kezében vett részt a harcokban. Tizennyolc év múlva már ezt írták róla: „A Sasfészeknél vívott harcokban nemcsak mint lelkész hanem mint elszánt s lélekjelenlétét a legválságosabb

²⁶ Sassy 1930: 305.

²⁷ Iszkerka Tamás 1895-ban született Poroszlón, 4 évig tanult az egri állami főreáliskolában, majd újabb négy év után az érseki tanítóképzőben 1914-ben kapta meg diplomáját. Tartalékos utász zászlósként vonult be a 10. honvéd gyalogezredhez, ahol 1916. december 3-i hőstettéért kiérdemelte az arany vitézségi érmet, hadnagyként szerelt le, 1939-ban Budapesten szolgált folyamőrkapitányként. EgrTnkpÉrt 1914: 63.

²⁸ EgrTnkpÉrt 1914: 89.

²⁹ Reggeli Hírlap, 1927. június 26. 5.

pillanatokban is megtartó és példátadó vitéz katona viselkedett, úgyhogy ez a viselkedés bármelyik csapattisztnek is becsületére vált volna s ezzel a vitéz magatartásával nagyban hozzájárult a kedvező eredmény kivívásához.”³⁰ A fegyverhasználat kérdésére azonban később sem kaptunk egyértelmű választ.

1917 januárjában már Egerbe is elért hírneve, hogy a miskolci tízes honvédek táborig lelkészének „lelkülete” méltó volt a hős ezredhez. Subik a tudósító szerint nemcsak mint buzgó lelkipásztor érdemelte meg feljebbvalói elismerését, hanem a fegyverforratásban is megállta helyét. Az egri változat szerint az előző év végén a román fronton a lövészárók egy kiszögellő részében levő „kedvelt honvédeit részesítette a vallás erősítő vigaszában”, amikor az oroszok őt és 18 bajtársát meglepetésszerűen körülkerítették. A táborig lelkész azonban a katonákkal együtt fegyvert ragadott, és vitézül kivágta magát a többségben levő ellenség kezei közül.³¹

Közben néhányszor szabadságot kapott, és hazautazott Egerbe, ahol Szmrecsányi érsekkel is találkozott, aki apaként aggódott ifjú papja miatt, ezért február 23-án levelet írt Bjelik Imre római katolikus táborig püspöknek: „... úgy vettem észre a kötelesség tudó fiatalember az önfeláldozó fáradságos munkában egészségileg megfogyatkozott. Nehogy a testi erejét meghaladó fáradságos munka egyházmegyém munkás és reményre jogosító papját tetterejében megbénítsa, elhatároztam, hogy a táborig szolgálat alóli felmentését fogom kérni.”³² Mivel Dömötör György hajdúszoboszlói plébános korábban jelentkezett az érseknél, hogy a harctéren szeretne szolgálni, őt ajánlotta a 10. honvéd gyalogezred táborig lelkészének. Bjelik és a miniszter elfogadta a javaslatot, és megadta az engedélyt. A budapesti honvédelmi minisztérium május 29-én értesítette az érseket, hogy Subik Károlyt nem tényleges viszonyba helyezik, mihelyst utódja megérkezik a szolgálati helyére.³³

Ebben a nyugodtabb időszakban 1917. június 17-én a harctéri körúton lévő Balthazár Dezső debreceni református püspök látogatta meg az ezred tagjait, akit Subik is elkísért az ezred állásaiban mint lelkipásztor.³⁴ Június 22-én viszont ő búcsúzott szeretett tiszt bajtársaitól, mivel az egri érsek kérésére a táborig püspök felmentette szolgálatából. Amikor június 24-én Szmrecsányi az egri Szent József fiúinternátus második prefektusává nevezte ki Subikot, megküldte neki a gyalogezred 22-én írt elismerő és köszönő levelét, amelyet az érsek is jó érzéssel olvasott, mert ez állt benne:

„Subik Károly róm. kath. lelkész úr felsőbb rendelkezés folytán megválik az ezredtől, mellyel egy év nehéz munkájában az ezrednek minden harcában teljes odaadással

³⁰ Benkóczy 1936: 89.

³¹ Egri Népújság, 1917. február 22. 3.

³² EFML P586 973/1917.

³³ EFML P586 973/1917.

³⁴ Sassy 1931: 75–76.

elszántsággal hősiezen részt vett. Mint lelkipásztor hűséges gondozója volt a rábízott nyájnak, melyet a hit erejével erősített nehéz súlyos küzdelmekre felkeresve őket s közöttök élve a lövészárkokban nemcsak nyugalmas időkben de vészes harcok között is. Nemes lelkének jóságával s a vallás vigaszával vigasztalója volt a harcokban megsebesült bajtársaknak, bátorító atyja a kishitűeknek, a szívének mélyén lakozó hazaszeretetből eredő lángoló szavaival lelkesítő papja volt az ezrednek, mely az ő áldásával indult minden harca. Mint bajtárs hűsége, előkelő, nemes gondolkodása és tettei önfeláldozó jósága és segítségre mindig kész lelke finom tapintata és nemes előzékenysége által az ezred minden tagjának tisztnek legénységnek egyaránt megnyerte a szívét. Ezen kimagasló tulajdonságaival az ezrednek életadó lelke nekem mint ezredparancsnoknak hatalmas munkatársam volt jó és rossz napokban a legnehezebb küzdelmekben is. Ezek az okai, hogy mi őt mindnyájan egyformán szerettük, tiszteltük, nagyra becsültük, ezek az okai, hogy eltávozása felett őszinte fájdalmat érzünk.”³⁵ Néhány héttel később az ezredparancsnokság az érseki hivatalnak küldte meg Subik bronz katonai érdemérmét, a Signum Laudist is az igazolással együtt.³⁶

Majdnem 3 éves katonai szolgálatát azért ismertettünk ennyire részletesen, mert ez alapozta meg a háború után egyre növekvő társadalmi tekintélyét. 1917. augusztustól tehát a fiúinternátus második prefektusa, majd októberben az érseki udvar káplánja és aljegyző lett, illetve akkor kapta meg ötödik kitüntetésként a Ferenc József-rend lovagkeresztjét.³⁷ Kitartását az érsek is előléptetéssel jutalmazta, ő pedig szorgalmasan folytatta nevelő tevékenységét. Miután a tényleges katonai szolgálat alól felmentették, Egerben hamar bekapcsolódott azoknak a társadalmi egyesületeknek a munkájába, amelyekben a bevonulás előtt tevékenykedett. Egy forrás szerint ő szervezte meg 1917-ben az egri dohánygyárban a munkásnők szociáldemokrata egyletével szemben a vallásos munkásnők keresztényszocialista egyesületét, valamint az egri hadirokkantak és hadiözvegyek közös szervezetét.³⁸

Ott volt 1918. február 9-én, amikor megnyílt Egerben a 10-es honvédek hadikiállítás a ciszterci gimnázium tornatermében, amely a háborúban addig összegyűjtött tárgyakat, műalkotásokat, katonai trófeákat mutatta be. A belépőjegyek árából az ezred hadiözvegyeket és hadiárvákat segélyező alapítványát segítették.³⁹ Ekkor adta át Kovács József őrnagy Subiknak a 10-es tisztek ajándékát, egy, a harctéren készült feszületet. A zászlóaljparancsnok mondatai sem hagytak kétséget afelől, hogy az ifjú lelkész aktívan kivette részét a fegyveres küzdelemből: „Ha valaki, [akkor] te legjobban ismered a 10-es honvéd hősi lelkét. Ismered őket örömeinkben, bánatukban,

³⁵ EFML P586 2917/1917.

³⁶ EFML P586 3570/1917.

³⁷ Egri Népújság, 1917. október 14. 3.

³⁸ Benkóczy 1936: 90.

³⁹ Egri Népújság, 1918. február 10. 2.

szenvedéseikben, de ismered őket az öldöklő vad harcok viharaiiban is, hisz a hoszú-havasi ütközetben személyesen vezetted őket fényes diadalra.⁴⁰

Az 1918 őszén, az egri forradalmi zavargások idején Subik Károly kitartott Szmrecsányi Lajos érsek mellett, és keresztényszocialistaként ellenszenvvel figyelhette az egri megmozdulásokat, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása után nyilvános tiltakozó népgyűlést kezdeményezett mint ellenforradalmár. Benkóczy szerint részt vett a májusi és júniusi egri ellenforradalmi megmozdulások szervezésében, ezért ezek elfojtása után a bolsevikok elől menekülnie kellett. Pályafutása elején még óvatosabbnak kellett lennie.

Az 1936-os jellemzés alapján a bolsevizmus bukása után Subik támogatni próbálta egykori tisztársait egy ellenforradalmi karhatalom szervezésében, a román megszállás idején a városi polgárság érdekeit igyekezett képviselni az idegen hatóságoknál, de nem tudni, milyen sikerrel. A megszállók kivonulása után 1919 decemberében segítséget nyújtott az egri katonai parancsnokságnak a nemzeti hadsereg egri zászlóaljának felállításában, majd 1919 decemberétől több mint egy évig ő járt a laktanyába a katolikus szertartások elvégzésére, keresztény és nemzeti szellemű oktatásban részesítette a legénységet és a hivatásos altiszteket.⁴¹ A jövője szempontjából meghatározó lett, hogy az 1921-re kialakult egri magyar királyi 14. honvéd gyalogezred tisztikarában több egykori 10-es honvédtiszt is szolgált, akikkel Subik a két világháború között szoros és rendszeres kapcsolatban volt.

Emellett 1919 őszétől részt vett Eger és Heves vármegye több keresztény-nemzeti szervezetében, eseményében, egyesületeket vezetett, amelyekben a téli hónapokban hazafias előadásokat tartott, bekerült a városi képviselőtestületbe, a Magyar Országos Véderő Egylet egri sportegyesületének vezetésébe.

Békebeli harctereken (1920–1925)

1920 novemberében nevezte ki Szmrecsányi érsek titkárává és az egyházmegyei hivatal jegyzőjévé az ismert és az egri keresztény és nemzeti érzésű réteg körében népszerű fiatal papot. Subiknak táborigyelmeztető szolgálata idejéből a nemzeti hadsereg helyi alakulata körében igen sok tisztelője volt, hivatali tevékenységén kívül a közéletben különösen a Katolikus Legényegyletben volt sikeres.⁴² A katonákat ismerő Subik végezte a papi teendőket a laktanyában, tehát a polgári kapcsolatait 1921-re katonai kapcsolatokkal bővítette ki. Az iparosok után sikerült elnyernie a tisztek többségének szimpátiáját, támogatását is.

⁴⁰ Egeri Egyházmegyei Közlöny, 1918. február 16. 35.

⁴¹ Benkóczy 1936: 90.

⁴² Egeri Népújság, 1920. november 27. 1.

1921. január elején XV. Benedek pápa, Szmrecsányi Lajos érsek előterjesztésére, Subik Károly érseki titkárt és Tóth Tihamér teológiai doktort pápai kamarásokká nevezte ki. A volt táborigazgatóról szóló tudósítást ismét terjedelmes dicsérettel díszítették: „... pár éves egri működése idején mint a közügyekben fáradatlanul tevékeny, jellemes, jószívű és lelkes papot ismerte meg városunk közönsége úgy, hogy szép kitüntetésére szinte szükségszerű pecsét az általános elismerésnek azon az okmányán, amelyet sok-sok hálás szív és a keresztény nemzeti irányzat minden komoly munkása önként nyújt neki.”⁴³

1921. május 4-én, a gorlicei győzelem 6. évfordulóján Benkóczy Emil volt tartalékos tizedes tiszt, a tanítóképző tanára felidézte Jankovics Tivadar egri tiszt halálát, és leírta, hogy amikor holttestét bevitték a hadosztályhoz, Subik Károly, a hadosztály plébánosa, az „önfeláldozó vitéz katonapap” gondoskodott a hős méltó eltemetéséről. Egy csűr oldalát bontatta ki, azok deszkáiból csináltatott számára egyszerű, de az exhumálásig kitartó erős koporsót.⁴⁴ Benkóczy a harctéren személyesen is többször kapott lelki támaszt Subiktól. Az év elején pályázatot írt ki az Egri Növendékpapság Egyházirodalmi Társaságában Hogyan illeszkedhet be a katolikus pap a nemzetmentés nagy munkájába az ifjúsági egyletek által tekintettel a nemzetvédelemre? címmel, amelynek 300 koronás díját ő adta, és két kispap kapta.⁴⁵ Ezzel az iskolások mellett a kispapok hazafias nevelését is ösztönözte.

Subik Károly kezdeményezője volt az 1921. október 18-án megnyílt egyedülálló római katolikus fiú felső kereskedelmi iskolának, amelyet személyesen is nagy összeggel támogatott, és amelynek végzett tanulóitól a zsidó származású kereskedők visszaszorítását, egy keresztény kereskedőréteg kialakulását, méltányosabb kereskedelmet várt el.⁴⁶ Subik az intézet kurátoraként, érseki biztосként hetente két órában vallástant tanított az elsősöknek.⁴⁷ A kispaposok, katonatisztek után a kereskedők támogatásával gyarapította kapcsolati tőkét.

1921 nyarán a dél-hevesi Kömlő község a világháborúban elesett lakosainak emlékét szoborban örökítette meg. Az emlékművet augusztus 7-én avatták fel egy nagyszabású és nagy figyelmet kapott ünnepségen. Ez délelőtt a templom mellett táborigazgató misével kezdődött, aztán a tömeg a szoborhoz vonult, ahol elénekelték a Himnuszt, majd Gulyás Béla káplán rövid megnyitója után az avató beszédet Subik Károly mondta. Őt követte két veterán: Ördög Gábor kömlői őrmester egy bajtársi szöveget, Balogh Bernát kömlői kisgazda saját emlékeit olvasta fel. Az avatáson Subik mint a meghalt kömlői hősök táborigazgató lelkésze mondott szívbe markoló beszédet. „Nekem jutott ezeket

⁴³ Egri Népiújság, 1921. január 16. 1.

⁴⁴ Benkóczy 1921A: 2.

⁴⁵ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1921. június 1. 90.

⁴⁶ EgrKerÉrt 1925: 2.

⁴⁷ EgrKerÉrt 1926: 3.

a derék katonákat a harctéren vigasztalni, megerősíteni, gyóntatni – kezdte szenvedélyes szónoklatát. – Nekem jutott ezeket a hősokeket Istennel kibékíteni s nekem jutott a legkeservesebb feladat: apák, anyák, özvegyek, testvérek, gyermekek, fiak helyett kellett megsiratnom őket.⁴⁸ A legnagyobb hatást azonban Subik akkor érte el, amikor megszólította a nézőket. „A haza ez a falu a maga szép házaival, templomával, ahol imádkoztok, temetőjével, ahol apáitok csontjai porladoznak. S amikor a hősokek Doberdó tűzerdejében harcoltak, ezt a falut védték, ezt a falut őrizték s ezért a templomért küzdöttek, hogy megvédjék apáik csontjait.” Nemcsak emlékezett, emlékeztetett, hanem tanított, magyarázott és buzdított is, tudta, mikor kell objektívnek és szubjektívnek lenni. Subik a tiszteletadás végén helyezte el saját koszorúját, amelynek szalagján ez állt: „A kömlői hősokeknek. Volt tábori papjuk.” Ezek a mondatok a parasztság rokonszenvét, háláját keltették fel iránta.

1921. december elején emlékeztek meg az egrri helyőrség két évvel korábbi újjászervezéséről, ezért a főszékesegyházban tartott hálaadó szentmisét a tisztikar, a szertartást a legénység és a polgári tisztviselők előtt Dutkay Pál kanonok végezte, a katonákhoz illő alkalmi prédikációt azonban itt is Subik Károly mondta.⁴⁹ 1921. december elején volt a limanovai győzelem 7. évfordulója is, amely kapcsán Benkóczy Emil a 11 egrri kötődésű túlélő között felidézte Subikot, aki akkor még a hadosztály-parancsnokság plébánosa volt.⁵⁰

A volt miskolci 10. honvéd gyalogezred tényleges és tartalékos tisztjei 1922 januárjában első bajtársi összejövetelük alkalmával elhatározták, hogy augusztus 26–27-én, az 1914-ben Tomasow-Tarnawatka községek mellett vívott ütközet évfordulóján tartják meg az első ezrednapot nagyobb társaságban. A rendezőség különösen nagy gondot akart fordítani arra, hogy az első ezrednapon lehetőleg teljes számban együtt legyen az ezred volt tisztikara, ezért mindenkit levélben hívott meg az ünnepségre.⁵¹ Ettől kezdve minden évben tartottak ezrednapot, amelyre Subikot is meghívták, bár ő nem tudott részt venni minden összejövetelen.

A tízes veteránok 1922. augusztus 27-én vasárnap a miskolci minorita templomban ünnepi szentmisén vettek részt, amelyet Dömötör György plébános, volt rangidős 10-es tábori lelkész mutatott be Bánkövy Kornél, Subik Károly és Lóránt József volt 10-es tábori lelkészek segédletével. 1922-ben az 1895-ben pappá szentelt Dömötör Nagykörűben, az 1908-ban szentelt Bánkövy Büdszentmihályon, az 1909-ben szentelt Lóránt József Oros községben szolgált. Az ő helyzetük gyors áttekintése lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk, 4 évvel a háború után az egykori tízes tábori lelkészek Subik Károllyal összehasonlítva hol találták meg helyüket. A többiek tulajdonképpen

⁴⁸ Egrri Népújság, 1921. augusztus 9. 2.

⁴⁹ Egrri Népújság, 1921. december 2. 1.

⁵⁰ Benkóczy 1921B: 2.

⁵¹ Egrri Újság, 1922. augusztus 3. 1.

falusi plébánosként folytatták tevékenységüket, bár Bánkövy Kornélnak is – egy 1929. évi papi névtár szerint – több olyan szép kitüntetése volt, mint Subiknak.⁵² A más ezrednél szolgált egri egyházmegyei tábori lelkészek közül az 1885-ben született, 1909-ben felszentelt, 1929-ben Harsányban élő és vitéz címet viselő Kun János plébános rendelkezett ugyanezekkel, illetve a Signum Laudisszal és egy német éremmel is, de ő valószínűleg nem volt annyira ambiciózus, mint Subik, aki csak 1927-ben kapott vitézi címet.⁵³ Úgy tűnik, a karrier szempontjából a szentelés utáni első egyházközségek számítottak.

Az érsek kancellárja

1923 nyarán derült ki, hogy előzőleg a pápai kamarás tkp. valótlan dolgokat állított Nagy László volt tized hadnagyról, aki ezért őt Miskolcon beperelte. Azonban Subik tanúi is Nagyt dicsérték, ezért elismerte, hogy vádjai hamisak voltak abban a levélben, amelyet a bélapátfalvi kőedénygyárnak írt, hogy megakadályozza a volt bajtárs tisztviselőként való elhelyezkedését. A volt tábori lelkész a bíróság előtt jegyzőkönyvileg sajnálkozását fejezte ki, és nyilvánosan bocsánatot kért, amit Nagy László elfogadott, és a rágalmazás vádját visszavonta.⁵⁴ Ez a per azonban nem jelentett gondot abban, hogy Subik Károly pápai kamarás, érseki titkár és jegyző legyen.⁵⁵ Eszerint nem csak rajongói voltak a katonatisztek között.

A katonai hagyományörzés pedig zavartalanul folytatódott. 1923. szeptember 1-jén volt a magyar királyi 14. egri honvéd gyalogezred zászlószentelésének 3. évfordulója, amit az ezred tisztikara és legénysége keresztény és nemzeti szellemben ünnepelt meg. Tábori mise volt a vármegyei laktanya udvarán, amelyet – a hirdetés ellenére – nem Subik Károly „volt hadosztályplébános”, hanem Majthényi Viktor akkori ezredlelkész celebrált a civil hatósági képviselők jelenlétében.⁵⁶ 1923. szeptember közepén jelentették be, hogy a volt 10. gyalogezred katonái a két másik zászlóalj állomáshelyén, Sátoraljaújhelyen és Egerben is tartanak bajtársi találkozókat, mivel nagyon hosszú és költséges az utazás Miskolcra és a részvétel a programokon. December 8-án vasárnap reggel kezdtek gyülekezni a volt tízesek a Líceum előtt, hogy a minoriták templomába misére menjenek. Katonás alakzatban érkezett meg a kis csapat, ahol Subik Károly volt hadosztályplébános lépett a szószékre. Üdvözölte bajtársait, és hatásos szónoklatban áldozott először azok emlékének, akik a limanovai csatáéren alusszák örök álmukat.

⁵² SchemAgr 1929: 10.

⁵³ SchemAgr 1929: 18.

⁵⁴ Miskolci Napló, 1923. augusztus 10. 3.

⁵⁵ Egri Népujság, 1923. szeptember 30. 3.

⁵⁶ Egri Népujság, 1923. augusztus 31. 3.

„Ezek emléke és Isten segítő keze serkentsen és segítsen bennünket abban a munkában, amely a romokban fekvő Magyarországot új életre kelti”⁵⁷ – mondta. Az ünnepi mise alatt a volt tízes tisztek kórusa egyházi énekeket adott elő, később a tiszti gyűlésen pedig Sáfrán Géza tábornok, a gyalogezred volt parancsnoka köszönetet mondott Subiknak beszédéért és imájáért. Az esti vacsorán az első pohárköszöntőt Sáfrán tábornok mondta a kormányzóra, majd Subik Károly Sáfrán tábornokot és a volt ezred tisztjeit dicsérte, illetve köszöntötte fel.

Befolyása növekedésének vizsgálatához érdemes azt is felsorolni, milyen egyéb nyilvános társadalmi munkát végzett pl. 1924-ben. Különösen a Cifra-városnegyedben volt aktív, ahol előadásokat tartott, ott jelölték, választották meg a városi képviselőtestületbe rendes tagnak. Valójában az érsek virilisz jogú képviselését is Subik Károly látta el ettől az évtől.⁵⁸ Ott a választmány tagja lett két másik kanonokkal együtt. Tartott előadásokat a megyei testnevelési bizottságban, a Keresztény Szociális Egyesületben, a Katolikus Körben, a Dobó István Asztaltársaságban, az Ébredő Magyarok Egyesületében, az Egri Polgári Dalkör, a Mária utcai Földműves olvasókör ünnepségein, legjobban mégis a legényegyletet támogatta. Harminc év múlva, halála után írta róla egy bajtársa: „Sokszor vettél kezdedbe reménytelennek látszó katona-ügyet s fáradságot nem ismerőn minden fórumon nyíltan és férfias őszinteséggel állottál ki a hadviseltek, hadirokkantak, hadiözvegyek és árvák de még a katonaviseltek érdekében is.”⁵⁹ Az azonban nyilvánvaló, hogy elsősorban a középosztályhoz tartozó aktív és tartalékos tisztekkel alakított ki szoros baráti kapcsolatot, és ők voltak kultuszának elsődleges apostolai.

1925. február 1-jén nevezte ki Szmracsányi érsek Subik Károlyt címzetes kanonokká, ezért egy rövid életrajzot is közzétettek róla. Az iparos fiatalok több mint egy évtizede elkezdett nevelése mellett természetesen kiemelték háborús érdemeit azzal kezdve, hogy 1914-ben a mozgósításkor őt is táborba szólította a haza, majd mint a 39. honvéd hadosztály plébánosa, illetve a 10. honvédgyalogezred tábori lelkésze „hősi hírt szerzett nevének”. Bár a két beosztás sorrendjét felcserélte a tudósító, és igaz, hogy három évig az orosz fronton szolgált, megbetegedett és hazajött, de azt, hogy „... saját kérelmére újból visszatér a harctérre, ahol a leszerelésig állandóan tevékenykedik”, semmilyen adat nem bizonyítja. Az is beszédes, hogy a polgári lakosság számára ismét nem lelkipásztori és betegápolói munkájának elismeréseit hangsúlyozták, hanem azt, hogy öt harctéri kitüntetése között a Ferenc József-rend lovagkeresztje és a kardokkal díszített Signum Laudis mutatták azt, hogy honvédejével állandóan az első vonalban „küzdött”. Ez meglehetősen egyoldalúan hangzik, még akkor is, ha az is olvasható, hogy a Szent József Internátus prefektusa, érseki aljegyző lett, majd pápai kamarássá

⁵⁷ Egri Népszerűség, 1923. december 11. 1.

⁵⁸ Egri Népszerűség, 1924. március 16. 2.

⁵⁹ Nagy 1955: 41.

nevezték ki. „Subik Károly eddigi működésének legnagyobb eredménye fáradhatatlan munkásságának legszebb gyümölcse az egri érseki fiú kereskedelmi iskola megalapítása. Mai kinevezése tehát fiatal életének méltó és megérdemelt díszé.”⁶⁰ Ezek után az érseki titkárt február 26-án iktatta be az egri főszékesegyház tiszteletbeli kanonokjainak sorába Ridárcsik Imre főszékesegyházi kanonok.⁶¹

Egy héttel később az egri Katolikus Legényegyletben babérkoszorút nyújtottak át Meilinger Ödön díszelnöknek, dr. Nagy János elnöknek és Subik Károly másodelnöknek. Tanca István világi alelnök így dicsérte az új kanonokot: „Éveken át ő volt a derék és vitéz 10-es honvéd gyalogezred táborigi lelkésze és rajongásig szeretett honvédjei istápolója. Még ma is naponta keresik fel régi bajtársai, kiknek ügyes-bajos dolgaikat atyai jó indulattal intézi el.”⁶² Tanca elnök szerint a háború után a legényegylet erkölcsileg és anyagilag romokban hevert, és csak óriási munka árán sikerült újjáépíteni. Már-már egy hadvezérhez hasonlította a díszelnököt, mivel az ő szaktudásának és okos gazdálkodásának volt köszönhető, hogy az egyesületi helyiségeket rendbe hozták. Ez a túlzó hála pedig már egy kisebb személyi kultuszhoz hasonlított. Kriston Endre segédpüspök beszédében Subik Károly kanonokot mint az Egri Egyházmegye egyik erősségét üdvözölte, akinek előléptetésével méltó érdemeket jutalmazott az érsek.⁶³

A tízes bajtársi egyesület november 8-án rendezte meg a következő ezrednapot Miskolcon, ahová meghívták a táborigi mise végzésére az ezred volt „lelkes, népszerű, vitéz” táborigi lelkészét. Az ünnepség leírásából azonban kiderült, hogy a misét Bánkövy Kornél mondta, Subik pedig mások mellett levélben mentette ki magát távolmaradásáért.⁶⁴

Talán 1925. december 1-jén érte el pályafutása újabb csúcsát Subik Károly, amikor a 74 éves Szmrecsányi Lajos a Miskolcra helyezett Kronberger József kanonok helyére az érseki iroda új igazgatójává nevezte ki, vagyis a latin név (cancellarius) alapján kancellárnak is nevezhetnének. 1925 tavaszán és őszén Subik még titkárként többször elkísérte az érseket fontos budapesti találkozásokra, tanácskozásokra, pl. a püspöki kar értekezleteire, ami már a magasabb szintű egyházkormányzati feladatok egy részének átadását jelezte.⁶⁵ Az 1926-ban 75. évét betöltő öreg és visszahúzódó érsek maga is utódjának tekinthette „az elvek és tettek vas energiájú emberét”, hiszen 14 évvel azelőtt ő szentelte pappá, 12 évvel korábban ő hívta Egerbe, ahol azután buzgó konzervatív keresztény szociális irányú tevékenységet fejtett ki. A katonaviselt egrieket emlékeztették, hogy a világháború alatt három évet töltött folyamatosan a fronton, ahonnan

⁶⁰ Egri Népujság, 1925. február 7. 1.

⁶¹ Egri Népujság, 1925. február 27. 3.

⁶² Egri Népujság, 1925. március 3. 1.

⁶³ Egri Népujság, 1925. március 3. 1–2.

⁶⁴ Egri Népujság, 1925. november 11. 1.

⁶⁵ Egri Népujság, 1925. március 17. 3.

öt „harctéri” kitüntetéssel tért haza. „Benne ízig vérig egyházas érületű s valósággal kimeríthetetlen munkabírású férfiúra bízta a főegyházmegye adminisztrációjának vezetését az érsekfőpásztor”⁶⁶ – írta megnyugvással a lap. Az egri érseki kúria szigorú rangsorában az általános érseki helynök, az érseki bírósági elnök, az oldalkanonok után 4. volt az irodaigazgató/kancellár, majd kilenc egyéb kisebb tisztség következett, amelyek egy részének elnyerésével Subik is felemelkedett.

A veteránok hatása volt, hogy 1925 decemberében Subik Károly és Polánkay László egykori 60-as tisztt az indítványt terjesztették az egri városi képviselőtestület elé, hogy a 60. gyalogezredről, Eger házi ezredéről és a 10. honvéd gyalogezredről egy-egy egri utcát nevezzenek el. Az állandó választmány az indítványt elfogadta, és javasolta, hogy az Újkaszárnya utcát Hatvanasezred, a Honvéd utcát pedig Tízeshonvéd utcának nevezze el a város.⁶⁷ 1926 júniusában már biztosan ez volt a nevük, az ügy pedig a volt tiszteknek, illetve a hadseregnek a polgári ügyekre gyakorolt közvetett befolyását tanúsítja.

Subik Károly 1914–1916 között volt a 39. honvéd gyaloghadosztály egyik tábori lelkésze, ahol egy nagyobb területen elhelyezett és nagy létszámú legénység vallási igényeit szolgálta ki. A hadosztály parancsnokságán megismerhette, láthatta a felső szintű vezetés mindennapi teendőit, módszereit, felelősségét, szerveztségét, fegyelmét és befolyását. Biztosan hatottak rá az ott tapasztalt élmények, különösen az 1916. júniusi orosz támadás során kialakult zűrzavar megoldási kísérletei. Ezután a 10. honvéd gyalogezrednél alsóbb szintű vezetési tapasztalatokat is megszerzett, és amikor 1917 nyarán visszatért Egerbe, katonás határozottsággal, céltudatossággal és kitartással látott hozzá újra lelkipásztori teendői folytatásához. Szervezőkészsége továbbra is segítette a keresztényszociális mozgalom fejlesztésében, háborús tapasztalatai pedig még aktívabbá – talán harciasabbá – és becsúgyóbbá teheték. Katonatisztekhez fűződő kapcsolatait folyamatosan ápolta, erősítette, szívesen részt vett a tízes honvédek hagyományápolásában, bajtársi egyesületek összejövetelein, rendezvényeken. Az ő esetében a szürke eminenciás kifejezés inkább a tábori lelkészként általa viselt katonai egyenruha színére utalt.

Subik Károly érseki irodaigazgató 1915–1925 közötti nyilatkozatait, tevékenységét elemezve úgy tűnik, hogy Szmracsányi Lajos érsek helyettese már akkor is olyan körültekintéssel, kitartással, céltudatossággal és szigorúsággal próbálta fejleszteni, irányítani, ellenőrizni az Egri Főegyházmegyét, mint a nagy háborúban egy hadosztályplébános.

⁶⁶ Egri Népujság, 1925. december 2. 2.

⁶⁷ Egri Népujság, 1925. december 22. 1–2.

FORRÁSOK

Egri Főegyházmegyei Levéltár (ÉFL)

P586, Personalia 586

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet Hadtörténeti Levéltára (HM-HIM HL)

AKVI 47658, Tiszti anyakönyvi iratok

EgrAngÉrt 1916: *Az angolkisasszonyok B.M.V. egri érseki róm. kath. intézetének értesítője az 1915-16-dik évről.* Eger

EgrFőreálÉrt 1916: *Az egri Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1915-16. tanévről.* Eger

EgriKerÉrt 1926: *Az egri róm. kath. négy évfolyamú fiú felső kereskedelmi iskola értesítője az 1925-26. tanévről.* Eger

EgrKerÉrt 1925: *Az egri róm. kath. négy évfolyamú fiú felső kereskedelmi iskola értesítője az 1924-25. tanévről.* Eger

EgrTnkpÉrt 1914: *Az egri érseki római katolikus tanítóképzőintézet értesítője az 1913-14-i tanévről.* Eger

Népszámlálás 1882: *Az 1881 elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, II.

NszbÉrt 1899: *A nagyszombati érseki főgymnasium és a vele kapcsolatos királyi érseki konviktus értesítője az 1898-99. tanévről.* Nagyszombat

NytÉrt 1906: *A Szent László királyról címzett nyitrai róm. kath. főgimnázium értesítője az 1905-1906. tanévről.* Nyitra

Pallas 1895: *A Pallas Nagy Lexikona.* Budapest

Sassy Csaba 1930: *Hét ország frontján. Sassy Csaba háborús naplója.* Miskolc, I.

Sassy Csaba 1931: *Hét ország frontján. Sassy Csaba háborús naplója.* Miskolc II.

SchemAgr 1917: *Schematismus cleri archi-dioecesis agriensis ad annum Jesu Christi.* Eger

SchemAgr 1929: *Schematismus cleri archi-dioecesis agriensis ad annum Jesu Christi.* Eger

SchemAgr 1942: *Schematismus cleri archi-dioecesis agriensis ad annum Jesu Christi.* Eger

Az Est, 1931.

Eger, 1911–1913.

Egri Egyházmegyei Közlöny, 1921.

Egri Népujság, 1915–1925.

Hevesvármegye, 1906.

Miskolci Napló, 1923.

Reggeli Hírlap, 1927.

Rendeleti Közlöny a M. Kir. Honvédség számára, 1911, 1915.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakos Ákos 1931: Igaz kép Egerről mint iskolavárosról. *Az Est* 1931. október 31.
- Benkóczy Emil 1921A: A gorlicei áttörés. *Egri Népiújság* 1921. május 1.
- Benkóczy Emil 1921B: A limanovai csata. *Egri Népiújság* 1921. december 13.
- Benkóczy Emil 1936: *Heves vármegye vitézei*. Eger
- Bujdosné Papp Györgyi 1992: Az egri katolikus legényegylet története 1860–1990. *Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* (27–28). Eger
- Nagy László 1955: Magyar sors. *Katolikus Szemle* (7.) 1. 40–41.
- Ravasz István 2003: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Debrecen
- Szecskó Károly 1992: *Az egri Katolikus Legényegylet története (1860–1951)*. Eger

Egy öntörvényű, politizáló munkás a 20. századi ózdi gyári társadalomban Fejezetek Antalköz József történetéből¹

NAGY PÉTER – VALUCH TIBOR

Abstract. A Self-righteous, Politicising Worker in the 20th Century Factory Society of Ózd. Chapters from the Story of József Antalköz. In the modernising Hungarian society of the 20th century, the social and political importance and role of the factory worker steadily increased. Becoming a worker, being a worker, came to be a mass social experience. It is a fascinating historiographical question how the historical reality of this social group can be researched, analysed and interpreted as accurately and in detail as possible. Instead of and in addition to a macro-historical approach, in-depth life and family history analysis offers the possibility of reconstructing the lives of individuals who made up the ‘mass’ by tracing the individual actors as far as this is possible, and also by attempting to examine individual strategies of living, working and prevailing, from a kind of specific under-view. With this in mind, the study examines the life story of an average worker from a multi-generational family of factory workers in Ózd who, through his public and political activities and interests, became from time to time the voice of factory society. Among other things, the paper seeks to answer the question of what his motivation was/might have been, how and why he became/might have become a well-known figure not only in factory society but also in public life in Ózd. What is unique and characteristic about his career in the factory society of 20th century Ózd? How does the analysis of his career help to interpret the political behaviour of industrial workers of the time?

Keywords: labour history, analytical life story, identity, personal history, political behaviour

¹Jelen tanulmány a kutatási eredmények első összefoglalása. Az élettörténetnek és a közéleti pályafutásnak van néhány olyan eleme, amely további kutatásokat igényel. Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

A modernizálódó 20. századi magyar társadalomban a gyári munkásság társadalmi, politikai jelentősége és szerepe folyamatosan növekedett. A munkássá válás, a munkáslét tömegesedő társadalmi tapasztalattá vált. Izgalmas történettudományi kérdés, hogyan lehetséges ennek a társadalmi csoportnak a történeti valóságát minél pontosabban és részletesebben feltárni, elemezni és értelmezni. A makrotörténeti megközelítés helyett és mellett az analitikus élet- és családtörténeti elemzés kínálja fel azt a lehetőséget, hogy az egyes szereplőket – amennyire ez egyáltalán csak lehetséges – nyomon követve megpróbáljuk rekonstruálni a „tömeget alkotó” egyes emberek életét,² egyfajta sajátos alulnézetből kísérletet téve az egyéni élet-, munka- és érvényesülési stratégiák vizsgálatára is. Tanulmányunkban ennek jegyében egy olyan átlagos, részben többgenerációs ózdi gyári munkáscsaládból származó munkás élettörténetét vizsgáljuk, aki közéleti és politikai aktivitása és érdeklődése okán is, időről időre a gyári társadalom hangadójává vált. Választ keresünk többek között arra a kérdésre is, mi volt/lehetett a motivációja, hogyan és miért vált/válhatott ismert szereplőjévé nemcsak a gyári társadalomnak, hanem az ózdi közéletnek is. Miben egyedi és miben jellegzetes az általa bejárt életpálya a 20. századi ózdi gyári társadalomban? Mennyiben alkalmas az életpálya elemzése a kor ipari munkássága politikai magatartásának vizsgálatára?

Családi háttér és életpálya

Antalköz József 1908. december 25-én született, a ma már Ózdhoz tartozó Sajóvárkonyon. Egy olyan településen, aminek a késő dualizmus kori társadalmában még jelen volt ugyan a paraszti és az ipari társadalom közötti átmenetiség, de az ipari munkához való kötődés a foglalkozásszerkezet, a társadalmi kultúra és magatartás szempontjából is egyre markánsabbá vált.³ Az Antalköz család Sajóvárkony ismert és régóta itt élő családjai közé tartozott. Eredetileg Antal volt a nevük, azonban mivel nagyon sokan viselték ezt a családnevet a településen, megkülönböztetésképpen ragadványnévvel látták el őket, az ő esetükben ez volt a köz. 1945 után írás közben a legtöbb esetben összekapcsolták ezt a családnévvel, így született meg az Antalköz névalak.⁴ Bár a köznyelvben továbbra is sokszor Közantálnak nevezték őket. Születési anyakönyvében édesapja – aki 1879. május 24-én, római katolikus vallású családban, Sajóvárkonyon született – Antal József köz néven szerepel. Ő az 1890-es évek közepén került az ózdi gyárba tanoncként, majd a tanoncéveket letöltve vasgyári hengerésként dolgozott, szakmunkás lett. Id. Antalköz József kétszer kötött házasságot. Első alkalommal az 1874.

² Horváth 2010.

³ Az ózdi helyi és gyári társadalomról lásd bővebben: Nagy 2016.

⁴ Dobosy 1982: 55.

szepember 3-án, Borsodnádason született, római katolikus vallású Czvak /:Ritter:/ Rozália varrónőt vette feleségül 1901. augusztus 6-án, aki iparos-kereskedő családból származott; édesanyja Czvak Ida, özvegy Ritter Lászlóné, mészárosüzlet-tulajdonos volt Sajóvárkonyon. A néhány évnyi házasság után váratlanul megözvegyült id. Antalköz József 1908. január 19-én házasodott újra. Második alkalommal az 1891. december 8-án Sajóvárkonyon született, római katolikus vallású, nála 12 évvel fiatalabb, a házasságkötéskor még csak 16 éves Vass Máriát⁵ vette feleségül.

Ifj. Antalköz József anyai nagyapja szintén vasgyári munkás volt.⁶ Apai nagyapja – aki szintén az Antal köz József nevet viselte – az 1850-es évek elején Sajóvárkonyon született, és még gazdasági cselédként, béresként dolgozott. Így apja volt ezen az ágon a családban az első, aki a közeli ózdi gyárban vállalt munkát, és képzett munkás, hengerész lett. 1910-ben lépett be a gyári munkások művelődési és önszegélyező szervezetébe, az Olvasó Egyletbe, ahol 1914 harmadik negyedévében függesztette fel a tagságát a katonai szolgálata miatt. Id. Antalköz József öccse, az 1888. május 31-én született István ugyancsak gyári munkás lett.

Id. Antalköz József 1914. augusztus 1-jén vonult be a miskolci 19. magyar királyi honvéd gyalogezredhez. 1915. március 19-én orosz fogságba esett, és utoljára 1918. május 11-én adott életjelet magáról, amikor levelet írt hozzátartozóinak. A családi emlékezet szerint túlélte a háborút és a fogságot, azonban hazafelé az őt szállító vonatszerelvény kisiklott, és ekkor életét veszítette.⁷ Az olvasó egyleti nyilvántartás bejegyzése szerint 1920. december 20-án hunyt el.

Az ifjabb Antalköz Józsefnek két öccse született, Béla és Sándor. Béla 1911-ben született Sajóvárkonyon, 1948. május 5-én lett az Olvasó Egylet tagja, munkahelye a Durvahengermű volt. Fia, aki szintén a Béla keresztnévet viselte, az ózdi gyár acélművében dolgozott, az 1960-as években pedig az üzemegység szakszervezeti bizottságának a vezetője lett. Mozgalmár vált az egykori gyári munkásból, az 1960-as és 1970-es években a helyi és az országos vasasszakszervezet vezető kádere volt. Ózdról pedig Budapestre költözött, és két fia született.

Antalköz Sándor, aki 1915-ben született, sohasem látta az 1914-ben frontszolgálatra bevonult édesapját. Az Olvasó Egylet nyilvántartó könyve szerint 1936. szeptember 23-án lépett be a szervezetbe, és abban az évben kezdett dolgozni a Finomhengerműben. Élete végéig ott dolgozott, 1946. február 28-án halt meg. Két gyereke született, Sándor és Ilona.

Ifj. Antalköz József édesapját kisgyermekként, az első világháború idején elvesztette, tehát őt alig ismerhette.⁸ Apja halála miatt kilencéves korában már dolgoznia kellett;

⁵Vass Mária férje elvesztése után nem házasodott újra, özvegyen élt gyermekeivel és családjakkal Ózdon, 1977. június 11-én, 86 évesen hunyt el szívelégtelenségben.

⁶HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. 372-375. doboz.

⁷Interjú Kósik Pálnéval, szül: Antalköz Anna (1941. március 15.). Ózd, 2016. október 15.

⁸Holtnak nyilváníttás. In: A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 1924. május 31: 6.

vizet hordott a földekre a napszámosoknak, hogy segítsen édesanyjának a család fenntartásában. Hat elemiit végzett. Lánya visszaemlékezése szerint később autodidakta módon képezte magát. Egy későbbi feljegyzés alapján már 11 éves korától családfenntartó lett,⁹ édesapját követve az ózdi gyárban kezdett el dolgozni, igen fiatalon, a Finomhengermű üzembrészben,¹⁰ és az 1929-ben kitört gazdasági válság során bekövetkezett elbocsátásáig ott is dolgozott. A gazdasági válság után visszavették a gyárba, 1933 végén már újra vasgyári munkásként dolgozott, ez a foglalkozási megjelölés szerepelt a saját házassági és az 1934–1944 között született gyermekei születési anyakönyveiben is.

Antalköz József 1933. december 8-án, Bolyokon kötött házasságot az 1914. július 28-án Sajószénpéteren,¹¹ a Herbolya bányatelepen született¹² Cserés Teréziával. Házassága idején Antalköz már református vallásúnak van feltüntetve,¹³ és a családi emlékezet szerint későbbiekben is a református gyülekezetbe járt. Antalköz a házasság idején Sajóvárkonyon élt, a menyasszony pedig Bolyokon, később a család Bolyok Vasvárpusztja részére költözött, majd az 1930-40-es évek fordulóján visszatelepültek Sajóvárkonyra.¹⁴ Öt gyermekük született: József (1934),¹⁵ Terézia (1938), Anna (1941), Mária (1944) és Gábor (1954).¹⁶ Mellettük 1945. július 7-én magukhoz vettek egy árva kisfiút a több mint 70, az ózdi vasútállomásra érkező, nevelőszülőkre váró gyermek közül, akit 2 hónapig neveltek.¹⁷ Egykori nevelt fia úgy emlékezett vissza, hogy ekkor már mint kommunista politikai vezető példát akart mutatni ezzel a gesztussal. Habár az Antalköz család eléggé szegényes körülmények között, egy többcsaládos udvarban élt az ekkor már Ózdhoz tartozó Sajóvárkony¹⁸ Mekksey utcájában, mégis elvállalták nevelését. Nemsokára azonban a szomszéd gyermektelen házaspár, Ádám József egykori katonatiszt és felesége kérésére átadták őt nekik, de a jó kapcsolat az Antalköz családdal továbbra is fennmaradt.¹⁹ Antalköz Józsefet nem hívták be katonának a második világháború alatt, aminek az oka alapvetően az lehetett, hogy a hadiüzemé nyilvánított ózdi gyár mentesítette mint a termelés szempontjából nélkülözhetetlen munkaerőt.

⁹ HU-MNL_BAZVL XVII-423. 2.

¹⁰ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15., Kis 2010: 4.

¹¹ Bolyok házassági anyakönyve, 1927-1939. MNL BAZVML XXXIII. 1. a, 1166. kötet

¹² Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2023. október 14.

¹³ Bolyok házassági anyakönyve, 1927-1939. HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 1166. kötet

¹⁴ Bolyok házassági anyakönyve, 1927-1939. HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 1166. kötet, Ózd születési anyakönyvei 1935-1954, HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 725-733. kötet.

¹⁵ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2023. október 14.

¹⁶ Ózd születési anyakönyvei 1935-1954, HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 725-733. kötet.

¹⁷ MNL BAZVML V. 186. 16. doboz.

¹⁸ Sajóvárkony 1940-től Ózd része.

¹⁹ Interjú Ádám Lászlóval (1942). Ózd, 2023. október 19.

Az 1945 után igen aktívvá vált közéleti tevékenysége ellenére nem vált függetlenített káderré, munkás maradt, ebben eltérő az életútja az 1945 után politikai szereplőként kiemelt munkásokétól. A második világháború után egy ideig a vasútnál,²⁰ majd 1949/50-ben bekövetkezett internálásáig ismét az ózdi vasgyárban dolgozott. Őrizetbe vételét követően a családja éveken keresztül semmit sem tudott Antalköz Józsefről. Számukra is rettenetesen nehéz évek következtek. Feleségével azt közölték, hogy férje meghalt. A hatóságok ezzel elbizonytalaníthatták, majd 1952-ben felbontották Antalköz József és Cserés Terézia házasságát,²¹ úgy, hogy a férj közben még internálótáborban volt. A gyermekeit egyedül nevelő feleség 1952-ben férjhez ment Molnár Istvánhoz gyári munkáshoz. Nyilván ezzel függött össze az is, hogy három kiskorú gyermeküket – József ekkor már felnőtt volt – 1953-ban Molnár István nevére vette. Antalköz József 1953. szeptember 29-én szabadult és hazatért a családjához.²² A kiskorú gyermekek 1954. január 3-án, édesapjuk hazaérkezése után ismét visszakaphatták eredeti családi nevüket.²³ A válóperes kereset 1954. március 25-i beadását követően, a Molnár-Cserés házasságot, amiből egy gyermek született,²⁴ 1954. április 25-én bontották fel, a válás okaként házastársi hűséget sértő magatartás szerepel.²⁵ Antalköz József és Cserés Terézia 1954. szeptember 15-én kötött újra házasságot, ugyanezen év november 28-án megszületett Gábor nevű gyermekük. Ezt a különös, személyes drámát a családi emlékezet a következőképpen őrizte meg: „Anyukám itt maradt négy gyerekkel. Nem vették fel sehova. És akkor férjhez ment. Elvált aputól. Mert amikor bement a vezetőkhez, azt mondták, hogy rég elrohadt valahol. Szó szerint. Még papírt is kapott. A vezetés. Nem tudom, akkor ki volt. Azt hiszem, a gyárba. És akkor férjhez ment, elvált aputól, férjhez ment. De egy rettenetes hülye emberhez. Úgyhogy jaj, nagyon kínlódtunk, szenvedtünk. Mert ha nem úgy takarítottunk, elvert bennünket partvissal, szóval egy rettenetes egy idéttlen ember volt. És akkor mikor apukám hazajött, már meghallotta Pesten, hogy anyukám férjhez ment, valakitől, ismerősöktől vagy valami. És akkor hazajött, mi sírtunk nagyon, hogy jöjjön vissza hozzánk. Úgyhogy elvált ettől a Molnár embertől, és vissza megesküdtek ők. Apukám megbocsátott. Megértette.”²⁶ Az internálásnak egyfajta sajátos, kiegészítő büntetése volt a családtól való elszakítás, megfosztás. Valószínűleg itt is erről lehetett szó.

²⁰ HU-MNL BAZVL XVII-423. 2.

²¹ A válóperes iratok nem maradtak fenn, de az 1933-as házasságkötésük anyakönyvi bejegyzésénél szerepel egy 42/1952. szám alatti utólagos bejegyzés, ami a válásra utal.

²² Kis 2010.: 4.

²³ Ózd születési anyakönyve, HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 1954. 733. kötet.

²⁴ Molnár Zoltán, 1953. július 7. Ózd születési anyakönyve, HU-MNL-BAZVL-XXXIII.1.a. 732. köt. 667/1953. sz. bejegyzés

²⁵ Statisztikai lap jogerős ítélettel befejezett házassági perben. HU-MNL-BAZVL XXV.21.e. 180. d. 20.688=1954.

²⁶ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15.

Szabadulása után Antalköz Józsefet nem vették vissza régi munkahelyére, az ózdi gyárba, átmenetileg Pestszentlőrincen talált munkát. Ezzel azonban ismét távol került családjától, és így igyekezett közelebbi állást találni. Szerencséjére rövid távollét után az ózdi vasgyárat barnakőszénellátó somsályi bányánál tudott elhelyezkedni, 1954–1956 között itt dolgozott. Itt érte őt az 1956-os forradalom híre is.²⁷ Antalköz József az 1956-os forradalom után ismét vasutas lett, majd Lőrinciben dolgozott, de a családja Ózdon élt. Néhány év kényszerű távollét után azonban visszavették a Finomhengerműbe. Az ózdi kohászatból ment nyugdíjba 1973-ban. Tizenkét nyugdíjas év után, 1985-ben, 77 éves korában hunyt el.

Egy munkás a közélet és a politika sodrában

Antalköz József az ózdi gyári társadalomnak egy olyan településén, Sajóvárkonyon született és élt hosszabb ideig, ahol helyi viszonylatban valamivel magasabb volt a baloldal támogatottsága, mint például a gyár által épített lakótelepeken élők körében.²⁸ Talán ennek, talán a félárvaság miatti korai felnőttségéért is szerepe lehetett abban, hogy fiatalon baloldali érzelmű munkás lett egy olyan gyári közegben, ahol ez nem volt jellemző, és a gyár vezetése szempontjából nem volt kívánatos sem.

Egy 1945-ben, az Ózdi Járási I. számú Igazoló Bizottság tagjainak számára előírt, gyorsírással készült önéletrajza szerint 1934-ig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. A nagy gazdasági világválság idején, 1929–1933 között munkanélküli volt, és ebben az időben politikai meggyőződése miatt internálták.²⁹ Egy későbbi jelentés szerint ekkoriban sztrájkot szervezett a bérkövetelések kiharcolásáért, ezért a csendőrség többször is őrizetbe vette.³⁰ Az 1930-as évek második felében feltételezhetően emiatt is kevésbé volt aktív szereplő a helyi, gyári közéletben.

Antalköz József 1937. február 23-án lett az Olvasó Egylet tagja, a Finomhengermű munkásaként. Ez arra utal, hogy ebben az időben politikailag valamivel konformabbá válhatott, mert enélkül nehezen vették volna fel a gyár vezetése által is ellenőrzött, a gyári társadalom egyik integrációs színtereként is működő munkásszervezetbe. Az viszont kifejezetten érdekes, hogy a munkatársai körében befolyásos, gyári szinten is közzismert munkásként nem játszott fontosabb szerepet az Olvasó Egyletben, nem lett a választmány tagja, nem szólalt fel a közgyűléseken. Ebben nyilván szerepet játszhatott az, hogy a gyári társadalomban baloldali érzelműként tartották nyilván, ami az elérhető dokumentumok szerint az 1930-as években alapvetően igaz is lehetett.

²⁷ Kis 2010.: 4.

²⁸ Vass 1978.

²⁹ HU-MNL-BAZVL XVII-423. 2.

³⁰ Kis 2010.: 4.

Az viszont némileg ellentmond ennek, hogy a gyár foglalkoztatáspolitikai gyakorlata szerint a nem lojális, sztrájkmozgalomban részt vevő, baloldalinak tartott munkásokat, ha egyszer elbocsátották, nem szívesen vették vissza.³¹ Kivételt többnyire akkor tettek, ha nagy volt a munkaerőigény, vagy ha jól képzett, tapasztalt szakmunkásról volt szó.

Az 1930-as évek második felében, ahogyan országos szinten, úgy Ózdon, az ózdi gyári társadalomban is jelentősen mérséklődött az ipari munkások szervezettsége és a szociáldemokrata párt támogatottsága is. A gyári társadalom döntő többsége, nyilván nem függetlenül a háborús konjunktúrának a jövedelmekre és a foglalkoztatásra gyakorolt hatásaitól sem, alapvetően lojális³² volt a gyárvezetéssel szemben. A munkások radikálisabb, nonkonformistább, főként az alsó munkássághoz tartozó csoportja a háborús években már nem a bal, hanem inkább a szélsőjobb felé tájékozódott.³³ Ezt az 1939-es parlamenti választások helyi eredményei is alátámasztják.³⁴

Antalköz Józsefről is felmerült több iratban, hogy egy ideig a Nyilaskeresztes Párttal szimpatizált,³⁵ egy esetben az is, hogy 1 hónapig talán a párt tagja is volt,³⁶ de ezt nem támasztják alá teljesen egyértelműen a korabeli dokumentumok. Korábban említett önéletrajzában a háború alatti időszakról egy sejtelmes mondat szerepel, ami még további kutatást igényel: „Veszedelemes politikai magatartása miatt elítélték 1944. október 9-én, de tárgyi bizonyítékok hiányában felmentették.”³⁷ A dokumentumból nem derül ki, hogy bal- vagy jobboldali politikai magatartását tartották veszedelemesnek, s ezért fogták-e perbe, vagy esetleg hadbírószági ügye volt a hadiüzemi szabályok megsértése miatt.

Standeisky Éva egy 2005-ben megjelent, a második világháború utáni magyarországi zsidóellenes megmozdulásokkal foglalkozó írásában³⁸ szélsőséges radikálisként, ultraradikálisként, anarchistaként és antiszemitaként jellemezte Antalköz Józsefet, akinek volt képessége arra, hogy mozgósítsa az embereket. Ennek az alapvetően leegyszerűsítő jellemzésnek a forrásai nem derültek ki egyértelműen a tanulmányból.

³¹ Külön nyilvántartást, úgynevezett „Fekete-könyvet” vezettek a valamilyen norma-, szabályszegés vagy megbízhatatlanság miatt elbocsátott munkásokról. Sajnos az 1929 utáni kötetek nem maradtak fenn, így nem lehet ellenőrizni, Antalköz József szerepelt-e benne.

³² Valuch 2021.

³³ Valuch 2022.

³⁴ Az 1939-es országgyűlési választásokon Gorka Antal, a szélsőjobboldali jelölt 22,57%-ot ért el a kormánypárt jelöltjének 77,43%-ával szemben, a baloldal nem indított jelöltet. A szélsőjobb szavazati aránya „megközelítőleg az országosan elért aránynak felel meg. Hubai 2001: 132.

³⁵ ÁBTL O-15988/a, HU-MNL.OL M KS 274-11.-59.

³⁶ Jelentés az ózdi útról: 4. HU-MNL-OL M KS 274-11.-59.

³⁷ HU-MNL-BAZVL XVII-423. 2.

³⁸ Standeisky 2004 <https://regi.sofar.hu/2005/06/07/standeisky-eva-antiszemizmus-az-1956-os-forradalomban/> Utolsó letöltés: 2023. október 28. „Az ultraradikális, anarchista Antalköz népszerűsége tíz év múltán, 1956-ban sem csökkent a bányászvárosban, ami a »vörös fasizmus«, a »fasiszta kommunizmus« szellemiségének életképességét mutatja”.

Az azonban kétségtelen, hogy Antalköz Józsefet a gondolkodása, politikai aktivitása alapján nehéz egyértelműen megítélni. Elég arra utalni, hogy istenhívó és kommunista volt egyidejűleg, nemcsak hogy nem látott kibékíthetetlen ellentmondást a maga számára ebben, hanem kifejezetten ragaszkodott sajátos világnézetéhez és hangoztatta is azt.

Antalközt egy később, 1945 júniusában keletkezett irat szerint már 1945 előtt is kommunistaként tartották számon, legalábbis ő maga ezt vallotta főnöke, Szlányi Lajos felügyelő – ma művezetőnek megfelelő beosztás – igazoló bizottsági ügyében tanúként: *„Azt a kijelentést, melyet nekem Szlányi Lajos mondott egy alkalommal, hogy: Bűdös Kommunista, és be lesz jegyezve a fekete könyvbe, Henyec munkatársam is hallotta, és akkor még hozzám szaladt, hogy mit is mondott Szlányi Lajos? A legkisebb munkás létszám mellett is azt kívánta, hogy a termelést minél nagyobbra fokozzuk. Ha a munkásokkal beszélt, mindig a legdurvább hangot használta. Nagy németbarát és munkásnyúzó volt.”*³⁹ Miután más forrás ezt az 1945 előtti kommunista kötődést nem erősíti meg – az illegális kommunista párt egészen egyszerűen nem volt jelen az 1930-as években Ózdon –, így érdemes némi fenntartással kezelni ezt az önzonosságot és politikai kötődést utólagosan is erősíteni akaró állítást. S arról sem szabad megfeledkezni, hogy a második világháború befejeződésének az időszakában az ózdi gyári munkásság igen gyors politikai reorientálódási folyamaton ment keresztül, a korábban a korszellemhez lojális, inkább jobboldali munkásokból vagy éppen volt nyilaskeresztes párttagokból is hirtelen gyorsan és sokan baloldaliak lettek.

Annyi viszont bizonyos, hogy Antalköz Józsefet 1944. december 26-án a csupán néhány emberből megalakuló Magyar Kommunista Párt ózdi szervezetének a titkárává választották.⁴⁰ Testvére, Béla is a kommunista párt tagja lett, és az 1945-ös választások idején mindketten részt vettek a szavazatszámoló bizottságok munkájában.⁴¹ 1945 elején Antalköz már az üzemi tanácsnak is a tagja, amelybe a mérnökség és az üzemegységek mellett a kommunisták és a szociáldemokraták delegáltak tagokat – ő természetesen a kommunista párt megbízásából volt ott.⁴² Az 1945 elején meginduló igazoló eljárásokban is részt vett, az Ózdi Járási I. számú Igazoló Bizottság tagja volt a szakszervezet megbízásából egészen 1948-ig, függetlenül a közben történő eseményektől.⁴³

³⁹ HU-MN-BAZVL XVII-424. 3.

⁴⁰ Beri Béla feljegyzései Antalköz Józsefről. Saját gyűjtemény.

⁴¹ HU-MNL-BAZVL V. 186. a, 16. doboz.

⁴² Jenei 1966: 189, 264.

⁴³ HU-MNL-BAZVL XVII-423. 2.

Pártigazolvány Antalköz József párttitkár aláírásával 1945-ből. Forrás: Ózdi Muzeális Gyűjtemény

A helybeliek körében Antalköz ebben az időben már biztosan nagyon népszerűnek és véleményformáló személyiségnek számított.⁴⁴ Feltehetően egyszerűségével, azzal, hogy szóhasználatával, tevékenységével is azt a benyomást keltette a munkásokban, hogy egy közülük. Nevelt fia szerint tájékozott ember volt, és egyszerűen el tudta magyarázni a munkásoknak a bonyolultabb összefüggéseket, és „öblös hangjával”, beszédmódjával is különösen tudott hatni rájuk.⁴⁵ Kubinyi István, a Központi Szervezési Osztály instruktora⁴⁶ 1946-ban kelt jelentése szerint „Antalköz megbízhatóan becsületes. Ezt még az ellenségei is elismerik. De ezenkívül tele van forradalmi érzésekkel. Forrófejű ember, akin még a hathetes debreceni pártiskola sem tudott változtatni. Felszólalásai erősen baloldaliak és vonalellesesek. Állandóan a tisztakéz politikáját hirdette a régi üzemi bizottsággal, Kubancsikkal, Leniczkivel⁴⁷ és a párt vezetőséggel szemben.”⁴⁸

Baloldali gondolkodású emberként azonban meglehetősen sajátos véleménnyel, meggyőződéssel rendelkezett, magát „istenfélő kommunistának” tartotta, habár ugyan templomba rendszeresen nem járt. Emellett rendíthetetlenül ki is tartott. Ebből már 1945 elején problémája akadt az említett debreceni pártiskolán: „45-ben pártiskolára is elküldték. És ózdi vezetők voltak többen is, együtt vele, de őt hazaküldték előbb, mert az Istent nem tagadta meg. És így őt kiközösítették maguk közül. Ő mindig mondta, hogy a pártnak semmi köze a valláshoz. Ő istenfélő ember volt végig. Úgyhogy hát lehet, hogy ez nem tetszett sokaknak, ezért mellőzték mindenhol. (...) Debrecenben, azt hiszem, ott voltak pártiskolán. És ő ott is vitatkozott, hogy ő nem tagadja meg az Istent, és ugye ez nem volt összeegyeztethető.”⁴⁹ Nem volt egyedül ezzel a korabeli, kommunistává vagy szociáldemokratává lett ózdi gyári munkások között. Számos példát lehet találni

⁴⁴ Standeisky 2007: 141.

⁴⁵ Interjú Ádám Lászlóval (1942). Ózd, 2023. október 19.

⁴⁶ Az instruktorokat a párt felsőbb szervei jelölték ki, akik rendszeresen követték a gyengébb pártszervezetek munkáját, de legalább egy-egy kampány alkalmával megpróbálták azokat fellendíteni.

⁴⁷ A helyi kommunista párt vezetői, Kubancsik István és Leniczki Gyula.

⁴⁸ Kubinyi István: Jelentés az ózdi pártszervezetből. Budapest, 1946. március 23: 5. HU-MNL-OL M KS 274-11.-59.

⁴⁹ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15.

az egyéni élettörténetek elemzése alapján arra, hogy a vallásos norma és szocializáció rendjében felnőtt munkások 1945 után, kommunista párttagként sem tagadták meg vallásos hitüket, meggyőződésüket. Olyannyira nem, hogy az egyházi anyakönyvek szerint az 1950-es években is ragaszkodtak ahhoz, hogy az életforduló eseményei egyházi szertartási rend szerint történjenek meg.

Antalköz József 1945/46-ban a kommunista párt ózdi szervezetén belül ellenzékbe szorult, többen igyekeztek is őt a háttérbe szorítani. A debreceni pártiskola után nem is vállalt már pártvezetőségi szerepet, meggyőződésével, nézeteivel kilógott a sorból, nem igazodott az elvárásokhoz, a vonalhoz, az elvárt pártszerűséghez. A párton belüli pozícióharcoktól függetlenül a munkásság körében azonban továbbra is népszerű volt, ami megmutatkozott 1946 februárjában, amikor üzemi bizottsági elnököt kellett választani. Egy 1945-ben kiadott kormányrendelet⁵⁰ szerint minden 50 főnél több munkavállalóval rendelkező vállalatban létre kellett hozni az üzemi bizottságokat, melynek tagjait a munkások üzemi gyűlésen választották meg. Feladatuk a termelés és a cégvezetés ellenőrzése, utóbbiak jogainak korlátozása, valamint az érdekvédelem volt. Munkájukat a frissen megalakult szociáldemokrata és kommunista pártok – ők delegálták a tagokat is a szervezetbe –, valamint a szakszervezetek segítették⁵¹ és nyilván irányították is, ha nem feltétlenül minden esetben direkt módon. A gyárban, a gyári és a helyi közéletben nagyon fontos testületben 1946 elején a vasgyár addigi üzemi bizottságának elnöke, a kommunista párti – annak egy ideig helyi vezetőjeként tevékenykedő – Kubancsik István lemondott. Az ő helyére a hivatalos kommunista pártjelölt helyett Antalköz Józsefet választották meg.⁵²

1946. február 22-én, késő este, az ülésről hazafelé tartva, az Akácos úton azonban Antalközt homokszákkal hátulról leütötték, aki ekkor súlyos agyrázkódást szenvedett, és elvesztette eszméletét. Másnap reggel 7 órakor találták meg őt csak az úton⁵³ vérbe fagyva, majd ezután kórházba vitték.⁵⁴ A gyári szirénát is megszólaltatták, így az üzemben hamar elterjedt a híre a történeteknek, és ekkor erős zúgolódás kezdődött. A gyárból spontán népgyűlésre indultak meg a munkások a gyár előtti térre – stangákat,⁵⁵ míg mások vasdorongokat és ütőszerszámokat vettek magukhoz. Tömegek,

⁵⁰ Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M, számú rendelete az üzemi bizottságokról 332-336. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV-VI. Budapest, 1946.

⁵¹ Apor 2021: 141-143.

⁵² Az Ózdi Vas- és Acélgárban 1946. február 22-én megtartott Üzemi Bizottsági választás jegyzőkönyve. Közli: Szilágyi Gábor: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945-1946-ban / 285-310. o. Levéltári Közlemények, 31. (1960) Levéltári Közlemények, 31. (1960)

⁵³ Nyilas orvtámadás Ózdon. *Népszava*, 1946. február 27: 1-2.

⁵⁴ Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7: 3.

⁵⁵ A stanga nagyméretű feszítővas. Interjú Elek Zoltánnal (1922). Ózd, 2015. június 14.

a beszámolók szerint több ezren⁵⁶ vonultak ki a Magyar Kommunista Párt ózdi székháza elé, ami a gyár kapujától nem messze volt, és ott a merénylők kiadását követelték. A pártvezetés nyugtatni próbálta az embereket, és igyekeztek őket rábeszélni arra, hogy térjenek vissza munkájukhoz – ez azonban eredménytelen maradt.⁵⁷ Csupán annyit tudtak elérni, hogy a kohószemélyzet visszamenjen dolgozni, hiszen az ő munkájuk a gyár folyamatos működése miatt kulcsfontosságú volt. Az összesereglett emberek azt követelték, hogy a rendőrség tartson azonnal vizsgálatot, hallgassa ki az előző napi vezetőségi ülés résztvevőit – még hozzá előttük. Olyan kijelentések is elhangzottak, hogy Antalköz állapotáért az őt ellátó dr. Fekete Zoltán inspekciós orvos felel, aki a sebesült nyugalma érdekében nem engedett be hozzá látogatót, és a kihallgatás ellen is tiltakozott. Antalközt egyébként mégis megkérdezték a hatóságok, és csupán annyit tudott mondani, hogy két magas férfi követte, és közülük az egyik fejbe vágta. Mondatai után ismét elvesztette eszméletét.⁵⁸

Antalköz József lánya így emlékezett vissza később az eseményekre: *„Egyszer, mikor jött haza, hát hátulról leütötték homokzsákkal, úgyhogy alig tudták az életét megmenteni. Sokáig kórházban volt. (...) Oda jártunk. Én is emlékszem, mint kisgyerekek, hogy jártunk oda. Apácák voltak, és kaptunk zsömlét, hát ezért olyan emlékezetes. (...) Utána felépült szépen.”*⁵⁹

A rendőrséget Antalköz bántalmazása után már szombat hajnalban „fellármázták, és még hajnalban razzia vette kezdetét”, aminek nem lett meg az eredménye.⁶⁰ Az események kivizsgálására Várkonyi László rendőr főhadnagyot jelölték ki, aki a gyűlésről tudomást szerezve kiszállt a helyszínre, és a tömeget nyugtatni próbálta. Elmondta, hogy folyik a nyomozás hajnal óta az elkövetők ellen, ezért mindent elkövetnek, és kérte őket, hogy vegyék fel a munkát.⁶¹ Beszéde közben egyszer egy fiatalember a rendőr származására utalva bekiabálta: Ne pofázz, zsidó! A tiszt az emberek közé ugrott, és megpróbálta az illetőt kiemelni, de a tömeg bezárult mögötte, és ahelyett, hogy eljutott volna hozzá, őt vették körül felfegyverzett személyek, és lökdösni, bántalmazni kezdték. A kommunista párt egyik vezetője, Sarkadi István ekkor érkezett a helyszínre, és oda tudott furakodni, valamint még néhány párttag testével védte meg, így tudtak csak az Olvasó Egyletbe menekülni.⁶²

⁵⁶ Apor 2021: 57; Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁵⁷ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁵⁸ Mi történt Ózdon? Haladás, 1946. március 7: 3.

⁵⁹ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15.

⁶⁰ Mi történt Ózdon? Haladás, 1946. március 7: 3.

⁶¹ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁶² Mi történt Ózdon? Haladás, 1946. március 7: 3.

Az antiszemita jelszavak hatására mintegy háromszáz fő megrohamozta a zsinagógát, ahol épp istentisztelet folyt,⁶³ majd feldúlták Ózd kereskedelmi negyedének, a Gyújtónak az izraelita vallásúak tulajdonában lévő üzleteit.⁶⁴ Több zsidó személyt bántalmaztak is. Révai József kommunista politikus aznapra tervezett ózdi útja az események hatására maradt el. A pogrom elkövetőinek felelősségre vonása azonban az eddigi adatok szerint nehézkesen haladt, amiben szerepet játszhatott, hogy ez nem szolgálta a kommunista párt érdekeit, akik kézi vezérrelssel irányították a helyi rendőrséget is. A koncentrációs táborokból és a munkaszolgálatból csekély számban hazatérő helyi zsidóság is úgy érezte, hogy nem tettek meg mindent az ügy kivizsgálásáért, számos család a holokauszt után alig egy évvel történt trauma hatására ekkoriban el is költözött a településről.⁶⁵

Hogyan kerültek 1946 februárjában egy kommunista vezető melletti tüntetésbe antiszemita hangok? Egy visszaemlékezés szerint az indulatok kiváltásához hozzájárult az is, hogy míg a hazatért izraeliták segílyt kaptak, addig a gyári dolgozók és családtagjaik pedig nem, és a nagyon rossz élelmelési körülmények az indulatokat felkorbácsolták; amit az egyik magyar zsidó kereskedő állítólag úgy kommentált, hogy a munkások ezt érdemlik.⁶⁶ Néhány korabeli sajtócikk szerint a bujtogatók többsége egykori nyilas párttag volt.⁶⁷ Ezt azonban más források nem támasztják alá, a népbíróági, népügyészégi és igazoló bizottsági iratokban a pogrommal kapcsolatban felmerült személyek közül senki sem szerepel korábbi nyilaskeresztes párttagként vagy szimpatizánsként. Oszip István, a megye akkori főispánja a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén hozzászólásában Antalközről is azt mondta, hogy nyilas volt, amit azonban jelenleg más tények nem támasztanak alá.⁶⁸ A nyilaskeresztes múltra vonatkozó szavakat a pogromról készült pártjelentésekben viszont aláhúzták, és egy ismeretlen személy odaírta megjegyzésként, hogy hazugság. Révai József is ezt jelentette ki – szerinte azért jöhettek elő a felszínre ezek a zsidóellenes megnyilvánulások, mert a helyi pártvezetés nem állt élére a tömegnek, hanem azt az Antalközzel való nézetkülönbsége miatt csitítani akarta. Úgy látta, hogy Antalköz „*régi munkásmozgalmi ember, régi szervezett munkás, fanatikus baloldali, szó sem lehet róla, hogy nyilas kapcsolatai lennének... a legnépszerűbb munkásvezető Ózdon*”.⁶⁹

⁶³ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁶⁴ Interjú Hangonyi Lajosnéval (1936). Ózd, 2015. július 15.

⁶⁵ Lásd bővebben: Nagy 2023: 164–179.

⁶⁶ Barnóczki Bélánét 17 évesen Ózdra telepítették át, ahol az átmeneti szállásként szolgáló úgynevezett „Kovács-udvarban” szemtanúja volt a pogromnak. Barnóczki Béláné visszaemlékezése. Rögzítette: Kovács Katalin. Ózd, 2014.

⁶⁷ Negyvenhat tüntetőt tartóztattak le eddig Ózdon. Miskolci Hírlap, 1946. február 27: 3.

⁶⁸ A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. Társadalmi Szemle, 1990. 11. 84.

⁶⁹ Ständeisky 1992: 293.

Kik üthették le Antalközt? Állítása és a nyomozás adatai szerint személyes haragosai nem voltak.⁷⁰ 1946. március 23-án Kubinyi, aki a történetek vizsgálatára Ózdra helyezett Kecskés őrnagy ideérkezése után maga is bekapcsolódott a nyomozásba, és ketten naponta többször megbeszélték a nyomozás állását (ez önmagában is mutatja a kommunista párt befolyását a rendőri szervek munkájára), azt írja, hogy az elkövetők hárman voltak: Kanyó Bertalan,⁷¹ Balogh Pál és egy Varga nevezetű személy. Kanyóról tudni, hogy 14 hónapos vizsgálati fogságba is helyezték az események után. Ekkoriban ő is a kommunista párt tagja volt. A népbírószági, népügyészégi iratokból látható, hogy aktívan részt vett a terhelő tanúvallomások megtételében.⁷² Kubinyi István szerint Kanyó, Balogh és Varga csak a végrehajtottak lehettek, míg az értelmi szerző a kommunista párt ellenzékének egyik vezetője, Pál Károly volt, akit később szintén letartóztattak.⁷³

Antalköz József a következő években fokozatosan háttérbe szorult a helyi politikában, de továbbra is tagja maradt az igazoló bizottságnak és a helyi képviselő-területnek is.⁷⁴ 1948-ban az akkor létrejött Magyar Dolgozók Pártjának is tagja lett. Nemsokára azonban még nehezebb évek következtek számára. 1949. február 16-án kizárták a pártból, mint titóista- nacionalista elhajlót, október 5-én pedig internálták Kistarcsára, majd onnan Recskre. A politikai kegyvesztés oka a különböző források szerint az volt, hogy Antalköz nem hitte el, hogy Rajk László bűnös, ítélete igazságos. S ennek a meggyőződésének hangot is adott. Három és fél év internálás után szabadult, s kisebb kitéréssel tért vissza Ózdra, Somsálybányára ment dolgozni, majd innen került ismét vissza a közéletbe, az 1956-os forradalom napjaiban.

Ózdon a forradalmi események egy-két napos késéssel követték a budapesti történéseket.⁷⁵ Október 25-én délután 5 órakor a városi DISZ-bizottság a Liszt Ferenc Művelődési Házban tartott ülést, amelyen hárompontos követelést fogalmaztak meg, ezután pedig felvonulás következett. Még aznap éjjel, 11 óra után a megyei pártbizottság küldöttje jelent meg az Ózdi Kohászati Üzemeknél, és üzemi munkástanács megalakítását kezdeményezte. A megyei küldött utasítására gyűlést hívtak össze, ahol Horváth Károly gyárigazgató mondott beszédet, majd az éjjeles műszakosok küldöttjeiből megalakították a munkástanácsot; a tagjai zömmel párttagok és -vezetők voltak.

⁷⁰ Tömpe András: Az ózdi események, 1946. március 5: 2. HU-MNL-OL M KS 274-11.-59.

⁷¹ Kanyó Bertalan (1903–1957) az ózdi kohászat tűzálló téglagyárának a segédmunkása, az 1956-os forradalmi események résztvevője, akit a lincselés kapcsán perbe fogtak, halálra ítélték, és 1957. április 27-én kivégeztek.

⁷² HU-MNL-BAZVL XXV. 4., XXV. 6., Gyilkosság. Rendőrségi jelentés Ózdról. Észak-Magyarország, 1957. január 2: 5.

⁷³ Kubinyi István: Jelentés az ózdi pártszervezetből. Budapest, 1946. március 23: 3. HU-MNL-OL M KS 274-11.-59.

⁷⁴ HU-MNL-BAZVL V. 186. 102. doboz.

⁷⁵ Az ózdi 1956-os eseményekről lásd bővebben: Nagy 2017: 95–122.

Október 26-án reggel az éjjel megalakított munkástanács vezetői a gyár kultúrtermének erkélyéről ismertették a munkástanács tagjainak névsorát. A hírre odaérkező munkások azonban ekkor erőteljesen kifogásolták a párt- és állami vezetők tagságát, és helyettük olyan személyeket követeltek, akik a forradalom előtt ártatlanul üldöztetést, börtönbüntetést szenvedtek. Így többek között az ártatlanul internált Antalköz József beválasztását is sürgették.

Antalköz József beszél a tömeghez.

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Antalköz éppen akkor ért haza a munkából, mikor egy 25-27 fős csoport ment a lakására azzal a kéréssel, hogy menjen el és szólaljon fel a spontán gyűlésen, mivel ő le tudja csillapítani az egyre radikálisabbá váló tömeget. Először vonakodott ezt elvállalni, majd miután a küldöttség hajthatatlannak bizonyult, mégis elindult, hogy beszéljen az emberekhez.⁷⁶ Antalköz a Szénbányászati Tröszt, helyi nevén a Nagyiroda, erkélyén elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy „*ő kommunistának érzi magát, és a sztrájk ellen van. Ha így megfelel, akkor vállalja a munkástanácscon belüli tisztséget*”.⁷⁷ Ez a kijelentés azonban megosztotta a tömeget: egyesekben ellenérzést váltott ki, a többség azonban végül kiállt mellette. Ezután a munkástanácsot kibővítették a nappali dolgozók küldöttjeivel. Az éjjel megválasztott tagok egy-két személy kivételével – akik a gyűlés hatására lemondtak – továbbra is tagok maradtak; távozott a gyár igazgatója,

⁷⁶ HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957.

⁷⁷ HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957.

a pártbizottság vezetője és a szakszervezet elnöke is. A választáson a testület elnökévé Antalköz Józsefet választották.⁷⁸ A gyűlés befejeztével a pártbizottság és a munkástanács megállapodása alapján a gyár körül tüntető felvonulást tartottak, ahol ismét a felszínre törtek az indulatok. A kedélyeket ismét Antalköz József nyugtatta meg fellépésével és beszédével.⁷⁹

Másnap reggel a munkástanács értekezletet tartott, ahol Bohák Márton rendőr százados tájékoztatást adott arról, hogy a rendőrkapitányságon több, fiatalokból álló csoport járt, akik fegyvert követeltek, és kérte a munkástanácsot, hogy erősítsék meg a rendőrséget. Antalköz nem értett egyet a fegyverszerzési akcióval és azzal, hogy azokkal Budapestre menjenek harcolni. Lánya emlékei szerint, ahogy tudta, megpróbálta megakadályozni azt:

„És apukám még a buszba be volt hajolva, úgy fogtam a lábát, hogy ne hogy elvigye a busz, mert a motor járt. És ők mennek. Könyörgött apu, hogy ne menjetek, ne menjetek, semmi értelme, hogy az életeteket kockára teszitek. Mert már akkor elég rossz volt a helyzet. És csak elmentek a busszal a fiatalok.”⁸⁰

Október 29-én a település hangosbemondója bemondta, hogy *„a rendőrök fellázdak, minden nemzetőr menjen a rendőrségre”*, majd azt, hogy *„a rendőrök kitortek a rendőrség épületéből és a gyár felé haladnak”*.⁸¹ Kiderült nemsokára azonban, hogy ez csak egy álhír volt, ami néhány órával később tragikus következményekkel járt. A hamar összeseregglő felbőszült tömeg először a rendőrség elé sietett, majd az utcán csoportokba verődve, a járókelőket igazoltatva kereste a rendőröket és az államvédelmiseket, lakásaikat pedig közben feldúlták. Horning Ferenc ügyészségi nyomozó épp miskolci szolgálati helyére indult, amikor igazoltatták. Ahogy megtalálták nála szolgálati fegyverét, többen *„Ávós! Ezt agyon kell ütni!”* felkiáltással megragadták és ütlegelni kezdték. Néhányan azonban, hogy megmentsék a már több sebből vérző ügyész életét, javasolták, hogy vigyék a munkástanácsra – az egykori Tiszti Kaszinó épületébe, ami 1945 előtt a gyári tisztviselők kulturális központja volt, majd később a Magyar Kommunista Párt székháza –, hogy ott vizsgálják ki az ügyet. Végül két nemzetőr bekísérte Horningot az épületbe, és jelentették az ott lévő Antalköz József munkástanácselnöknek, hogy fegyvert találtak nála. Horning ekkor már csupa vér volt, arca pedig felismerhetetlenné vált a bántalmazás miatt. Az épületet ekkorra nagyon szoros „embergyűrű” vette körül, kimenekíteni őt onnan sehogy sem lehetett. A tömeg közben egyre radikálisabbá vált, és egyre határozottabban követelte a nyomozó kiadását. Antalköz később úgy emlékezett vissza erre a helyzetre, hogy a *„legszomorúbb az volt a helyzetben, hogy a hőzöngők túlsúlyban párttagok voltak. (...) Láttam, hogy*

⁷⁸ Kun 1977: 265.

⁷⁹ MNL BAZML XXV. 21/b. 808/1957.

⁸⁰ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15.

⁸¹ Kis 2010: 8.

*elveszett itt, Ózdon minden, hisz éppen azok, akiknek jó példával kellett volna elöl járni, azok biztatták a népet, azok csinálták a legnagyobb hőzöngést. Már a szovjet emlékmű ledöntésében is párttagok vitték a vezető szerepet. Örületes helyzet volt ez akkor.*⁸²

Antalköz megpróbálta csillapítani a többezres háborgó tömeget, s megígérte, hogy forradalmi munkásbíróság fogja kivizsgálni az ügyet, és szinte könyörgött, hogy Horningot hagyják békén, és *„utcai ítéletet nem szabad tartani”*.⁸³ Az embereket ekkor azonban már nem lehetett megnyugtatni, őrjöngve követelték Horning kiadását. Antalközt pedig megfenyegették, hogyha nem adja ki az ügyészt, őt is agyon fogják verni. Ekkor egy gyermek jelent meg azzal, hogy Horning rálőtt az apjára, és ezt a tömeg előtt is megismételte az erkélyről. Ahogy Antalköz fogalmazott a későbbi tárgyaláson: *„Erre már a tömeget nem volt hatalom, ami visszatartotta volna.”*⁸⁴ Már Antalköz sem tudott ellenállni, és ki kellett adnia a tömegnek Horningot. Erre az emberek megrohanták és súlyosan bántalmazták őt, majd lábára szíjat kötöttek, hogy elhúzzák a gyárba, és bedobják őt a Martin-kemencébe. A nyomozót az I. számú kapun behúzták a gyárba, ott azonban nem engedték tovább őket, ezért a munkástanács székháza előtti térre vonszolták, s ott lábánál fogva felakasztották egy gesztenyefára. Később még két másik személyt, Horváth József ÁVH-hadnagyot és Cs. Nagy Zsigmond rendőr századost, nyomozót is szintén meglincselte a tömeg, és Horning mellé akasztotta fel, szintén fejjel lefelé.⁸⁵

A drámai események után a forradalom további napjaiban a munkástanácsnak sikerült a rendet helyreállítania és fenntartania. Október 29-án megválasztották a munkástanács 13 tagú elnökségét, az elnök továbbra is Antalköz József maradt. A munkástanács gondoskodott a sajtó újjászervezéséről is: az Ózdi Vasas és az Ózdi Bányász újságok összevonásával november 1-jén új sajtóterméket alapítottak Szabad Ózd néven. Főszerkesztőjének a hangos híradót vezető Szakács Albertet tették meg.

November 4-én az újra megérkező szovjet megszálló csapatokkal szemben a helyi nemzetőrség nem tanúsított fegyveres ellenállást, viszont a gyári munkások határozatlan ideig tartó sztrájkot hirdettek. November 19-én este az Ózdi Kohászati Üzemek és az Ózdi Szénbányászati Tröszt közös küldöttsége, köztük Antalköz, elutazott a megyei munkástanács ülésére Miskolcra. A tanácskozás után hazaindultak, de Miskolcon, a Szentpéteri kapuban letartóztatták őket. A hír másnap reggelre gyorsan elterjedt, s a munkásság az ózdi munkástanács határozata ellenére kijelentette: amennyiben még délelőtt nem engedik vezetőiket szabadon, teljesen leáll a gyár. Az elfogott vezetőket végül november 23-án engedték el, miután a lefolytatott vizsgálat igazolta, hogy

⁸² HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957.

⁸³ HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957.

⁸⁴ HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957.

⁸⁵ HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957.

az ellenük emelt vádak alaptalanok voltak.⁸⁶ Közben a munkástanács intézkedéseinek hatására megkezdődött a gyárban a munka, a teljes körű termelés beindítása azonban január elejéig várattott magára.⁸⁷

1957. január 3-án választották meg az Ózdi Kohászati Üzemek végleges munkástanácsát és 13 tagú elnökségét, elnöke Antalköz József maradt, aki egyúttal a gyár MSZMP üzemi intézőbizottságának is elnöke lett. A munkástanács formálisan 1957 márciusáig működött, szerepe azonban ekkor már nem hasonlítható a forradalom alatti tevékenységéhez. A kibontakozó, „szeszélyesen szisztematikus” megtorlás viszonyai között a munkástanács elvesztette politikai jelentőségét, és formális szervezetté vált.

A forradalom ózdi vezetőjét, Antalköz Józsefet eleinte úgy tűnt, nem érheti bántódás, hiszen az MSZMP gyári vezetője is volt, aki 1957 februárjában tagja lett a kommunista párt városi szervezőbizottságának is. A forradalom alatti tevékenysége, illetve a Rákosi-rendszer alatti internálása, pártból való kizárása miatt viszont 1957/58-ban a különböző hatalmi szinteken – gyár, város, megye – foglalkoztak ügyével. A különböző pártvezetőségi szinteken heves viták folytak személyének és tevékenységének a megítéléséről. A megyei pártbizottság 1957 júliusában rehabilitálta, a városi pártvezetőkben azonban továbbra is megmaradt a vele szembeni ellenérzés. Revizionistának tartották őt, úgy gondolták, hogy benne „összekeveredett az idealista és a materialista világnézet, szavakban, frázisokban kommunista, de tetteiben jobboldali”.⁸⁸ Bár épp csak hogy rehabilitálták, és megerősítették párttagságát, amikor 1957. július 12-én ismét letartóztatták. Kezdetben bíróság elé akarták állítani, de szeptember 3-án szabadlábra helyezték.⁸⁹ Nyilvánvalóan elkülönítették az ügyét az 1956-os forradalom többi ózdi résztvevőjétől, vezetőjétől. Szabadulásakor, 1957 szeptemberében rendőri figyelmeztetésben részesült, és közölték vele a határozatot, hogy Ózdra nem térhet vissza dolgozni. 1957/58-ban a különböző párt dokumentumok tanúsága szerint még erősen küzdött önmagáért és az igazáért, váltakozó sikerrel.

Ezután azonban fokozatosan feladta a közéleti aktivitását, és meghatározó szereplőként már nem jelent meg többé a gyári és lokális szintű közéletben. 1962-ben egy hálózati jelentésben, egy magánbeszélgetést lejegyezve Antalköz is említésre került, ahol ezt mondják róla a beszélgető felek: „Antalköz József volt az egyetlen igazi kommunista, akit ismertem a Finomban,⁹⁰ de őt is lecsukták, leütötték, megkínózták (...) Antalköz Józsi bácsi nagy politikus, de ő nem teljesen így képzelte el a demokráciát.” Majd az ügynök hozzátette: „Most inkább visszavonul, ha esetenként valami probléma

⁸⁶ Kis 2006: 150.

⁸⁷ HU-MNL-BAZVL XXXV/1. 1. f. 1/2. ó. e.

⁸⁸ Miről beszélnek az ózdi kommunisták? Észak- Magyarország, 1957. augusztus 1.

⁸⁹ HU-MNL-BAZVL XXXV/1. 1. f. 455. dob. Tájékoztató Antalköz József ózdi lakos levelével kapcsolatban. 1958. jún. 3.

⁹⁰ A Finomhengermű rövidített köznyelvi megnevezése Ózdon.

felvetődik. Ez a tényt magam is tapasztaltam, amikor sakkozni voltunk, egyszer is kérték az igazolványokat (látogatási igazolványokra gondolok), a társaság zúgolódott, egyesek hangos megjegyzéseket tettek. Antalköz Józsi bácsi csak mosolygott. Azt bizonyítja az a tény is, amikor a múltkor feltettem neki a kérdést, hogy mit szól az igazgató és a párttitkár leváltásához? Nem fűzött hozzá kommentárt. Munkatársai szeretik, megbecsülik.”⁹¹Az MSZMP tagja, baloldali érzelmű maradt ugyan, a családi emlékezet szerint követte a politikai történéseket, de valószínűleg az őt ért sérelmek miatt is többé nem fejtette ki nyilvánosan a nézeteit.⁹²

A politikai aktivitás sajátosságai egy 20. századi nem szokványos munkás politikus életében

Antalköz József élete, pályája és politikai pályafutása számos vonatkozásban nem szokványos, néha egészen rendhagyó, hiszen egy olyan hívő és baloldali/kommunista ember volt, aki elsősorban a saját megérzéseit, értékeit, választásait követte, és rendszerint nem igazodott a hivatalos elvárásokhoz, sőt többször szembe is került azokkal.

Egy olyan közösségben nőtt fel Sajóvárkonyon, ahol nyilván követték a késő dualizmus kori hagyományos társadalmi értékeket – vallásosság, tekintélytiszteltet, erős társadalmi hierarchia –, de a fokozatosan gyári munkássá szocializálódó helyi társadalomban volt némi fogékonyság a baloldali eszmék iránt is.

A paraszti és munkás felmenőkkel rendelkező Antalköz családban ennek megfelelően elég erős lehetett a vallásos/hitbéli kötődés, ahogyan ifj. Antalköz József esetében is látjuk/láthatjuk, de ez önmagában még nem zárta ki teljesen a baloldali politikai érdeklődést, a kötődés kialakulását. Ha a motivációkat keressük, és megpróbáljuk végiggondolni, akkor nyilván nem lehet figyelmen kívül hagyni az apja fogságba esése, majd halála miatt bekövetkezett félárvaságot. A földeken végzett gyermekmunka, a gyári tanonc- és inasévek alávetett társadalmi helyzete is erősíthette benne a fogékonyságot a kiszolgáltatottsággal szembeni védekezés gondolata iránt, léthelyzetével szemben. Feltételezhetően nem önmagában a gyári közeg formálta – baloldali vagy annak tartott – politikai, közügyek iránti érdeklődését. Ebben az istenhitnek éppen úgy szerepe lehetett, mint a társadalmi-közösségi felelősségérzetnek. A katolikus családi háttér, elkötelezettség, a református hívő ember léte és a szocialisztikus-kommunista gondolkodás az ő esetében nem zárta ki egymást. Olyannyira nem, hogy édesanyja először a baptista, majd az 1940-es években a helyi, éppen megszerveződő pünkösdi

⁹¹ ÁBTL 3.1.2. - M-18811/1

⁹² Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15.

közösség tagja volt.⁹³ Meg kell jegyezni azt is, hogy a vallásosság és a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését is magában foglaló szocialisztikus, baloldali gondolkodásmód viszonylag gyakran összeért, nem zárta ki egymást a 20. század első felében egyes munkáscsoportok gondolkodásában. Antalköz József gyakorlatilag ehhez hasonló álláspontot jelenített meg gyári munkásként a mindennapokban és karizmatikus adottságokkal rendelkező politizáló munkásként közéleti szerepvállalásai során is.

Antalköz József 1945 előtti politikai, közéleti pályafutásáról még nem áll rendelkezésre elegendő, részletes információ. Nem látható és értelmezhető teljes bizonyossággal az ő formális, intézményekhez, szervezetekhez is egyértelműen kapcsolható baloldalisága. Viszonylagos intézményen kívüliségére a megkésett olvasó egyleti tagsága és az egyletbéli hiányzó közéleti szereplése is utal, illetve az, hogy 1934-től kimaradt a már egyre inkább gyengülő helyi szociáldemokrata pártból is. Azt, hogy valóban közel került-e a szélsőjobbhoz az 1940-es években, a jelenleg rendelkezésre álló források alapján még nem lehet egyértelműen eldönteni.

Az viszont egyértelműen látható és dokumentálható, hogy az 1944/45 és az 1956/57 közötti bő évtizedben volt a legaktívabb közszereplő. Ezt követően fokozatosan háttérbe szorították/visszavonult a gyári és a helyi politikából, közéletből. Politikai pályájának voltak felívelő szakaszai. 1944/45-től kezdve valahogyan mindig ott volt az események sűrűjében, amikor történt valami. Meghatározó szereplője volt annak a politikai átmenetnek, ami a kommunisták térnyerését hozta magával a politikailag 1944/45 előtt inkább közömbösített Ózdon. Az 1946-os, a zsidóellenes megmozdulássá alakuló politikai tüntetés kapcsán is sajátos módon érintett szereplő, mint a feszültséget kiváltó „politikai merénylet” áldozata. 1948/49 után az internálása miatt háttérbe szorult, az általa is létrehozott rendszer áldozata lett. Későbbi politikai aktivitása arra utal, hogy az internálás éveiben sem került szembe önmagával, annak ellenére sem, hogy bizonyára végig gondolta, kik fosztották meg nemcsak a párttagságától, hanem a szabadságától, és a szabadulása után azt is, hogy kik és miért vették el tőle a családját és a gyermekeit. Azt, hogy ezen megpróbáltatások ellenére sem került szembe a Rákosi-korszak kommunista politikájával, talán szabálytalan, vallásos baloldalisága magyarázhatja meg leginkább.

1956-ban tért vissza a közéletbe, mint a gyári munkástanács többször is újraválasztott elnöke, aki ekkor viszont többször is hangsúlyozta kommunistaságát, és a megalakuló MSZMP-nek is tagja és a gyári szervezet egyik vezetője lett. Sajátos módon azon kevés nagyüzemi munkástanácsi vezető közé tartozott, akiket nem ítélték hosszú börtönbüntetésre 1956-os politikai szerepvállalásuk miatt, nem kapcsolták

⁹³ Bozóné Csernus 2014 <https://punkosd.ma.ptf.hu/egyhaziertoenelem/2014-2/bozone-csernus-emoke-az-1940-es-evok-magyarorszag-i-puenkoesdi-ebredesi-mozgalmanak-hatasa-az-ozdi-gyueleket-megalakulasara-es-első-évtizedeire>. Utolsó letöltés: 2023. október 29.

össze a személyét az 1956-os ózdi lincseléssel sem. Sőt, némi huzavona után rehabilitálták a Rákosi-korszakban elszenvedett internálása és elvesztett párttagsága miatt is. Ha arra a kérdésre keressük a választ, vajon miért nem ítélték el 1956-os politikai szerepvállalásáért, akkor erre több részleges magyarázat adható. Ebben lehetett némi szerepe annak, hogy olyan közismert személyiség volt, akitől, éppen karizmatikus befolyása miatt tartottak a helyi vezetők, ezért tartózkodtak a túl szigorú büntetéstől. Az is elképzelhető, hogy a megtorlás szeszélyes szisztematikussága okán, csak minimális megtorlás érte, két rövidebb letartóztatás és az Ózdról történő átmeneti eltávolítás, távollattartás formájában. Valamilyen hatalmi dilemma biztosan meghúzódhatott a háttérben, mert 1957 folyamán Antalköz József megítélése, a vele kapcsolatos kérdések állandó napirendi pontjai voltak a gyári, a városi és a megyei pártvezetők értekezleteinek. A Kádár-korszakban kommunista veteránként tartották nyilván, haláláig az MSZMP tagja volt, habár többé nem adott nyilvánosan hangot politikai elképzeléseinek.

Ha a bevezetőben megfogalmazott kérdésekre adható válaszokat próbáljuk meg összegezni, akkor azt látjuk, hogy Antalköz József egy olyan, meglehetősen öntörvényű, politizáló munkás volt a 20. századi ózdi vasgyári és helyi társadalomban, aki habár volt rá esélye és lehetősége, mégsem lett sem káder, sem hivatásos politikus. Nem használta ki a politikai szerepvállalás által kínálkozó társadalmi mobilitási lehetőségeket. Politizált az események sodrában, saját lelkiismeretét követve, aktív résztvevője volt az 1944/45–1948/49 közötti és az 1956/57-es évek gyári és helyi közéletének. Alkalmazkodott a kommunista rendszerhez, és szembe is került vele, de semmiképpen sem tekinthető a rendszer alárendelt közszereplőjének. Sajátos, baloldali gondolkodású ember volt/lehetett, akinek a magatartása, gondolkodásmódja, politikai viselkedése nem igazán illeszkedett az államszocialista rendszer kommunista politikájának és ideológiájának a kliséibe.

Antalköz József, a 20. századi ózdi gyári társadalom egyik különös munkás politikusa nem érte meg a rendszerváltást. 1991-ben, több egykori 1956-os társához hasonlóan Ózd városa posztumusz díszpolgárrá avatta – a kitüntetést özvegye vette át.⁹⁴ Azt a teret, ahol egykor a szovjet emlékmű állt, és ahol kétszer is összegyűltek az emberek, amikor az erkélyről beszélt hozzájuk, Antalköz József térnek nevezték el. Napjainkban itt található a forradalom és szabadságharc két ózdi emlékműve, ahol az évfordulókon megemlékeznek az 1956-os helyi eseményekről és annak szereplőiről.

⁹⁴ Posthumus díszpolgári címet Ózdon, Észak-Magyarország, 1991. október 24: 3.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. - M-18811/1

O-15988/a Volt fasiszta és jobboldali pártok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M KS 274-11.-59. Az ózdi tüntetéssel kapcsolatos iratok, 1946. február 23.–május, 1947. április 8., 1946-1947

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (HU-MNL-BAZVL)

HU-MNL-BAZVL V. 186. a, 16, 102. doboz Ózd nagyközség iratai

HU-MNL-BAZVL XXXV/1. 1. f. 1/2. ö.e. Jegyzőkönyv a Megyei Pártbizottság 1957. április 26-i üléséről.

HU-MNL-BAZVL XXV. 21/b. 808/1957. Török István és tsai

HU-MNL-BAZVL XXV. 4. A Miskolci Népbíróság iratai

HU-MNL-BAZVL XXV. 6. A Miskolci Népügyészség iratai

HU-MNL-BAZVL XVII-423. 2. Az Ózdi Járási I. számú Igazoló Bizottság iratai

HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. 372-375. doboz. Ózd-Sajóvárkony születési, házassági és halotti anyakönyvei

HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 725-733. kötet, Ózd születési anyakönyvei 1935–1954

HU-MNL-BAZVL XXXIII. 1. a, 1166. kötet. Bolyok házassági anyakönyve, 1927–1939

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz

Barnóczki Béláné 2014: *Barnóczki Béláné visszaemlékezése.* (Rögzítette: Kovács Katalin) Ózd

Beri Béla: *Beri Béla feljegyzései Antalköz Józsefről.* Saját gyűjtemény.

Kis József 2010: *Munkások a munkáshatalom ellen. 1956 ózdi eseményei.* Kézirat. Alsószolca.

Interjú Ádám Lászlóval (1942). Ózd, 2023. október 19. (Készítette: Nagy Péter)

Interjú Elek Zoltánnal (1922). Ózd, 2015. június 14. (Készítette: Nagy Péter)

Interjú Hangonyi Lajosnéval (1936). Ózd, 2015. július 15. (Készítette: Nagy Péter)

Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15., 2023. október 14. (Készítette: Nagy Péter)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 78–86.
- Apor Péter 2021: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*. Budapest.
- Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M, számú rendelete az üzemi bizottságokról 332–336. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV–VI. Budapest, 1946.
- Bozóné Csernus Emőke 2014: Az 1940 éves magyarországi pünkösdi ébredési mozgalomnak hatása az ózdi gyülekezet megalakulására és első évtizedeire. *Pünkösdi.ma* 2. 37–41. <https://punkosd.ma.ptf.hu/egyhaztoertenelem/2014-2/bozone-csernus-emoke-az-1940-es-ek-magyarorszag-i-puenkoesdi-ebredesi-mozgalmanak-hatasa-az-ozdi-gyulekezet-megalakulasara-es-első-évtizedeire>. Utolsó letöltés: 2023. október 29.
- Dobosy László 1982: *Az Ózdi járás 40 településének ragadványnevei*. (Magyar Személynévi Adattárak 44.) Budapest.
- Gyilkosság. Rendőrségi jelentés Ózdról. Észak-Magyarország 1957. január 2. 5.
- Holtnak nyilvánítás. *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 1924. május 31. 6.
- Horváth J. András 2010: Lesz-e múltad Kovács János? – személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában. *Budapesti Negyed* 2. 3–20
- Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. II. kötet. Választókerületi adattár. Budapest.
- Jenei Károly 1966: *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. Budapest
- Kis József 2006: A borsodi bányászság az 1956-os forradalom és szabadságharcban. In: Bircher Erzsébet – Schuller Balázs (szerk.): *Bányászok és bányavárosok forradalma, 1956. Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójának tiszteletére*. (Központi Bányászati Múzeum Közleményei 5.) Sopron, 116–168.
- Kun László 1977: Az 1956-os ellenforradalom kibontakozása, a proletárdiktatúra helyi szerveinek felszámolása Miskolcon és Borsod megyében. In: *Borsodi Levéltári Évkönyv 1*. Miskolc, 233–280.
- Mi történt Ózdon? *Haladás* 1946. március 7. 3
- Miről beszélnek az ózdi kommunisták? Észak-Magyarország 1957. augusztus 1.
- Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Budapest.
- Nagy Péter 2017: Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei és emlékezete Ózdon. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56*. Budapest, 95–122.
- Nagy Péter 2023: Kommunista tüntetésből antiszemita pogrom. Az ózdi zsidóság elleni atrocitások 1946 februárjában. In: *Hurbán: Együttélés, összeomlás, újrakezdés*. 1. 164–179.

Nagy Péter – Valuch Tibor: Egy öntörvényű, politizáló munkás a 20. századi ózdi gyári...

Negyvenhat tüntetőt tartóztattak le eddig Ózdon. *Miskolci Hírlap* 1946. február 27. 3.

Nyilas orvtámadás Ózdon. *Népszava* 1946. február 27. 1–2.

Posthumus díszpolgári címek Ózdon. Észak-Magyarország. 1991. október 24. 3.

Standeisky Éva 2004: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: Évkönyv. (Magyarország a jelenkorban 12.) Budapest, 147–185.

Standeisky Éva 2007: *Antiszemitizmusok*. Budapest.

Szilágyi Gábor 1960: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban. *Levéltári Közlemények* (31.) 285–310.

Valuch Tibor 2021: A társadalmi integráció színtere – az Olvasó: Mozaikok az Ózdi Munkások és Felvigyázók Olvasó Egyletének a történetéből 1884–1952. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clió elbűvölt*. In honorem Romsics Ignác. Eger, 285–304.

Valuch Tibor 2022: Politikai oldalak vonzásában. Az ipari munkásság politikai kötődésének változásai a 20. századi Magyarországon. *Múltunk* 4. 83–110.

Vass Tibor 1978: *A vasasok szakszervezeti mozgalma Ózdon 1944 december – 1948 július*. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete Történeti Tanulmányok. Budapest.

A pártállami egyházpolitika szolgálatában Az Állami Egyházügyi Hivatal Heves megyei megbízottjainak pályaképe (1951–1956)

GÁL MÁTÉ

Abstract. In the Service of the One-Party State’s Religious Policy: the Career Paths of the Appointees of the Office for Church Affairs in Heves County. The aim of the study is to compile a comprehensive register of the appointees working for the Hungarian State’s Office of Church Affairs in the Heves County Council and Archbishop’s Office between 1951 and 1956. The focus of the research is placed on the appointees’ education, their past, and their ascend within the party’s hierarchy. The starting point of the research is the establishment of the Office for Church Affairs in 1951. The endpoint is set to 1956, when the revolution created an interval in the work of the already underperforming organization. At that time the work was suspended, albeit temporarily, and the employees of both the Budapest and the rural offices left their posts. Due to the importance of the topic, the study also touches on the careers of those responsible for the revival of ecclesiastical supervision after the uprising.

Keywords: church history, local history, Catholic Church, State Office for Church Affairs, Heves County

Az 1945 után egyeduralomra törekvő, majd 1948-tól teljhatalmat szerző, ideológiai megfontolásokon nyugvó, alapvetően egyházellenes egypártrendszer az idő múlásával kiépítette a vallásfelekezetek megfigyelését, ellenőrzését és diszkriminálását szolgáló intézményrendszerét. Az egyházaknak, kiváltképpen a római katolikus egyháznak a pártállam egyértelműen ellenség és bűnbak szerepet szánt, a központilag kialakított narratívák bizonygatásához, a „klerikális reakció” leleplezéséhez és üldözéséhez, ugyanakkor az egyház „befolyása alatt álló” tömegek nyomon követéséhez vidéki szinten is szükségeltetett apparátust működtetni.¹ Az intézményi szintre emelkedő

¹ A pártállami időszak egyház- és vallásellenességéből fakadó ellenség- és bűnbakképző struktúrájáról lásd bővebben: Gyarmati 2013: 414–415.

egyházüldözés – politikai rendőrség mellett, azzal éveken keresztül vetélkedő, majd szorosabb összhangban működő² – csúcsszervezeteként tarthatjuk számon az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH), amely 1951. május 19-i felállításától egészen 1989. június 30-i megszüntetéséig az 1956-os forradalom rövid periódusát leszámítva végig szoros ellenőrzés alatt tartotta a számára kijelölt területet.³ A hivatal természetesen nem működhetett volna kizárólag a központi – budapesti – apparátus segítségével, ennél fogva a vidéki munkatársak jelenléte mondhatni egykorú az intézménnyel. A közigazgatási megyékben,⁴ valamint érseki és püspöki székhelyeken, fontosabb egyházi központokban⁵ működő megbízottakra nem mindennapi feladat hárult, így a munkakör ellátásához szükségeltetett (volna) legalább államigazgatási tapasztalat, továbbá – tekintettel az ellenőrizni kívántakra – egy átlagosnál komolyabb műveltségi színvonal is. E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen iskolai végzettséggel, előélettel, pártbeágyazottsággal, hivatali előmenetellel kerültek Heves megyébe az egyházfelügyelet igen széles jogkörrel bíró „háttéremberei”. A tanulmány vizsgálatának kezdőéve 1951, tehát az ÁEH felállításának időpontja. A végpontként az amúgy sem az elvárások szerint funkcionáló ÁEH működésében szünetet előidéző 1956-os forradalmat határoztuk meg. Ekkor még ha rövid időre is, de a hivatal leállt, hasonlóan a központhoz a vidéki helyszíneken tevékenykedő munkatársak is elhagyták a szolgálati helyüket.⁶ A téma fontossága miatt kitekintő jelleggel jelen munka sem hagyhatja figyelmen kívül a zavarok után újjáéledő egyházfelügyeletért felelős személyek kérdéskörét. Reményeink szerint tovább pontosíthatjuk és árnyalhatjuk a témában megjelent korábbi munkáink megállapításait.⁷

² Az ÁEH és az állambiztonság összefüggéseiről lásd: Soós 2010: 220–241.; Szabó–Soós 2006.

³ Az ÁEH történetével számos szaktörténész foglalkozott a rendszerváltás óta eltelt időszakban, ugyanakkor az eddigi legteljesebb intézménytörténeti összefoglalót Soós Viktor Attila állította össze doktori értekezése keretén belül. Soós 2014.

⁴ A megyei Végrehajtó Bizottságok elnökei alá rendelve.

⁵ Győr, Szombathely, Esztergom, Pannonhalma, Veszprém, Székesfehérvár, Kalocsa, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Pécs, Eger, Vác, Hejce.

⁶ Kálmán 2014: 81. Egyúttal azt is hozzá kell tennünk, hogy az 1959-ig függetlenségét veszített és a Művelődésügyi Minisztériumnak alárendelt ÁEH a pártállami restauráció, valamint a kádári konszolidáció éveiben sem volt képes felvenni a versenyt az állambiztonsággal az egyházkorlátozás területén. Lásd: Soós 2010: 220–241.

⁷ Gál 2017.; Gál 2023.

Historiográfiai áttekintés

Az ÁEH történetének feldolgozása az egypártrendszer letűnésével beköszöntő politikai átmenettel együtt járó vélemény- és növekvő kutatási szabadsággal párhuzamosan indult meg.⁸ Az idő múlásával a hivatal szervezettörténeti áttekintései mellett egyre több munka látott napvilágot a vidéki munkatársak jellemrajzai, munkamódszerei, a megbízottak jelentésein keresztül a lokalitásokban zajló egyházkorlátozás mechanizmusai kapcsán. Szabó Csaba a millennium évében jelentkezett Egyházügyi Hangulat – Jelentések 1951, 1953 című kötetével. A szerző az 1945–1951-es időszak részletes, katolikus egyház és állam viszonyát vizsgáló tanulmányát követően az ÁEH szervezettörténete szempontjából közölt értékes forrásokat. A kötet a hitélet megfigyelésének kontextusában László István nyugdíjas pedagógus, Budapest egyházi életének korlátozása tekintetében pedig Szerényi Sándor, a Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága egyházügyi főelőadójának jelentését hozta nyilvánosságra.⁹ Soós Viktor Attila 2014-es PhD-dolgozata hiánypótló, hiszen első ízben tett közzé teljes körű gyűjtést és elemzést a dolgozók pályaképéről, nyújtott részletes szervezettörténeti interpretációt, illetve górcső alá vette az ÁEH nemzetközi kapcsolatait is. A hivatal dolgozóiról – elsődlegesen az addig kevésbé ismert tanácsi és püspökségi megbízottakról – összegyűjtött adatai megkerülhetetlen alapinformációkat tartalmaznak helyi klerikusok ellenőreinek karriertörténetéről, előmeneteléről és esetenként a hivatali pályaut megtörésével az egyházpolitikán kívül eső tevékenységükről is.¹⁰ Kálmán Peregrin szintén 2014-ben megvédett doktori értekezésében nem kizárólagosan az ÁEH tevékenységére fókuszált, az értekezés célja Grósz József kalocsai érsek addig ismeretlen hagyatékának iratain, valamint a bőséges állami és egyházi forrásokon keresztül az egyház helyzetének teológiai, illetve eszmetörténeti perspektívájú bemutatása volt a kádári egyházpolitika első éveiben. Mindazonáltal – az ÁEH központ egyházpolitikai lépéseinek részletes analízisén túl – számos érzékletes példát hoz az egyházmegyék, a püspöki aulák és vallásos közösségek életét ellenőrző vidéki megbízottak módszereire, mentalitására.¹¹ Sulák Péter Sándor 2015-ös, az Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) gondozásában megjelent monográfiája vizsgálja az 1956-os forradalom és szabadságharc eltiprásától a Szentszék és a Magyar Népköztársaság tárgyalásainak nyomán 1964-ben megkötött részleges megállapodásig Szolnok megye egyházpolitikáját. A kötetből képet kaphatunk Cseh Lajos, egyébként a szokványosnál

⁸ Az úttörő munkássága miatt feltétlen érdemes e helyütt megemlíteni Szántó Konrád ferences szerzetes ekkoriban kiadott művét. Szántó 1990.

⁹ Szabó (szerk.) 2000.

¹⁰ Soós 2014.

¹¹ Kálmán 2014.

jóval hosszabb,¹² 1952-től 1974-ig tartó egyházügyi főelőadói életpályájának egy szakaszáról és mindennapi munkavégzéséről.¹³ Bertalan Péter 2018-as monográfiájának központi témája Fejér megye egyházpolitikai trendjeinek értékelése. Másfelől a munka – egyelőre hazánkban egyedülként – újszerű kísérletet tett az országos politika regionális lecsapódásainak elemzésére a központi eseményektől távol eső dél-dunántúli térséget felölelő Somogy, Zala, Baranya és Tolna megyékben.¹⁴

Az egyházügyi hivatal működése természetesen nem kizárólag önálló, az ÁEH történetével foglalkozó monográfiák megszületését inspirálta, számos tanulmány, forrásközlés foglalkozott az ÁEH fennállásának hosszabb-rövidebb periódusaival. Most kizárólag azokra a publikációkra szorítkozunk, amelyek valamilyen formán érintik a hivatal vidéki működését vagy a szervezet személyi állományának kérdéskörét. A már említésre került METEM által gondozott Magyar Egyháztörténeti Vázlatok folyóiratban Mészáros István közölt tanulmányt és forrásokat Prazsák Mihály szegedi püspökségi megbízott működéséről. Mészáros az általa felmutatott források bevezetőjeként elsőként adott elemzést az ordináriusok mellett, azok közvetlen környezetében széles jogkörrel működő „bajuszos püspökről”, feltárva Prazsák munkamódszereit, természetét és kapcsolati hálóját.¹⁵ Fazekas Csaba két tanulmányában is értelmezte és elemezte a Lobkovitz László Borsod megyei egyházügyi főelőadóról szóló levéltári forrásokat. Fazekas publikációi roppant érdekesek, hiszen betekintést engednek egy vidéken működő egyházellenőr mentalitásának, „hatalomgyakorlásának” apróbb részleteibe, mindazonáltal a 2000-ben megjelent írás izgalmas adalékokat tartalmaz a párt által nyújtott korabeli „versenyelőnyökről”, amelyeket Lobkovitz tanulmányi előmenetele területén kamatoztatott.¹⁶ Kövér István 2002-ben tett közzé forráskiadványokat, amelyek Kövesi Jenő Kaposi György, Balázs Lajos és Prazsák Mihály Vas megyei egyházügyi megbízottak munkáját tükröző, 1951–1959 között keletkezett jelentéseit tartalmazzák.¹⁷ Szabó Csaba a főváros hitéletét ellenőrző, nem kizárólag ÁEH-megbízottakból álló személyek, például propagandisták, szervezőtitkárok, vagy a helyi rendőrség által keletkeztetett dokumentumokon keresztül világította meg a lokális egyházkorlátozás sajátosságait.¹⁸ Köbel Szilviának – kevesek között – sikerült interjút készítenie az egyházkorlátozás működtetőinek egyikével. Horváth István Somogy megyében 1975–1989 között egyházügyi titkári beosztásban tevékenykedő megbízottal történt beszélgetéseiből tett nyilvánossá bizonyos részleteket.¹⁹ Miklós

¹² Cseh Lajos (1918–2001) mint Jász-Nagykun-Szolnok megyei egyházügyi előadó, majd egyházügyi titkár 1952-től egészen 1974-ig dolgozott az ÁEH-nak. Soós 2014: 238.

¹³ Sulák 2015.

¹⁴ Bertalan 2018.

¹⁵ Mészáros 1995.

¹⁶ Fazekas 2000.; Fazekas 2002.

¹⁷ Kövér 2002a; Kövér 2002b.

¹⁸ Szabó 2002.

¹⁹ Köbel 2002.

Imre 2003-as halála után több szaktörténeti munka is tárgyalta az évtizedeken keresztül vezető státuszt birtokló funkcionárius karriertörténetének egy-egy szegmensét.²⁰ A 2010-ben Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban című konferencia előadásainak tanulmánykötetbe rendezett változatait még abban az évben publikálták. A gyűjteményes kötet számos az ÁEH történetét érintő szócikket tartalmaz. A tanulmányok közül három kifejezetten a magyar vidék történeti nézőpontján keresztül mutatja be a hivatal működési mechanizmusait. Kálmán Peregrin Kiss István Nógrád megyei egyházügyi főelőadó visszaemlékezéseit használva nyújtott az ÁEH központi és vidéki munkatársairól újszerű információkat.²¹ Mezey András esszéje a Csongrád megye egyházait és felekezeteit ellenőrző Rátkai János munkájának ismertetésén keresztül ábrázolta az ÁEH behatolását a szervezet által felügyelt területekre.²² 2013-ban Csongrád megye egyházpolitikai helyzetéről Rátkai János egyházügyi előadó jelentéseinek tükrében közölt elemzést Sági György, és hozott példákat Hamvas Endre csanádi püspök sorsán keresztül egy korabeli főpásztor megpróbáltatásaira.²³ Beke Péter a látványos konfliktusoktól mentesebb, így kevésbé vizsgált 1970-es évtized kutatási eredményeit összegezte – a helyi és nemzetközi események tükrében – Szolnok megye külsőleg korlátozott hitéleti aktivitásának, valamint a helyi egyházpolitika és az egyházellenőrzés sajátosságainak vonatkozásában.²⁴ Soós Viktor Attila szervezettörténeti szempontból fontos kérdést tárgyalt, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága által 1958. június 10-én összehívott ülésen a Kádár János által felvetett, egyházpolitikai munkakörben dolgozó, 20–25 káder felülvizsgálatáról nyújtott összegző tanulmányt.²⁵ A Veszprémi Érsekség 2013-ban újjáalakult Egyháztörténeti Bizottsága 2016. augusztus 24–25-én konferenciát szervezett az 1956-os forradalom hatvanadik évfordulójának tiszteletére. Az előadások szerkesztett változata 2017-ben vált elérhetővé. A kötetben Mikó Zsuzsanna elemezte Moravetz Lajos Veszprém megyei megbízott 1952–1956 közötti tevékenységét.²⁶ Gárdonyi Máté és Horváth Gergely Krisztián – görcső alá véve Veszprém, Zala, illetve Somogy megyék egyházügyi főelőadóinak jelentéseit – hosszabb lélegzetvételű tanulmányt írtak a korai Kádár-korszak időszakában újjáéledő ÁEH egyházmegyei működéséről.²⁷

²⁰ Szabó 2006.; Fazekas 2004.

²¹ Kálmán 2010.

²² Mezey 2010. Érdemes ugyanakkor említést tenni Mezey András 2013-ban megvédett doktori értekezéséről is, amelyben a Csongrád megyei katolikus kisközösségek 1951–1980 közötti sorsát vizsgálta, és munkája további fontos adalékokat tartalmaz az ÁEH vidéki működésével kapcsolatban. Mezey 2013.

²³ Sági 2013.

²⁴ Beke 2015.

²⁵ Soós 2016.

²⁶ Mikó 2017a.

²⁷ Gárdonyi–Horváth 2017.

Az egyházügyi hivatal vidéki működésének perspektívájában született munkák előbbieken közölt áttekintése után talán érzékelhető a szaktörténelmi érdeklődés, amely mára már Heves megyét sem kerüli el. Az ÁEH Heves megyei apparátusának beazonosítására elsőként az egyébként roppant adatgazdag, teljességre törekvő, Bán Péter történész, levéltáros szerkesztésében megjelent Heves megye történelmi archontológiája (1681–) 1687–2000 című kötet vállalkozott. A hivatal megyei tanácson dolgozó munkatársai közül azonban az adattár csak az 1969 után szolgálatba került Tatai István és Dancs Lajos egyházügyi titkárok hivatali idejére vonatkozó adatokat tartalmaz.²⁸ Az ÁEH Heves megyei működését és munkatársainak tevékenységét Mikó Zsuzsanna vizsgálta, az intézmény megalakulásának első kilenc évében. Mikó kiter a hivatal mindennapi működése kapcsán az ÁEH vidéki üzemeltetését biztosító egri püspökségi megbízottak és megyei főelőadók kinevezésére, feladatkörére, illetve a központtal történő kapcsolattartás formáira. A munka a Heves megyei megbízottak jelentései közül Fekete János és Borai Emil beszámolóinak egy részét elemezte.²⁹ Cseh Zita a Heves megyében szolgálatot teljesítő Komjáthy Aladár esperes, Berzétei László gyöngyösi, dr. Szabó Zoltán és Korsós István noszvaji református lelkészek sorsával foglalkozott az ÁEH és az állambiztonság által keletkeztetett forrásokat felhasználva.³⁰ Soós Viktor Artilla minden vidéki helyszínrre kiterjedő és már említett doktori értekezése mellett jelen tanulmány szerzője két dolgozat keretén belül kifejezetten Borai Emil egyházügyi előadó munkamódszerét és konfliktusait elemzi, valamint a Heves megyei egyházpolitika részletes bemutatására törekvő kötetében is megkísérli összeállítani az ÁEH megyei megbízottjainak személyi kataszterét.³¹

Az ÁEH Heves megyei munkatársai

A hivatal meghosszabbított kezeiként már 1951-ben megjelentek az érseki, püspöki székhelyeken a püspökségi megbízottak, a megyei tanácsokon pedig az egyházügyi főelőadók. Kossa István, az ÁEH első elnöke 1951. július 10-én előterjesztést küldött az Országos Létszámbizottságnak, amelyben a megyei tanácsok hivatali apparátusának bővítését kérte 1-1 egyházügyi főelőadói állás megnyitásával. Az összesen húsz fős csoport a megyei végrehajtó bizottságok elnökei alá rendelve az állam és az egyházak közötti megállapodás végrehajtását ellenőrizte. Mindezzel párhuzamosan 14 vidéki helységben – köztük Egerben – érseki, püspöki székhelyeken és más meghatározó egyházi központokban az adott egyházi hivatalban kaptak irodát az ÁEH püspökségi

²⁸ Bán (szerk.) 2011: 296.

²⁹ Mikó 2017b.

³⁰ Cseh 2018.

³¹ Gál 2017.; Gál 2020.; Gál 2023: 214–227.

megbízottjai.³² A BM 1951. szeptember 25-én intézett utasítást a megyei vb-elnökök irányába, miszerint „az egyházügyi teendőket ellátó elvtársat főelőadónak kell besorolni”, bérezésüket ekkor személyi pótlékkal együtt legfeljebb 1 400 forintban állapították meg.³³

Az ÁEH 1951 novemberében rögzítette a püspökségi megbízottakkal és egyházügyi előadókkal szemben támasztott elvárásokat. Jelen dolgozat kereteit szétfeszítené a hivatal által elvárt igények részletes elemzése. Ugyanakkor néhány jellemző példával mégis szükséges szemléltetnünk a pontos adminisztrációt, az ellenőrzöttek – jelen esetben a katolikus túlsúllyal rendelkező megye papjainak és híveinek – beható megismerését, a vallásos szertartások és szokások, a hittanoktatás helyzetének éber tanulmányozását, az óvatos, erőszaktól tartózkodó, de mégis határozott fellépést feltételező követelményeket. A püspökségi megbízottak felügyelete kizárólag a katolikus egyházat érintette, különös tekintettel az érseki/püspöki aulákra. Ők kezelték a püspökség pecsétjét, közvetlenül ellenőrizték a főpásztort, a postát, a pásztorleveleket, körleveleket és egyéb kiadványokat. Az állam képviselőinek befolyása fokozottan erősnek bizonyult a vezető egyházi pozíciók, fontosabb plébániák fölött. A „bajszos püspökök” beleszóltak a papok áthelyezésébe,³⁴ a megbízott által véleményezett diszpozíciókat az ÁEH hagyta jóvá. Ez lényegében a nyomásgyakorlás módszereként kínálkozott, nemcsak a büntetések (rosszabb helyre történő áthelyezés), de az együttműködő papok jutalmazásának végrehajtását is szolgálhatta. A püspökségi megbízottnak személyes kapcsolattartás révén ismernie kellett az egyházmegye papságát, az „ellenséges” csoportokat éppúgy, mint a lojális személyeket.³⁵ Az 1950-tól – külső, állami utasításra – a tanácsok és a párt erőterében működő közigazgatási megyékben szerveződő papi békebizottságok nem csupán papíron, hanem valóságban is aktív tagjai különleges bánásmódban részesülhettek, ugyanígy kiemelt szerep jutott az aulákba helyezett „békevikáriusoknak”.³⁶ Az ÁEH lényegében rajtuk keresztül óhajtotta elérni, hogy a főpásztorok vonakodás nélkül teljesítsék az állam utasításait. A megyei tanácsokon tevékenykedő egyházügyi főelőadók felügyeletet gyakoroltak a katolikus, református, evangélikus és zsidó vallásfelekezet tevékenysége felett, de nyilvántartást kellett

³² Soós 2014: 201.

³³ MNL HVL XIII-3.b.79. Egyházügyi előadók besorolása. 1951. szeptember 25.

³⁴ Erre szolgált jogalként az Elnöki Tanács 1951. június 4-én megjelent 1951/20. számú törvényerejű rendelete, amely visszamenőleg, 1946. június 1-jei hatállyal állami hozzájáruláshoz kötötte az érsek, címzetes érsek, püspök, segédpüspök, főapát, apát és tartományfőnök kinevezését. A valóságban a diktatúra a rendelet szabta keretek határain is túlmént. Az ÁEH beleszólt a káptalani helynökök választásába, majd a főpásztorok szorosabb ellenőrzése miatt kierőszakolta az újonnan megválasztott irdaigazgatók és helynökök kinevezését is. Mózessy 2010: 251–252.

³⁵ Soós 2014: 202–204.

³⁶ A békemozgalom kiépüléséről és a korszakban békepaként aposztrofált személyek differenciálásáról lásd: Pál 1995.; Bögre 1998.

vezetniük a szekták működéséről is. Az adminisztrációs kötelezettségeik megegyeztek a püspöki és érseki irodákban tevékenykedő kollégáikéval. Jelentéseiknek ki kellett terjedniük a működési területükön megtartott búcsúk, nagyobb egyházi szertartások elemzésére, különös tekintettel a résztvevők szociális összetételére. Az egyházügyi előadók kapcsolatban voltak a békemozgalomból ismert klerikusokkal, a kulcshelyeken szolgáló plébánosokkal, ugyanígy a „klerikális reakció” képviselőinek bélyegzett lelkipásztorokkal, javaslatot tehettek áthelyezésekre. Az ÁEH munkatársainak e csoportja alapvetően a megyei tanács égisze alá tartozott, így a püspökségi megbízott mellett szoros kapcsolatban volt a tanácselnökkel, illetve megyei apparátussal.³⁷ Ugyanitt fontos megemlíteni az ÁEH vidéki munkatársainak együttműködési kötelezettségét a megyei pártapparátussal és az állambiztonsággal.³⁸

Az 1951–1956 között támasztott igen szigorú és nem mindennapi elvárásokat olvasva azt feltételezhetnénk, hogy az ÁEH a legrátermettebb emberekből válogatta ki munkatársait. A hivatal központja a rendszeres telefonon leadott vagy megküldött jelentések, kiszállások és értekezletek során folyamatosan beszámoltatta és ellenőrizte a lokalitásokban dolgozó kollégáit. Ennélfogva már a korszakban kialakult egyfajta szigorúan bizalmasan kezelt, a nyilvánosság elől elzárt vélemény a hivatal belső működéséről. Roppant beszédes egy, a Rákosi-korszakkal kapcsolatos, Kádár-korszakban kreált kritikus álláspontok sorába illő, a hivatal káderpolitikáját is véleményező 1967 decemberében keletkezett feljegyzés és a hozzá tartozó egykorú jelentés. A feljegyzés ismeretlen szerzője a forradalom előtti időszak gondjaival összefüggésben rögtön a hosszas okfejtés elején az állomány helyzetéről nyilatkozva a „történelmi távlat” tükrében megállapította, hogy annak személyi összetétele „egyáltalán nem volt szerencsés”. A politikai megbízottak az 1950-es években csupán a „durva adminisztratív módszerek” alkalmazásában látták az egyetlen lehetőséget a papokkal történő kapcsolatfelvétel közben. A szerző 1967-ből visszatekintve rávilágított, hogy a kádergondokra az évek – akkorra már – ugyan hoztak némi enyhülést, de nem olyan mértékben, mint amekkorára szükség lett volna. A kritikus vélemény súlyos taktikai melléfogásként tartotta számon, hogy az ÁEH ezekre a „nem jelentéktelen posztokra nem a minden vonatkozásban legmegfelelőbb kádereket” állította.³⁹ Már csak a hivatal önkritikus soraira való tekintettel is érdemes lehet részletesebben megvizsgálni, hogy az általunk választott területen kik képviselték az ÁEH-t.

³⁷ Az oktatási osztály például rendszeresen tájékoztatta az egyházügyi főelőadót a hittanoktatás helyzetéről, ugyanígy az agitációs- és propagandaosztály az úgynevezett ateista felvilágosító munka területén hasznosíthatta az ÁEH-s megbízott tapasztalatait.

³⁸ Soós 2014: 205–208.

³⁹ MNL OL XIX-A-21-d. 37. d.002a-5.a.1967. Jelentés az ÁEH munkájáról. Idézi még: Soós 2010: 223–224.

Az Egerben, tágabb értelemben Heves megyében dolgozó egyházügyi előadók, az egyházmegyei felügyeleti jogkörrel rendelkező püspökségi megbízottak legrészletesebb személyi katasztere Soós Viktor Attila említett munkájában, valamint jelen sorok szerzőjének monográfiájában lelhető fel.⁴⁰ Az egészen biztos, hogy Molnár Gusztávot tekinthetjük az első, érsekség ellenőrzését teljesítő ÁEH-megbízottnak. Molnár 1906. január 14-én született Szolnokon, az ÁEH személyi nyilvántartója szerint bányamunkásként tevékenykedett egészen 1946 januárjáig, ekkor fizetett pártfunkcionárius lett.⁴¹ Az egyébként géplakatos végzettségű⁴² későbbi ÁEH-munkatárs egészen 1951 júniusáig kádernegbízottként dolgozott a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Heves Megyei Bizottságán, ebben a funkciójában Erdélyi Ferenc váltotta az MDP Központi Vezetőség Szervező Bizottságának 1951. augusztus 27-i határozatának értelmében.⁴³ Molnárnak ugyanakkor komoly politikai ambíciói, illetve mély pártállami beágyazottsága volt. Ezt bizonyítja, hogy a Magyar Kommunista Párt színeiben az 1947-es, a kommunisták súlyos csalásaival terhelt és a köztudatban kékcédulás választásként⁴⁴ megmaradt voksolásokon a Heves–Nógrád–Honti választókerület jelöltjeként szerepelt.⁴⁵ Molnár az 1949-es országgyűlési választásokon a Magyar Függetlenségi Népfront listájának 22. helyén újra elindult, és ekkor sikerrel szerzett mandátumot.⁴⁶ Ma már köztudott, hogy az 1949. május 15-i voksolásokon közvetlenül a durva egyházellenes lépések után⁴⁷ az egyeduralkodóvá vált MDP saját hatalmát igyekezett legitimálni az egyéb alternatívát nem nyújtó egylistás szavazási rendszerben.⁴⁸ A megyei kádernegbízott és újdonsült képviselő nem minden tapasztalat és ismeret nélkül került az egyházfelügyelet területére. Mint fizetett pártfunkcionárius már a felekezeti iskolák 1948-as államosítását megelőző kampány során is szerepet vállalt a megyében tevékenykedő propagandisták felkészítésében.⁴⁹ Molnár

⁴⁰ Soós 2014.; Gál 2023.

⁴¹ Soós 2014: 281.

⁴² *Magyar Nemzet* 1949. április 30.

⁴³ MNL HVL XXXV-11.a. 61. AZ MDP KV Káder Osztály 1951. augusztus 28-i levele.

⁴⁴ A választásokról bővebben: Gyarmati 2011: 105–111.

⁴⁵ *Szabad Nép* 1947. augusztus 1.

⁴⁶ *Népszava* 1949. április 30.; *Kis Újság* 1949. május 18.

⁴⁷ Elég lehet e helyütt megemlíteni a felekezeti iskolák államosítását és a Mindszenty József hercegprímás ellen indított koncepciók eljárást, valamint a „klerikális reakció” elleni országos kiterjedésű kampányt.

⁴⁸ A választásokon a hivatalos eredmények szerint 95 százalékos volt a részvétel, és szintén kimagasló 95–96%-os népfrontgyőzelmet könyvelhettek el. A korabeli bizalmas ÁVH-jelentések alapján országgrészenként eltérő mértékben, de 85–95% között szóródott az elvárások szerinti szavazatok megoszlása. Az eltérés abból adódott, hogy az államvédelmis elemzés az adott választókerület összes választójogosultja közül a voksolás lehetőségével/kötelezettségével nem élőköt is hozzáadta a nemmel, illetve érvénytelenül szavazók számához. Az ÁVH számításainak fényében Heves vármegye egyébként mindössze 85%-os népfrontgyőzelmet hozott, ami az egyik legkirívóbb differenciának tekinthető a hivatalosan közzét adatokhoz képest. Lásd Gyarmati 2011: 138–139; Gyarmati 2015: 10.

⁴⁹ MNL HVL XXXV-15.b.38. Jegyzőkönyv Csány község felekezeti iskolák államosítása tárgyában lefolytatott felvilágosító munka propagálásáról és munkabeosztásáról. 1948. június 10.

– érthető okokból – az 1949-es országgyűlési választásokat megelőző kampány alkalmával igen aktívnak bizonyult. A sajtóban is publikált nyilvános szereplései mellett ugyan kis számban, de maradtak fent levéltári források az egyházi vonalon végzett bizalmas tevékenységéről is. 1949 áprilisában a választások előtt a Gyöngyösi járás egyházi személyeinek „demokrácia melletti” nyílt állásfoglalását és a „reakciós papság” tevékenységének nyílt elítélését igyekezett kicsikarni, ezzel is biztosítva a voksolásokon megjelenő hívek komolyabb létszámát. A kádermegbízott saját benyomásai és a káderosztályon elfekvő jelentések alapján már ekkoriban készített jellemzéseket az általa felkeresett katolikus papokról.⁵⁰ A püspökségi megbízott munkájáról nagyon csekély mennyiségű irat maradt meg, jelleméről azonban Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 2002-ben közreadott és Mózessy Gergely által szerkesztett önéletrajzából tudhatunk meg információkat. Molnár ÁEH-s karrierjéről fontos megjegyezni, hogy Egerből 1952-ben Székesfehérvárra került egyházügyi megbízottnak. Shvoy püspök úgy emlékezett ellenőrzőjére, mint aki elődjénél, a durva káromkodó és neveletlen stílusú Horváth Istvánnál műveltebb és jobb modorú, ugyanakkor a papsággal szemben gyanakvó, illetve elfogult hajlamú ember volt.⁵¹ Molnár Gusztáv az egyházügyi hivatalnál egészen 1955. december 31-ig volt munkaviszonyban.⁵²

Az első Heves megyei egyházügyi főelőadót eddig Fekete Jánossal azonosítottuk,⁵³ aki 1952. március 1-jén került a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságára.⁵⁴ Néhány, az utóbbi időben előkerült levéltári anyag azonban árnyalja az eddigi megállapításokat. A Heves Megyei Tanács VB 238/1951.XXXI. számú határozatának értelmében 1951. augusztus 1-i hatállyal az 1911-ben Szekszárdon született Prantner Józsefet nevezte ki egyházügyi főelőadónak.⁵⁵ Prantner életútjának e rövid periódusa nem került publikálásra, a legrészletesebb összegzés is első egyházpolitikai munkaköréként a váci püspökségi megbízotti státuszt említi.⁵⁶ A későbbi ÁEH-elnök pályáíve ugyanakkor magán hordozza egy munkássorból érkező – a két háború között a vasútnál, építkezéseken, földmunkásként dolgozó –, illegális munkásmozgalmi tevékenységéért többször letartóztatott és elítélt személy 1945 utáni társadalmi mobilitás terén érzékelhető lehetőségeit. Molnárhoz hasonlóan Prantner is hamar pártfunkcióba került, Szekszárdon a helyi pártszervezet titkáráként tevékenykedett. Ő is megmérte magát az 1945-ös és 1947-es országgyűlési választásokon, mandátumot végül 1949-ben szerzett.⁵⁷ Heves megyei tevékenységéről eddig nagyon kevés információ került elő. Érdekes, hogy már

⁵⁰ MNL HVL XXXV-11.b.107. Jelentés az április 22–23–24-i kiszállásról.

⁵¹ Shvoy 2002: 74.

⁵² Soós 2014: 281.

⁵³ Vö.: Soós 2014: 243.; Gál 2023: 220–222.

⁵⁴ MNL HVL XV-41. Fekete János.

⁵⁵ MNL HVL XXXIII-3.a 1.kd. c. Jegyzőkönyv a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1951. július 31-i üléséről.

⁵⁶ Vö.: Soós 2014: 293.

⁵⁷ *Dunántúli Népszava* 1945. október 21.; *Szabad Nép* 1947. augusztus 1.; *Szabad Nép* 1949. június 10.

augusztus 1-i kinevezése előtt aktivizálta magát. 1951. július 30-án levélben kereste fel Karaszek Mihályt, Eger Város Tanácsának vb-elnökét, hogy hasson oda Patócs József⁵⁸ érseki helynök lakáskérélmének pozitív elbírálása ügyében. A rövidre szabott kézzel írott levél mindazonáltal alátámasztja az egyházügyi főelődök együttműködésre hajlamos papság támogatásában betöltött szerepét. Prantner a lakáskiutalási kérelem közbenjárására írott sorait a következőkkel zárta: „Újra kérlek, hogy rövidesen intézzétek el, hogy az érdekelt ezzel is érezze, hogy megbecsüljük szövetségeseinket.”⁵⁹ Az egészen biztos, hogy 1951 júliusában Prantnert is beválasztották a Heves megyei papok békebizottságába.⁶⁰ 1951. szeptember 27-én azonban már Vácról írt a Heves Megyei Tanács elnökének, hogy fokozottan ellenőrizték a Váci Egyházmegye Heves megye területén⁶¹ szolgáló papjait, hogy az állam által instruált főpásztori utasításnak megfelelően járnak-e el a második békekölcsön jegyzésének tekintetében.⁶² A Vácon töltött idő után a vidéki megbízott még az 1950-es évek első felében alosztályvezetővé lépett elő, közben – befolyásának köszönhetően – az Eötvös Loránd Tudományegyetem levelező tagozatának történelem szakos hallgatójaként képezhette magát, majd az Országos Béketanács munkatársaként dolgozott 1955. szeptember 1. – 1956. november 30. között. Az 1956-os forradalom eltiprását követően a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Tolna megyei első titkára lett. 1961. november 1-jén tért vissza az Állami Egyházügyi Hivatalba, ahol karrierje csúcásán elnöki pozíciót kapott, és egészen 1971. május 11-i nyugdíjazásáig őrizte tisztségét. Elnöki működésével változásokat hozott az ÁEH szervezetében, az új típusú egyházpolitikában, a hazai és nemzetközi egyházügyi kérdésekben, figyelembe véve a korábbi évek hibáit vezetése alatt történt meg az egyházügyi megbízottak személyének újbóli felülvizsgálata is.⁶³

Prantner tehát 1951 őszén Vácre került, azonnali utódlásáról egyelőre nincsenek adataink, Fekete János egyházügyi előadó ugyanis csak 1952. március 1-jén érkezett a megyei tanácsra. Az nem vitás, hogy az új Heves megyei főelődöt egyházpolitikai rutinnal vezényelték Egerbe, hiszen már 1951. augusztus 16-ától püspöki megbízottként dolgozott Hejccén, ám legelső ÁEH-s állomáshelye előtt a gyöngyösi kórház gondnoka volt. Fekete 1919-ben született a Heves megyei Domoszlón, legmagasabb iskolai végzettsége 6 elemi

⁵⁸ Patócs József pécsi egyházmegyes papként került Virág Ferenc pécsi püspök 1951. június 19-i engedélyével Egerbe, előtte Mohácson hitoktatóként dolgozott. 1948 decemberében tagja volt azoknak a dunántúli papoknak, akik szót emeltek a püspöki karnál Mindszenty József „népellenes” cselekedetei ellen. Patócs ezek után aktív részese maradt a békemozgalomnak, 1951 júniusában a megyei békebizottság tagságába is bekerült. *Szabad Nép* 1948. december 8. Lásd még: *Dolgozók Világlapja* 1950. szeptember 16.; *Kis Újság* 1950. október 5.; *Hevesmegyei Népiújság* 1951. június 21.; HU EFL 3608/1951.

⁵⁹ MNL HVL XXIII-501.b. 39. kd. 3271-144.

⁶⁰ *Hevesmegyei Népiújság* 1951. június 21.

⁶¹ Hatvan, Kerekharaszt, Heréd, Nagykökényes, Lőrinci, és Zagyvaszántó.

⁶² MNL HVL XXIII-3.a. 6131-2-2/1951. Prantner József 1951. szeptember 27-i levele.

⁶³ Soós 2014: 187.; 293.

osztály, s lényegében ezzel a tapasztalattal vágott neki az egészen 1956. január 18-ig tartó Hejccén és az érseki székvárosban eltöltött hivatali karrierjének.⁶⁴ Legelső, 1952. március 14-én kelt egri jelentésében arról írt, hogy a bizalmas munkavégzésre március 4-én kapott megfelelő irodát, majd egyből felvette a kapcsolatot Papp József megyei vb-elnökkel, a megyei pártbizottsággal és az államvédelmi hatósággal. Fekete első hetei az adatgyűjtéssel teltek, összeállította a megyében elhelyezkedő plébániák jegyzékét, az ott szolgáló plébánosok névsorát, tájékozódott református és evangélikus vonalon is. Ez azonban nem ment egyszerűen, a főelőadó erősen magára volt utalva, mindez kiderül Fekete említett jelentéséből is. „Megállapításom általában az, hogy ezzel a terület el a megbízotton kívül állami részen igen kevesen foglalkoztak, s ezért van az is, hogy maga az ÁVO [sic!], vagy a rendőrség, de maga az Oktatási Osztály is hihetetlen kevés adattal rendelkezik, s amivel pedig rendelkezik nagyon általános, illetve nem konkrét. Főleg feltevések[re] és hallomásokra épül.”⁶⁵ Nem lehet tudni, hogy az egyházügyi előadó hivatalnak küldött panaszai mennyire tükrözték a valóságot. Az sem dönthető el egykönnyen, hogy Fekete sorai milyen mértékben tekinthetők a saját funkciója súlyának nagyobbitására való törekvésnek vagy esetleg az információszerzést gátló – az egész rendszert átítató zsigeri – bizalmatlanság helyi példájának. Az idézett jelentés azt is sugallhatja, hogy Fekete előtt nem sokan, lehet, hogy senki nem foglalkozott komolyabban az egyházi vonallal a megyei tanácson. Irodát sem örökölt elődjétől, sőt a plébániák és a megyében szolgáló papok névsora, jellemzései sem álltak rendelkezésre. Nem kizárt tehát, hogy Prantner gyors távozása után nem pótolták/pótolhatták a személyét, mindez nem is lehet annyira meglepő az ÁEH állandó káderproblémáinak ismeretében. Ezt a hipotézist erősítheti az a tény, hogy az elviekben állandóan betöltött, érseki aulát felügyelő megbízotti státuszon, valamint a politikai rendőrségen, tanácsokon és a pártfunkcionáriusokon keresztül amúgy is erős kontroll alatt tudták tartani a javarészt katolikus megyét. Fekete 1953. augusztus 31-én távozott a megyei tanácstól.⁶⁶ Az ÁEH-t nem hagyta el, sőt Egert sem, 1956. január 18-ig püspökségi megbízottként tevékenykedett az érsekségen. Ragaszkodva a kronologikus rendhez Fekete János további megbízotti tevékenységével a későbbiekben foglalkozunk.

Jelenleg nem egészen pontosan tisztázható kérdésként és további kutatási feladatként kínálkozik az, hogy Molnár Gusztáv távozása után a tanácsi főelőadóval párhuzamosan ki töltötte be a püspökségi megbízotti státuszt.⁶⁷ Fekete János egyházügyi főelőadó

⁶⁴ MNL HVL XV-41. Fekete János

⁶⁵ MNL HVL XXIII-3.b. 5. kd. 257. Fekete János 1952. március 14-i jelentése.

⁶⁶ Soós 2014: 209.

⁶⁷ Soós Viktor Attila alap kutatásaiból készült összegző táblázatban az 1952-es évre vonatkozóan nem találunk információkat a püspökségi megbízott személyével kapcsolatosan. A Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltárában található munkaviszonnyal kapcsolatos gyűjteményes fondban (MNL HVL XV-41) az érseki aulában dolgozó megbízottokról nem lelhető fel forrás, hiszen ők nem a megyei tanács alá voltak rendelve. Vö. Soós 2014: 209.

fennmaradt jelentéseiben azonban visszatérő jelleggel megjelenik egy általa – és tulajdonképpen majdnem az összes fellelt kútfőben – csak „Tomcsik elvtárs” néven emlegetett kolléga. Tomcsikot Fekete első jelentésében úgy említette, hogy vele szorosan, szinte napi rendszerességgel tartja a kapcsolatot.⁶⁸ Lényegében ezt a fajta együttműködést várta el az ÁEH is: a „püspöki aulákba kirendelt megbízottjaink a legszorosabban működjenek együtt a megyei tanácsokhoz beállítandó egyházügyi megbízottakkal, akik amegyei tanácselnöknek és az egyházügyi hivatalnak legyenek alárendelve”.⁶⁹ Egy másik, novemberben kelt eseményjelentésében Fekete János arról panaszkodott, hogy a papi békebizottság választmányi tagjai az egyébként rosszul sikerült választmányi ülés előtt sem őt, sem „Tomcsik elvtársat” nem informálták időben a fővárosban tartott felkészítő előadás gyenge színvonaláról.⁷⁰ Az MDP Heves Megyei Pártbizottságának 1952. március 17-i ülésén jegyzőkönyvében szintén olvashatjuk „Tomcsik elvtárs” nevét, aki meghívottként vett részt a tanácskozáson. A pártszervezetek egyházpolitika terén kifejtett munkájának eredményei kapcsán Tomcsik a következőképpen nyilvánult meg, s tett egyben fontos utalást saját hatáskörére is: „Különösen az ellenőrzés terén van mulasztás. Tapasztalható, hogy a papság mindig burkoltan dolgozik. A papok igyekeznek magukat békepapnak nyilvánítani, mert így mozgási lehetőségük sokkal nagyobb. Van olyan tanács, ahol a papokat kisgyűlés megtartására küldik. Az elvtársaknak többet kellene foglalkozni a békepapokkal. Helytelen az, amikor megtiltják, hogy misét tartsanak, vagy meglévő földjüket elveszik, megszegve a törvényt. Az elvtársak a múltbeli és jelenlegi tevékenységét figyeljék, és azt jelentsék az Állami Egyházügyi Hivatalnak, az intézkedéseket majd mi megesszük.”⁷¹ Tomcsikot említi ugyanakkor a megyei pártbizottság 1952. május 19-i üléséről készült jegyzőkönyv is. A meghívott hozzászólta a hittanbeíratások terén jelentkező feladatokat összegző napirendhez. A felszólalás – legalábbis a jegyzőkönyv szerint – kifejezetten szürkére sikerült, csupán a „klerikális reakció” agitációs munkájára reflektált, amely az előző évi tapasztalatokból táplálkozott, illetve kritizálta a tanácsok önkényes és adminisztratív lépéseit.⁷² Ennél sokkal érdekesebb egy sajnos titulus nélkül, de Tomcsik Vilmos néven jegyzett dokumentum, amely 1952. május 20-án keletkezett Egerben. A Kiss István teológiai tanárról készült jellemzés részletessége miatt komoly tájékozottságról árulkodik. Tomcsik a feljegyzés szerint ismerte a vicerector életútját, akivel több ízben is elbeszélgetett, főként politikai kérdésekről.⁷³ Sajnos egyéb, közelebbi utalások nem találhatók az általunk püspökségi megbízottként azonosított munkatárs

⁶⁸ MNL HVL XXIII-3.b. 5. kd. 257. Fekete János 1952. március 14-i jelentése.

⁶⁹ Idézi Soós 2014: 201.

⁷⁰ MNL HVL XXIII-3.b. 5. kd. 257. Eseményjelentés. 1952. november 24.

⁷¹ MNL HVL XXXV-11.a. 6. kd. 22. Jelentés a pártszervezetek munkájáról a klerikális reakció elleni harcban.

⁷² MNL HVL XXXV-11.a. 6. kd. 23. Feladataink a hitoktatással kapcsolatban. 1952. május 19.

⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-8934. 134–135.

személyére. Amennyiben Soós Viktor Attila kutatásaira támaszkodunk, s megvizsgáljuk, kik dolgoztak ekkoriban az egyházügyi hivatal alkalmazásában, a név alapján mindössze egy személy jöhet szóba. Az 1915-ös budapesti születésű Tomcsik Vilmosról lehet szó, aki 1951-ben mint MDP-funkcionáriusból lett csanádi egyházmegyei püspökségi megbízott kezdte hivatali munkásságát. További működéséről csupán annyit tudunk, hogy 1952. december 12-ig maradt hivatali alkalmazásban, ám nem a csanádi püspökségen, itt 1952-ben Lévy Tibor és a „Könyves Dániel” fedőnevű informátorként és rezidensként is tevékenykedő Prazsák Mihály váltotta.⁷⁴ Lévy 1952. március 27-én került Szegedre, viszont Tomcsik ÁEH-s karrierje 1952 decemberéig tartott, így elviekben áthelyezheték Egerbe. Fekete János egyházügyi előadó márciusi jelentésében már említi, továbbá meghívott vendégként Tomcsik neve olvasható a megyei pártbizottság egyházügyi tematikájú napirendi pontjainak tárgyalása alkalmával is. Érdemes ugyanakkor itt szólni a „Nagy Ferenc” fedőnevű ügynök 1952. március 20-i jelentéséről. Az ügynök Kiss István teológiai tanárral folytatott beszélgetést, Kiss ekkor említést tett az ÁEH érseki udvarban végrehajtott legutóbbi káderezéséről. A teológiai tanár világos, értelmes fejű, ám szigorúan marxí-lenini alapon álló emberként írta le ellenőrzőjét, aki tisztelettel beszélt vele.⁷⁵ Fekete János beszámolóiból, a pártbizottság jegyzőkönyveiből, valamint a Kissről készült ügynökjelentésből arra lehet következtetni, hogy az általunk Tomcsik Vilmosként beazonosított megbízott valamikor 1952 márciusában foglalhatta el a szolgálati helyét.

Személyisége miatt talán a legérdekesebb és hosszú hivatali ideje okán a legjobban dokumentált karrierpályával bíró Heves megyei megbízott az 1924-es székesfehérvári születésű Borai Emil volt.⁷⁶ Borai pártutasításra, 1952 októberében a Bács-Kiskun Megyei Tanácsnál kapott egyházügyi előadói kinevezést. Közel egy éves Bács megyei tevékenysége után 1953. szeptember 3-án Heves megyében folytatta munkáját.⁷⁷ Iskolai előmenetele roppant érdekes és társaihoz képest atipikusnak mondható. A korabeli, gyengén képzett egyházügyi előadók legmagasabb iskolai végzettsége általában alapfokú (elemi iskolai) volt. Fejlesztésüket a hivatal igyekezett komolyan venni, hiszen művelt és világlátott embereket kellett ellenőrizniük. A Heves megyei főelőadó törzslapján a legmagasabb iskolai végzettség rovatban gimnáziumi érettségi szerepel, amelyet a Budapesti Katolikus Szent Benedek Gimnáziumban szerzett meg 1941-ben. Érettségi vizsgát az említett évben összesen 58 tanuló tett az intézményben. Közülük tíz „kitüntetéssel érett”, hat „jelesen érett”, 24 „jól érett”, 16 tanuló „érett” minősítéssel vizsgázott. Az utóbbi csoportba tartozott Borai Emil is. Az évkönyv tanúsága szerint az érettségizettek mindegyike

⁷⁴ Soós 2014: 275.; 294–295.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.5. O-8934. 129.

⁷⁶ MNL OL XIX-A-21-a 558. kd. Megszűnt személyi nyilvántartások A–F.

⁷⁷ MNL HVL XV-41. Borai Emil.

katonai, értelmiségi vagy egyházi pályára készült.⁷⁸ A későbbi egri egyházügyi főelőadó karrierpályája valamiért mégsem ebben az irányban folytatódott. Az, hogy az eredeti tervekhez képest mi okozta az elmozdulást, források, például önéletrajzok hiányában rejtély marad. Borai önképzésre való hajlamáról árulkodik, hogy magyar–történelem szakos főiskolai diplomát 1960-ban szerzett az Egri Pedagógiai Főiskolán, ezzel az eredménnyel is túlszárnyalta akkori, lokalitásokban dolgozó munkatársait.⁷⁹ A rendi fenn tartásban működő gimnáziumban átélt esetleges negatív tapasztalatok, a továbbtanulás lehetőségének félresiklása kétségtelenül ráerősíthettek a későbbi egyházüldöző zsigeri vallásellenes meggyőződésére. Iskolázottsága mindazonáltal meglátszik az általa készített jelentések szövegezésén, a szóhasználaton, illetve a nyelvhelyességen is. A gimnáziumban megalapozott történelmi és vallásismereti tudást jól kamatoztathatta a pártállam szolgálatában. Az egészen biztos, hogy az 1946 júliusáig péksegédként dolgozó férfi kommunista párttagkönyvvel a zsebében az üzem falai közül kikerülve pártutasításra került az Államvédelmi Osztály, majd annak utódszervezete, az Államvédelmi Hatóság szolgálatába. Borai egészen pontosan az ÁVO Bajai Alárendelt Osztályán alhadnagyi, majd hadnagyi rangban teljesített szolgálatot, 1948. szeptember 10-e után a BM ÁVH Bajai Kirendeltsége alá osztották be. A szervezetnél eltöltött időszak operatív feladatok terén gyűjtött tapasztalata kétségtelenül meghatározta az egyházügyi előadó további karrierjét, egyházpolitikai munkamódszereit, egyházi személyekkel kialakított viszonyát. Borai az ÁEH vezetése előtt még az 1950-es évek második felében is egészen nyílt stílusban öntudatosan emlegette fel életének e korábbi szakaszát. „Büszke vagyok, hogy annak a szervezetnek tagja lehettem, amelyet a proletárdiktatúra öklének neveztek. Péter Gábor szerelgetett le ok nélkül, azóta rehabilitáltak, s bármikor visszavennének a testülethez.”⁸⁰ Mivel az 1956 után keletkezett államvédelmis önvallomások, önéletrajzok tartalmának hitelessége igen kétséges, így – tekintettel az említett Péter Gábor korabeli megítélésére – Borai leszerelését érintő szavainak valóságtartalma sem egyértelmű. Borai Emil ÁVH-s szolgálata után a párt utasítására lépett be az ÁEH kötelékébe. 1952 októberében a Bács-Kiskun Megyei Tanácsban kapott egyházügyi előadói kinevezést. Közel egy éves Bács megyei tevékenysége után 1953. szeptember 3-án Heves megyében folytatta munkáját. Egészen 1956. május 31-ig töltötte be az egyházügyi főelőadói státuszt a megyei tanácsban, ekkor ismeretlen okokból ideiglenesen megszűnt hivatali munkaviszonya. Arra a kérdésre, hogy Borai mivel foglalkozott 1956. június 1-je és 1957. február 18-a között, az általunk eddig feltárt dokumentumok nem adnak választ. Az 1956-os forradalom

⁷⁸ Horváth Kandid 1942: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend Budapesti Katolikus Szent Benedek Gimnáziumának (VIII. Reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Budapest. 91.

⁷⁹ MNL OL XIX-A-21-d. 21. kd. 0038/1-13. Borai Emil elvtárs munkamódszerének jellemzése.

⁸⁰ Az iratot Miklós Imre a halála előtti hónapokban bocsájtotta Kálmán Peregrin OFM és Szabó Csaba rendelkezésére. Köszönet illeti Kálmán Peregrint, amiért felhívta a figyelmemet a dokumentumra, és eljuttatta azt részemre. Borai Emil levele Olt Károly elnökhöz. 1959. október 6.

idején társaihoz hasonlóan támogatók nélkül maradt. A bizonytalan helyzet pedig érdekes szituációt idézett elő. Borai Emil az Egri Érseki Papnevelő Intézetben kért és kapott menedéket a forradalom napjaiban. Bújtatója Kiss István vicerektor volt, akinek ellehetetlenítéséért az 1957-ben állásába visszatérő megbízott mindent megtett.⁸¹ Borai tevékenységét illetően 1957. február 18-tól adnak hírt a források. A férfi ekkor az Egri Járási Tanács Végrehajtó Bizottságánál dolgozott mint építési technikus. Az egyházpolitikai pályára történő visszatérésére 1957. március 14-én került sor, akkor kapta meg egyházügyi főelőadói kinevezését a Heves Megyei Tanács VB Művelődési Osztályára.⁸² A Heves megyei egyházügyi főelőadó jelleméről sokat elárulnak az ÁEH által 1956-után készített jellemzések és a megbízott által kreált jelentések, beszámolók is. Borai Emil nem riadt vissza az intrikától, sőt a hivatal nyílt kritizálásától sem. Jól visszatükrözi az ÁEH-ban uralkodó légkört, hogy az egri megbízott 1959-ben egy Olt Károly elnöknek írott levelében Miklós Imre elnökhelyettes tette felelőssé azért, amiért az elnökhelyettesnek a Czapik Gyula egri érsek halála után egyházkormányzati jogkörrel bíró Brezanóczy Pál káptalani helynökkel kialakított kapcsolata miatt súlyos akadályokba ütközött az ő helyi munkavégzése.⁸³ De itt említhető Madai András főosztályvezető-helyettes 1962-es Borai-jellemzése is. A vezető káder tapasztalata, felkészültsége és iskolai előmenetele miatt abszolút alkalmasnak látta beosztottját az egyházpolitikai munkakör betöltésére. Madai kritikái élű megjegyzéseit inkább munkatársa jellemére tette. Borai ugyanis „több esetben állított olyan dolgokat, ami nem felelt meg a valóságnak”, vagy éppen „letagadott olyan eseteket, ami öneki személy szerint kellemetlen volt”. Madai a főelőadó rossz modorának számlájára írta, hogy többször „alap nélkül, vagy vélt esetek alapján marasztalt el embereket, ez vonatkozik civil és papi személyekre egyaránt”. Ugyanakkor a Heves megyei megbízott számos alkalommal a helyi egyházpolitikai igényeket az országos jelentőségű kérdések elé helyezte. Madai szerint helytelenül értékelt például Brezanóczy Pál személyét, akire egyébként a pártállam akkor már társutasként tekintett.⁸⁴

Visszakanyarodva a Borai Emillel lényegében párhuzamosan dolgozó Fekete Jánoshoz, szükséges tisztáznunk az 1953 szeptemberétől egészen 1956. január 18-ig püspökségi megbízottként az érseki palotát ellenőrző férfi ÁEH-s karrierének második felét.⁸⁵ Fekete munkájáról keveset tudunk, de az egyértelmű, hogy az ÁEH egyáltalán nem volt megalégedve az érseki székvárosban tevékenykedő munkatársával. Fekete távozásában komoly szerepet játszhatott a Czapik Gyula egri érsekhez való hozzáállása.

⁸¹ Lásd: Szántó 1993: 53.; Szecksó 1999: 77.; Kápolnai 2011: 216.; Gál 2019.

⁸² MNL HVL XV-41. Borai Emil.

⁸³ Borai Emil levele Olt Károly elnökhöz. 1959. október 6.

⁸⁴ MNL OL XIX-A-21-d. 21. kd. 0038/1-13. Borai Emil elvtárs munkamódszerének jellemzése. A témával kapcsolatban bővebben lásd: Gál 2017: 137–140. Brezanóczy Pál és Borai Emil konfliktusairól lásd: Gál 2023: 362–367.

⁸⁵ Soós 2014: 243.

Erre utal Czapiknak a küszöbön álló püspökkari értekezlet előtt 1956. február 1-jén egy szűkebb körű egyeztetésen tett megjegyzése is: „Czapik a bizalmas megbeszélésen felvetette Fekete János ügyét. – (Fekete János az ÁEH megbízottja volt az egri érsekségen, akit fegyelmi úton leváltottak. Czapik és Fekete igen jó viszonyban voltak. Czapik több esetben hangoztatta, hogy »jól megneveltem az ÁEH megbízottamat.«) Kijelentette, hogy: »Elcsapták az én megbízottamat, ezt az elsőrendű becsületes állami megbízottat. Ez egy igaz, tisztességes ember, – igen jól megértettük egymást és ezt ők nem tudták nézni.« Itt Hamvas⁸⁶ püspök megjegyezte Feketéről, hogy »ez ember volt legalább.«⁸⁷ Amellett, hogy Fekete esete ismét rávilágít az ÁEH korabeli káderapparátusát érintő problémáira, szűkebb témánk szempontjából is érdekes hiátusra hívja fel a figyelmet. Fekete János 1956. január 18-i, majd Borai Emil 1956. június 1-i távozását követően az 1956-os forradalomig tartó hónapokban jelenlegi ismereteinkkel nem tudjuk meghatározni, hogy az ÁEH kikkel töltötte fel a megüresedett pozíciókat. Amiben biztosak lehetünk, hogy Borai Emil 1957 májusától egyházügyi előadói tisztségén kívül az egyházmegyei hatóság mellé rendelt miniszteri biztosi státuszt is megkapta,⁸⁸ és egészen 1969-ig ő felügyelte a Heves megyei felekezeteket.⁸⁹

Összegzés

Az általunk összeállított karrierutakból szembetűnő lehet, hogy az ÁEH vidéki munkatársai – tekintettel a munkakörük jellegére – férfiakból álltak, akik kivétel nélkül pártutasításra kerültek pozíciójukba. Az is egyértelmű, hogy a képzettségnél, illetve szakismeretnél sokkal komolyabban eset latba a politikai megbízhatóság. Ez a fajta kiválasztási mechanizmus abszolút beleillik a köz- és államigazgatást átható korabeli káderpolitika sajátosságaiba.⁹⁰ Államigazgatási tapasztalata egyik általunk vizsgált személynek sem volt, mielőtt az ÁEH munkatársa lett. Ezzel szemben Molnár Gusztáv, Prantner József, Tomcsik Vilmos karrierjüket a politikai apparátusban alapozták meg, Molnár és Prantner parlamenti mandátumot szereztek, de a többi megbízott is minimum párttagsággal rendelkezett. Az iskolázottság tekintetében is inkább a munkaskáderek dominanciája figyelhető meg. Általánosságban elmondható, hogy elemi iskolai végzettséggel, kétkezi munkásként és az illegitimitásból származó vagy 1945 után megszerzett pártbeágyazottsággal kerültek az ÁEH szolgálatába. Ez alól egyedül Borai Emil számít kivételnek.

⁸⁶ Hamvas Endre csanádi püspök.

⁸⁷ Balogh (szerk.) 2011: 728.

⁸⁸ A miniszteri biztosi ellenőrzést az ÁEH 1962-ben megszüntette az Egri Főegyházmegye tekintetében. MNL OL XIX-A-21-d. 21. kd. 0042-5/1962. Összefoglaló jelentés. 1963. január 19.

⁸⁹ MNL HVL XV-41. Borai Emil.

⁹⁰ Valuch 2001: 112–113.

Ugyan ő is az üzem falai közül került előbb az államvédelemhez, majd a hivatalhoz, de a bencés fenntartásban működő gimnáziumban megszerzett tudásával kollégái előtt járt. Vezető tisztségét kihasználva előbb Prantner, majd az 1950-es évek második felében Borai is felsőfokú tanulmányokba kezdett. Tomcsik Vilmos, Fekete János és Borai Emil némi ÁEH-s tapasztalattal érkeztek Egerbe. Borainak az államvédelmis múltja miatt az operatív munka terén, Feketének domoszlói származása végett Heves megyét illetően voltak tapasztalatai, ám a terület „egyházi vonaláról” nem rendelkeztek ismeretekkel. Prantner József és Molnár Gusztáv első megbízotti pozíciója köthető az érseki székhelyhez. Molnár Gusztáv ugyanakkor fizetett pártfunkciójában már 1948-tól bizonyíthatóan foglalkozott az egyházakkal. Végezetül a vizsgált térségben tevékenykedő megbízottak jelleméről elmondható, hogy a korabeli, többnyire durva stílusú káderekhez képest inkább a hivatal elvárásait tükröző viselkedés jellemezte az itteni munkatársakat. Az ÁEH valószínűsíthetően Czapik Gyula egri érsek személye miatt fokozott igényeket támasztott itteni beosztottjai felé. Tudvalevő, hogy Czapik a hittanoktatás és szentségkiszolgáltatás szabadságának megőrzése érdekében, de a püspöki kar egységét sosem kockáztatva hajlandóságot mutatott az állammal történő tárgyalásra, valamint bizonyos gesztusokkal, például békemozgalmi tevékenységével támogatta a politikai stabilitást.⁹¹ Fekete János érsekkel ápolt kapcsolata azonban túllépett az ÁEH elvárásain, Borai Emil intrikus magatartása pedig az ÁEH belső egységét rombolta. A Borai 1969-es távozása után Heves megyében dolgozó egyházügyi titkár, az 1923-as herédi születésű Tatai István már az új típusú egyházpolitikai elvárások, valamint az akkor induló óvatos professzionalizálódás igényeinek megfelelően felsőfokú végzettséggel látta el egyházpolitikai feladatait.⁹²

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék

Egri Főegyházmegyei Levéltár (ÉFL)

3608/1951.

Magánkézben lévő iratok

Borai Emil levele Olt Károly elnökhöz, 1959. október 6. Fénymásolatban Miklós Imre hagyatékából, Szabó Csaba és Kálmán Peregrin OFM tulajdonában.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára (MNL HVL)

XV-41. Munkaviszonnal kapcsolatos iratok gyűjteménye

XXIII-3.a. Heves Megyei Tanács V.B. Tiktársági iratok, 1950–1990.

⁹¹ A püspöki karon belül működő Czapik-szárnyról bővebben: Kálmán 2014: 62–63.

⁹² MNL HVL XV-41.Tatai István.

XXIII-3.b. Heves Megyei Tanács V.B. visszaminősített Szigorúan Titkos és Titkos iratai, 1951–1974; 1980.

XXIII-501.b. Eger Város Tanácsa iratai, 1950–1994.

XXXV-11.a. Magyar Dolgozók Pártja Heves Megyei Bizottsága. A vezető testületek és a titkárok iratai, 1948–1956.

XXXV-11.b. Magyar Dolgozók Pártja Heves Megyei Bizottsága. A pártapparátus iratai, 1948–1956.

XXXV-15.b. Magyar Dolgozók Pártja Hatvani Járási Bizottsága. A pártapparátus iratai, 1948–1956.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-21-a. Állami Egyházügyi Hivatal. Általános iratok, 1951–1989.

XIX-A-21-d. Állami Egyházügyi Hivatal. Titkosan Ügykezelt iratok, 1951–1989.

Horváth Kandid 1942: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend Budapesti Katolikus Szent Benedek Gimnáziumának (VIII. Reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh Margit (szerk.) 2008: *A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. 2. 1956–1965.* Budapest–Szeged.

Bán Péter (szerk.) 2011: *Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000.* (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14.) Eger.

Beke Péter 2015: Az Állami Egyházügyi Hivatal Szolnok megyei tevékenysége az 1970-es években. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. vatikáni zsinat korában. Tanulmányok és inventárium.* (Bibliotheca Historiae Ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae 2.) Budapest, 213–255.

Bertalan Péter 2018: *Az „Ellenállástól” a kompromisszumig. Az állam és az egyházak küzdelme a Kádár-korszakban 1957–1968.* Budapest.

Bögre Zsuzsanna 1998: Békepapok az üldözött egyházban. Kísérlet egy értelmezési keret kialakítására. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): *Studia Religiosa – Szegedini. Vallástudományi Tanulmányok Sorozat. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára.* Szeged, 61–71.

Cseh Zita 2018: Megfigyelők és megfigyelték. Heves megyei református lelkészsorsok a Kádár-rezsim első időszakában. In: Szabó Jolán – Varga Zsolt (szerk.): *Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei.* 21. Eger, 187–208.

Dolgozók Világlapja 1950. szeptember 16. 4.

- Dunántúli Népszava* 1945. október 21. 1.
- Fazekas Csaba 2000: Egy janicsár különleges rekordja 1961-ből. *Egyháztörténeti Szemle*, (1.) 2. 143–146.
- Fazekas Csaba 2002: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei adalékok a „kádári konszolidáció” egyházpolitikájához. In: Dobrossy István (szerk.): *Levéltári évkönyv XI*. Miskolc, 2002. 301–319.
- Fazekas Csaba 2004: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez (1989–1990). *Egyháztörténeti Szemle* (5.) 2. 143–146.
- Gál Máté 2017: Egy összeférhetetlen vidéki megbízott 1956 utáni karrierje: Borai Emil, az ÁEH egri egyházügyi főelőadójának tevékenysége 1956–1969 között. *Aetas* (32.) 1. 121–142.
- Gál Máté 2019: Egy nehéz évtized az egri papnevelésben (1950–1960). In: Bajnok Dániel (szerk.): *Acta Universitatis. Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*. Nova Series Tom. XLVI. Sectio Historiae. Eger, 121–143.
- Gál Máté 2020: „Lobkovitz László megyei főelőadó úr ellen panasszal fordulok Elnök úrhoz.” Zavarok az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki működésében. In: Tóth Arnold (szerk.): *Herman Ottó Múzeum Évkönyve LVIII–LIX. (2019–2020)*. Miskolc, 269–279.
- Gál Máté 2023: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében*. Pécs.
- Gárdonyi Máté – Horváth Gergely Krisztián 2017: Megtorlástól a kollektivizálásig. A „klerikális reakció elleni harc” a veszprémi egyházmegyében 1957 és 1962 között. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): „Rendületlenül romok között.” *A veszprémi egyházmegye 1945–1972 között*. Veszprém, 133–195.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. 1945–1956*. Budapest.
- Gyarmati György 2013: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Ellenségek és bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 405–432.
- Gyarmati György 2015: Népfront-tojásokból reakciós rántotta – á la ÁVH. Egy választatás Magyarországon – kétféle eredménnyel – 1949-ben. *Betekintő* (9.) 2. 1–31.
- Hevesmegyei Népiújság* 1951. július 27. 2.
- Kálmán Peregrin OFM 2010: Visszatekintés? Önigazolás? Kiútkeresés? Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Budapest, 242–250.
- Kálmán Peregrin OFM 2014: *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében*. (PhD-disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.

- Kápolnai Iván 2011: *Emlékezés Dr. Kiss István teológiai tanárra (1906–1981)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Essays in Church History in Hungary (23.) 213–221. *Kis Újság* 1949. május 15. 1.
- Köbel Szilvia 2005: *Oszd meg és uralkodj – A pártállam és az egyházak*. Budapest.
- Kövér István 2002a: Egyházügyi jelentések Vas megyéből. 1952–1959. I. *Vasi Szemle* (56.) 5. 618–641.
- Kövér István 2022b: Egyházügyi jelentések Vas megyéből. 1952–1959. II. *Vasi Szemle* (56.) 6. 763–788.
- Magyar Nemzet* 1949. április 30. 1–3.
- Mészáros István 1995: A szegedi „bajuszos püspök” jelentései 1952-ben. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Essays in Church History in Hungary* (7.) 233–246.
- Mezey András 2010: Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere Csongrád megyében az 1960-as években. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Budapest, 329–361.
- Mezey András 2013: *Csongrád megyei katolikus ifjúsági kisközösségek és bázisközösségek 1946 és 1980 között, a hivatalos egyház és a pártállam vonatkozási keretében*. (PhD-disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.
- Mikó Zsuzsanna 2017a: Az Állami Egyházügyi Hivatal megyei és püspöki megbízottjának tevékenysége Heves megyében az 1950-es években. *Egyháztörténeti Szemle* (18.) 4. 99–110.
- Mikó Zsuzsanna 2017b: Moravetz Lajos egyházügyi megbízott működése Veszprém megyében (1951–1957). In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül romok között.” A veszprémi egyházmegye 1945–1972 között*. Veszprém, 95–108.
- Mózessy Gergely 2010: „Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...” – Egyházi kitüntetések és a pártállam. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Budapest, 251–269.
- Népszava* 1948. december 8. 3.
- Népszava* 1949. április 30. 2–5.
- Pál József 1995: *Békepapok. Katolikus Békepapok Magyarországon (1950–1989)*. Budapest.
- Patócs József 1950: Papok és hívők a békekölcson sikeréért és a Népfront választási győzelemért. *Kis Újság* 1950. október 5. 2.
- Sági György 2013: Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964. *Egyháztörténeti Szemle* (14.) 2. 63–82.
- Shvoy Lajos 2002: *Önéletrajz*. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből I.) (Szerk. Mózes Gergely) Székesfehérvár.

- Soós Viktor Attila 2010: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszer 1956 után, a hatvanas évek végéig. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, 220–241.
- Soós Viktor Attila 2014: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Soós Viktor Attila 2016: Az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata 1958-ban. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Budapest, 511–529.
- Sulák Péter Sándor 2015: *Szigorúan ellenőrzött vallásszabadság a Jászkunságban. A kádári egyházpolitika Szolnok megyében (1956-1964)*. Budapest.
- Szabad Nép* 1947. augusztus 1. 5–6.
- Szabad Nép* 1949. június 10. 3.
- Szabó Csaba – Soós Viktor Attila 2006: „Világosság” – *Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen*. Budapest.
- Szabó Csaba (szerk.) 2000: *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951, 1953*. Budapest.
- Szabó Csaba 2002: A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság* (45.) 1. 87–96.
- Szabó Csaba 2006: A múlt idő, a távlat és az empátia. A fiatal Miklós Imre interjúk és dokumentumok tükrében. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 17.) Szombathely, 257–267.
- Szántó Konrád OFM 1990: *Az Egyházügyi Hivatal titkai*. Budapest.
- Szántó Konrád OFM 1993: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Miskolc.
- Szecsckó Károly 1999: *Dr. Kiss István élete és munkássága: egy élet Krisztus urunk szolgálataiban*. Eger.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.

Kádár Jánosné.

Az első titkár felesége és a hatalom

MAJTÉNYI GYÖRGY

Abstract. *Mrs János Kádár. The First Secretary's Wife and the Power.* By 'grey eminence' we mean a person who remains in the background of the world of politics and power, but who nevertheless has a great influence on decision-making. The term usually refers to historical figures who are little known to the public because they have exerted their influence in ways that are invisible to the public. Dictatorships are particularly characterised by the fact that important decisions are taken behind the scenes, completely concealed from the public. These may be the result not only of the often invisible efforts of hard-working bureaucrats in the power apparatus of the time, but also of the informal influence of even family members. In Hungarian history, the Kádár era was characterised by the fact that the power of the country's leader - the first secretary - was hardly limited by the intentions and ambitions of his immediate colleagues. However, there was undoubtedly one little-known, important figure, a 'grey eminence', who is relatively seldom mentioned in works on the events of political life, but who may have had a direct influence on the eponym of the regime: the wife of the party's first secretary, Mária Tamáska. In this study, the author presents the figure of Mrs János Kádár : based on the available, often brief, primary sources, newspaper articles and memoirs. The revealing moments of her life also show that women, although their role often remains hidden in the pages of history books, often had a significant or decisive influence on history in an informal way.

Keywords: Kádár era, elites, everyday life, psychohistory, gender, women's history

Szürke eminenciás alatt olyan személyt értünk, aki ugyan a politika, a hatalom világának a hátterében marad, ám mégis nagy befolyással bír a döntéshozatalra. A kifejezés többnyire olyan történelmi szereplőkre utal, akik kevésbé ismertek a közvélemény számára, mert befolyásukat a nyilvánosság számára láthatatlan módon fejtették/fejtik ki. Diktatúrákra különösen jellemző az, hogy fontos döntések születnek meg a nyilvánosság teljes kizárásával, a kulisszák mögött. Ezek hátterében nemcsak a korabeli hatalmi apparátus szorgos bürokratáinak sokszor láthatatlan törekvései állhatnak, hanem akár a családtagok informális befolyása is. A magyar történelemben a Kádár-korra különösen

jellemző volt az, hogy az ország vezetője – az első titkár – hatalmát alig korlátozták közvetlen munkatársainak szándékai, törekvései. Az egyik kortárs, Kádár János talán legközelebbi ismerőse, Aczél György utóbb így emlékezett vissza erre: „Nem avatkozott bele a döntés-előkészítés folyamatába, a PB-ben és a KV-ben más véleményeket is meghallgatott, de egyre hatalmasabbá és nyomasztóbbá váló tekintélye miatt a döntő szó akaratlanul is az övé maradt.”¹ A Kádár-kornak azonban kétségkívül volt egy alig ismert, fontos szereplője, „szürke eminenciája”, akiről a politikai élet történéseit taglaló munkákban viszonylag kevés szó esik, mégis közvetlen hatással lehetett a rendszer névadójára: az első titkár felesége, Tamáska Mária. Az ő szerepét férje mellett Szűrös Mátyás röviden így jellemezte: „egymásra voltak utalva a feleségével, és sok mindent megbeszéltek.”² Ebben a tanulmányban Kádár Jánosné alakját mutatom be a ránk maradt, sokszor szűkszavú levéltári, sajtóforrások és visszaemlékezések alapján. Életének megismerhető mozzanatait az is érzékeltetik, hogy a nők – bár szerepük sokszor rejtve marad a történelemtények lapjain – a történelemben sokszor informális módon fejtettek ki lényeges vagy döntő befolyást.³

Tamáska Mária gyermek- és ifjúkora

Tamáska Mária, aki közel egy hónappal volt idősebb Kádár Jánosnál, 1912. április 8-án született Budapesten. Édesapja, Tomaska József a ma Szlovákiában található Nagytapolcsányból származott. Máriát is a Tomaska vezetéknevvel anyakönyvezték, családja feltehetően szlovák származású volt. A családtagok a hétköznapi életben a Tamáska nevet használták, de hivatalos irataikban 1949-ig bizonyosan a Tomaska név szerepelt. A család a jobb megélhetés reményében költözhetett a fővárosba. Főhősünk édesanyja a talán szintén szlovák származású Tinka Mária volt, aki az ugyancsak felvidéki Bosácon született. József és Mária 1907-ben Budapesten házasodtak össze; ekkor a VII. kerületi Kertész utcában laktak. Házasságkötésükkor az asszony gyümölcsárusként dolgozott, később alkalmi munkákat, mosást, takarítást vállalt. Az apa foglalkozásaként „napszámos” szerepelt a házassági anyakönyvi bejegyzésben, ami arra utalhat, hogy alkalmi munkákból élt, talán a Budapest környéki településeken végzett mezőgazdasági munkát.⁴ Utóbb többek között cukorgyári betanított munkásként is

¹ Aczél 2001: 20.

² Szűrös Mátyás-interjú. OHA 426, 389.

³ Tamáska Mária életrajzát részletesebben ismertetem-elemzem *Kádárné és Kádár. Házasságban a hatalommal* című monográfiámban: Majtényi 2023. A társadalmi nemek és a nők történetéről/történetírásáról fontos áttekintés: Zemon Davis 2001, Pető 2006, Scott 2001, 2010.

⁴ A háború előtti időszakban csak 1925-ben kikért születési anyakönyvében és édesapja halotti anyakönyvében – feltehetően bediktálás után (1933. december 30-án hunyt el, amit a Budapest I. kerületi polgári anyakönyvben 44/1933. szám alatt jegyeztek fel) – szerepelt a Tamáska névváltozat. Mária

dolgozott.⁵ Tamáska Mária később ezt a tényt hangsúlyozta az életrajzaiban,⁶ hiszen a szocialista korban a munkásszarmazás rangot jelentett – a rendszer munkáshatalmat hirdető ideológiája miatt a kommunista vezetés és az érvényesülni vágyó állampolgárok szemében is szinte a nemesi címhez volt hasonlatos.

A Tamáska házaspárnak négy gyermeke volt, akik közül hárman érték meg a felnőttkort. Mária volt a középső gyerek; 1907-es születésű, nála öt évvel idősebb bátyját Istvánnak, 1917-ben született, öt évvel fiatalabb öccsét pedig Ferencnek hívták. Mária Budapesten látta meg a napvilágot, a VIII. kerületben lévő Rózsa utcában. Kisgyermekkorában a család sorsa még nehezebbre fordult, mert Tamáska József az első világháborúból hadirokkantként tért vissza; ettől fogva súlyos epilepsziával küzdött, és nehéz fizikai munkát már nem vállalhatott. Ferenc nevű fia életrajza szerint édesapjuk mélyen vallásos volt, talán ebből meríthetett erőt a mindennapokban – éppúgy, mint ahogy lánya később a kommunista eszmékből.⁷ Mária tizenkét éves volt, amikor elveszítette édesanyját; ezt követően apjuk csekély keresetéből próbálta eltartani őket, ám a család sanyarú anyagi helyzete miatt a fivéreknek már gyermekként dolgozniuk kellett. A női szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárások miatt gyermek- és fiatalkorában Máriára a házimunka maradt. Ferenc 13-15 éves korában Jánoshalmán disznó- és birkapásztor volt, majd egy nőikalap-kellékesnél lett kifutó, 1935-től 1938-ig pedig egy nőiszabó-mesternél volt tanonc, majd segéd. A gazdasági válság idején elveszítette a munkáját, később a Goldberger cégnél dolgozott néhány évig alkalmazottként – feltehetően egy telephelyen volt gondnok –, ezt követően, 1939 és 1941 között katonaként szolgált. A másik fivér, István, vízvezeték-szerelőnek tanult, Tamáska Mária emlékei szerint „afféle mindenes szerelő lett belőle, jókezü mesterember volt”.⁸ A háború alatt őt is behívták katonai szolgálatra, amelyet – legalábbis a források alapján úgy tűnik – Győrben teljesített.⁹

neve még az 1949-es házassági anyakönyvében is Tomaska alakban szerepelt. PSZL V. 765/2. 1. d. (doboz) 1. t. (tétel). Anyakönyvi kivonatok, www.familysearch.org. (Utolsó hozzáférés: 2023. május 30.)

⁵ Uo.

⁶ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 41. sz. 4. A hírszerző múlttal rendelkező Kanyó András, aki 1989-ben e hetilap főszerkesztője volt, megbízhatóságának köszönhetően – a pártvezetés és feltehetően közvetlenül Grósz Károly megbízásából – készíthetett interjút 1989-ben előbb Kádárral, majd a pártvezető feleségével. E beszélgetések kontextusát egyfelől meghatározta az, hogy Kádár János ekkorra minden hatalmát elveszítette, másfelől, hogy az első titkár, illetve később neje is szinte a párttal szembeni kötelezettségüknek tekinthették azt, hogy interjút adjanak Kanyónak.

⁷ ÁBTL 2.8.1. BM Központi fogyatéék – 5614 Tamáska Ferenc. 27. Megjegyzendő, hogy a Tamáska fivéreknek a belügyi, államvédelmi szolgálatuk során írt életrajzai, más ún. „fogyatéki” anyagokhoz hasonlóan a korabeli hatalom elvárásainak hatása alatt születtek. Bár az élettörténet eseményeinek rekonstruálására alkalmasak, arra, hogy korabeli gondolkodásukat vagy valódi motivációikat, szándékaikat rekonstruáljuk, közvetlenül nem használhatók fel.

⁸ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 41. sz. 4.

⁹ ÁBTL 2.8.1. 1-100/1953 BMH-állományparancsok – 1-100/1953; ÁBTL 2.8.1. – 5615 BM Központi fogyatéék – 5615 Tamáska Ferencné Kovács Júlia; ÁBTL 2.8.1. 5614 BM Központi fogyatéék – 5614

Mária huszonegy éves volt, amikor az édesapját is elveszítette. Tamáska József halotti anyakönyvi bejegyzéséből az tudható még, hogy 1933 decemberében bekövetkezett halálakor segéd-házfelügyelő volt Budapesten.¹⁰ Tamáska Mária a ránk maradt dokumentumok szerint a háború előtt három osztályt fejezett be a polgári iskolában, jóllehet idős korában, a *Magyarország* című folyóiratnak adott interjújában négy osztály elvégzéséről számolt be.¹¹ Jó tanuló volt, ám anyagi helyzetük miatt nem volt lehetősége arra, hogy a polgári iskolát befejezze.

Az 1920-as évek elején a nőknek ugyan joguk volt az alapfokú oktatáshoz, és többnyire jártak is iskolába, de továbbtanulási lehetőségeik korlátozottak voltak. Mária fivérei legalább a négy polgári osztály befejezhatték, ám neki még erre sem volt lehetősége, holott ránk maradt életrajzaik azt érzékeltetik, hogy ő volt a legérdeklődőbb és a legtájékozottabb a Tamáska testvérek között. A férfiaknak ezentúl arra is nagyobb esélyük volt, hogy szakmát szerezzenek, és munkát találjanak. A szegényebb családokban a házasság és a családalapítás a nők életében szinte kizárólagos szerepet játszott, és a fiatal nőket többnyire a környezetük is arra ösztönözte, hogy ezt a szerepet tekintsék elsődlegesnek a tanulás vagy a munka helyett. Máriát így társadalmi tapasztalatai is abba az irányba mozdíthatták, hogy amint nagykorúvá válik, férjhez menjen, és energiáit elsősorban a gyermeknevelésre és a háztartásra fordítsa. Ekkoriban azonban már olyan szellemi hatások érték őt, amelyek ellentétesek voltak e társadalmi kötöttségekkel.

A Tamáska testvérek – Mária visszaemlékezése szerint – a vasasszakszervezet ifjúsági csoportjának lettek a tagjai.¹² Az idősebbik fivér, István munkája révén kerültek kapcsolatba a vasasokkal. Mária itt ismerte meg a szocialista eszméket, a szakszervezeti könyvtárból kölcsönzött ki könyveket, autodidakta módon tanult, képezte magát, és fokozatosan megerősödhetett benne az a tudat, hogy ő többre, másra hivatott a hagyományos háziasszonyi szerepnél.

Fiatalasszonyként a mozgalomban

Tamáska Mária 1933-ban, apja halálának évében házasodott meg. Nála két évvel idősebb férje, Róna Ottó Iván pincérként dolgozott; Máriának házasságkötésükkor nem volt állandó munkahelye.¹³ Utóbb kereskedősegédként, azaz bolti eladóként

Tamáska Ferenc; ÁBTL 2.8.1. BMH-állományparancsok – 1-100/1953; ÁBTL 2.8.1. BM Központi fegyatéek – 5615 Tamáska Ferencné; ÁBTL 2.1. – IX/24 Kimutatás az 1956 előtt rehabilitált személyekről.

¹⁰Tamáska József halotti anyakönyvi kivonata. www.familysearch.org. (Utolsó hozzáférés: 2023. május 30.)

¹¹Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 41. sz. 4.

¹²Uo.

¹³Házasságkötésük bejegyezve a Budapest VII. kerületi polgári anyakönyvben 1661/1933. szám alatt. www.familysearch.org. (Utolsó hozzáférés: 2023. május 30.)

helyezkedett el különböző üzletekben, például egy illatszerboltban. Vásárhelyi Miklós, aki később személyesen ismerte őt, úgy tudta, hogy – férjéhez hasonlóan – dolgozott felszolgálóként is.¹⁴ A fiatalasszony 1937-ben lépett be a szociáldemokrata pártba, amelynek keretei között ekkoriban a kommunista szervezetek is működtek. Férje, Róna Ottó ugyancsak lelkesedett a szocialista eszmékért, és eljárt a pincérszakszervezet rendezvényeire. A férfi egy alkalommal cikket írt a *Népszavába* a pincérek helyzetéről; ebből az írásából tudható az, hogy a szakszervezeti mozgalmon belül a szociáldemokratákhoz tartozott, és erős ellenszennvel figyelte a keresztényszocialista pincérszakszervezet tevékenységét.¹⁵ Egy sajtóhíradás beszámol arról, hogy 1938. február 10-én éjjel két órakor felesége, Tamáska Mária is vele tartott az Omnia moziba, a Magyarországi Szállodai, Éttermi és Kávéházi Alkalmazottak Országos Egyesületének „pincér-nagygyűlésére”, sőt Mária fel is szólalt az eseményen. Gyűjtő hangú beszédet mondott a gyűlésre munkaruhában, azaz frakkban és szmokingban érkező férfiak előtt. „A vendéglátóipari női munkásság” nevében beszélt, jóllehet ő maga sohasem dolgozott a vendéglátóiparban, és „egy pincér feleségeként” mutatták be.¹⁶

Tamáska Mária még a vasasszakszervezetben ismerkedett meg a baloldali eszmékkel, amelyek fivéreire a későbbi életrajzaik szerint nemigen hatottak. A nő egy idő után segédkezett a szakszervezeti könyvtárban, így feltehetően forgatta a kor népszerű szocialista műveit, például Karl Marx magyarrá fordított alkotásait vagy Szabó Ervin írásait. Más nyoma is van annak, hogy Tamáska Mária lelkes, a szocialista eszmék iránt fogékony, elméleti irodalmat is olvasó tagja volt a baloldali mozgalomnak. 2023-ban, az egyik árverésen felbukkant egy kötet Róna Ottó hagyatékából, Buchinger Manó *Találkozásom Európa nagy szocialista vezetőivel* című műve, amelyet a szerző 1938-ban „Róna Mária elvtársnőnek” dedikált.¹⁷ Magyarországon az ötvenes évekig a nőknek kötelező volt felvenniük a férjük nevét, ám hősünk a hivatalos „Róna Ottóné” helyett e modernebb formában, „Róna Mária”-ként használta nevét a hétköznapiakban. Tamáska Mária, úgy tűnik, tudatosan is átlépte azokat a határokat, amelyeket a kor társadalma állított a nők érvényesülésére, közéleti szerepvállalásra. Olvasott, véleményt formált közéleti kérdésekről, politizált, és érzékelhetően többre vágyott annál a háziasszonyi szerepnél, amelybe a fiatal nőket az esküvő után a kor társadalmi normái szinte kivétel nélkül belekényszerítették.

¹⁴ „A képesítése varrónő volt, a vendéglátóiparban dolgozott, felszolgálónő volt valahol.” Vásárhelyi Miklós-interjú. OHA 3., 388.

¹⁵ *Népszava*, 1938. november 15., 11.

¹⁶ *Az Est*, 1938. február 10., 7.

¹⁷ *Szőnyi Antikvárium 55. könyvárverése*. Budapest, 2023, kézirat, 8.; Buchinger 1938; a kötet újabb kiadása: Buchinger 2003.

Találkozás Kádárral

Mária később úgy emlékezett, hogy 1933-ban, tehát házassága évében találkozott először Csermanek Jánossal. A soha meg nem erősített városi legenda szerint, amikor Tamáska Mária a szakszervezeti könyvtárban tevékenykedett, a fiatalember mint olvasó tért be hozzá az olvasóterembe, és a még ekkor is édesanyjával élő férfi Gorkij *Anyá* című regényét kölcsönözte ki tőle.¹⁸ Ha beszélgetésbe elegyedtek egymással, bizonyosan találtak közös témát, hiszen társadalmi hátterük és ebből következően sorsuk, identitásuk és indíttatásaik is hasonlóak voltak.

Mindketten hasonló közegből, a kor önszerveződő mozgalmából érkeztek. Mára szilárdan meggyökerezett a köztudatban az a tévhit, hogy a korabeli munkásmozgalom elsődleges politikai célja a „kapitalisták” elleni küzdelem volt. A baloldali politikai pártok küzdelmei azonban sokkal inkább az állam ellen irányultak, amelyben – okkal – a valódi elnyomás megtestesülését látták, és a szakszervezetek is többnyire az állami szervezetekkel szemben léptek fel a munkások jogaiért. Fő ellenségük tehát nem feltétlenül a gyáros, a nagyvállalkozó volt, hanem a Horthy-kor magyar állama, amely olykor korlátozta, olykor pedig tiltotta a működésüket. Erre a politikára jogos igény volt a társadalomban, hiszen jól érzékelhető volt az alsó osztályok kiszolgáltatottsága és az esélyek egyenlőtlensége. Az akkori társadalmi rend igazságtalansága Tamáska Mária és Csermanek János számára is alapvető, őszintén megélt élmény lehetett.¹⁹

Vélhetően 1933-as megismerkedésüket követően is rendre összefutottak egymással. Mária utóbb úgy emlékezett: „Ismerkedésünk története nem valami romantikus. A mozgalomban kerültünk egymással kapcsolatba.” Egymásra találásuk azonban – a ránk maradt források tükrében – a legkevésbé sem látszik hétköznapi történetnek. Tamáska Mária ekkor még Róna Ottó felesége volt, akivel a Bródy Sándor utcában laktak. 1944-ben Csermanek János albérlőként költözött hozzájuk, talán éppen a férj invitálására, akit a mozgalomból ismert. Érdeemes megemlíteni, hogy Csermanek 1933-ban a Róna álnevet is használta az illegalitásban – már akkor is kapcsolatban lehetett Róna Ottóval, és esetleg időnként az ő nevére kiállított, de valótlan adatokat

¹⁸ Korabeli kiadása: Gorkij 1913.

¹⁹ A korabeli mindennapokban a kapitalista vállalatok – az állami intézményekkel összehasonlítva – sokszor nagyon is gondoskodóknak, vezetőik pedig szociálisan érzékenyek bizonyultak, ami ellentmond a kapitalizmus korai időszakával kapcsolatban alkotott és a szocialista kori párttörténetírás által is táplált, a kapitalisták önkényéről és a munkások kizsákmányolásáról szóló sztereotípiáknak. Ahogy Bódy Zsombor az „ipari munka társadalmáról” szóló könyvében rámutatott, a munkaadó és a munkavállalók között patriarchális viszonyok alakulhattak ki, és a „morális kötelekeknek” sokszor nagyobb jelentősége volt e viszonyrendszer alakításában, mint a jogszabályoknak vagy a szerződéseknek. Ezt az értelmezést erősítik Nagy Péter ózdi társadalomtörténeti kutatásai is. Bódy 2010, Nagy 2016, Majtényi 2017.

tartalmazó személyi iratokat használt.²⁰ Mária erre utóbb így emlékezett: „1944-ben egy ideig nálunk húzódott meg, mint albérlő, a Bródy Sándor utcai lakásunkon.”²¹ Csermanek János éppen ekkor vállalkozott élete talán legmerészebb kalandjára, amikor Budapestről Jugoszlávián át Moszkvába indult. Egy jugoszláv kommunista nő kísérte volna, aki állítólag már többször is megtette ezt az utat. Tamáska Mária segített a náluk lakó férfinak összecsomagolni a ruháit, és elbeszélése szerint eközben véletlenül a férfi ruhái közé keveredett a karórája és a gyűrűje. Elég nehéz elképzelni, hogy ez valóban így történt, sokkal valószínűbb, hogy maga rejtette értékeit a ruhák közé. Az asszony feltehetően így akart segíteni a férfinak, aki iránt már akkor is vonzalmat érzett, hogy ha szüksége lenne rá, készpénzzé tehesse az órát és az ékszert.²²

Nem tudjuk azt sem, hogy a világháború alatti állandó félelemmel terhelt időszak apokaliptikus pillanataiban történetünk két főszereplője, Mária és János mennyire kerültek közel egymáshoz. Az mindenesetre gyanítható, hogy már ekkor erős érzelmi szálak szövődtek kettőjük között. Amikor a férfi megtalálta a ruhák között Mária értéktárgyait, megkérte jugoszláv útitársnőjét, hogy tartsa őket magánál – nyilván attól félt, ha letartóztatják, még azzal is megvádolják majd, hogy valahonnan lopta a női karórát és az apró gyűrűt. Miután Csermanek Jánost elfogták és bebörtönözték, útitársnője (János kérésére) eljuttatta Mária óráját és gyűrűjét Csermanek Jenőhöz, a férfi öccséhez, aki a mozgalom egy másik tagjának, Péter Gábornak adta tovább, ő pedig Máriának – s a kör ily módon bezárult. (Tamáska Mária kapott ekkor egy levelezőlapot is, amelyet fivére, István juttatott el hozzá. Ezen feladóként Lupták János szerepelt, a címzésben pedig a Conti utca, azaz a börtön címe.)²³

Nem lehetett véletlen, hogy Csermanek János éppen Róna Máriának írt a börtönből. Mint ahogy abban, hogy az asszony segítette Csermaneket a fogsága idején, ugyancsak bizonyosan szerepet játszott az, hogy már korábban kölcsönös vonzalmat éreztek egymás iránt. Péter Gábortól tudhatta meg Mária teljesen bizonyossággal, hogy Csermanek küldte neki a lapot, ugyanis ő szerezte a hamis iratokat. Ezután Mária segített ügyvédet keresni Jánosnak, és a Conti utcai börtönben is meglátogatta a férfit.²⁴

Végül Csermanek János nem az ügyvéd szolgálatainak köszönhetően szabadult, hanem megszökött a rabok Németország felé tartó menetéből. Ezt követően Budapesten bujkált, talán Máriával is tartotta a kapcsolatot. Péter Gábor későbbi visszaemlékezéséből úgy tűnik, mintha Csermanek már ekkor együtt élt volna az asszonnyal. Kádár Jánosné utóbb úgy emlékezett, hogy férje szabadulása után „egyszer egy éjszakára

²⁰ *Magyar Hétfé*, 1933. június 26., 1.; *Az Est*, 1933. június 27., 11.

²¹ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 41. sz. 4.

²² Uo.

²³ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 41.sz. 5.

²⁴ Uo.

szálló vendégek is voltak Péter Gáborral együtt a Bródy Sándor utcai lakásunkon”.²⁵ A források alapján feltételezhető, hogy Mária 1944–45 fordulóján már külön élt az első férjétől. Később úgy emlékezett, hogy 1946-ban váltak el, ám a válást valójában csak 1948. szeptember 13-án mondták ki. A törvényszék ítélete szerint ezt követően is jogosult volt férje nevének a használatára, amit talán csak akkor adott le hivatalosan, amikor felvette a Kádár Jánosné nevet. Mária válásakor is a Bródy Sándor u. 30/B szám alatti lakásukban lakott, ahol korábban a férjével élt, és ahol Csermanek albérlő volt náluk.²⁶ Sokáig Róna Ottó is ebbe a lakásba volt bejelentve, de a válás kimondásakor már egy másik VIII. kerületi cím szerepelt a neve mellett.²⁷ Később, amikor a Kádár házaspár lakást kapott a pártállamtól, ismét Róna Ottó használhatta – a második feleségével – a Bródy Sándor utcai lakást.

Nem tudni, hogy a Kádár Jánossal való megismerkedésének közvetlen szerepe volt-e Mária házasságának a megromlásában, illetve hogy melyikük talált korábban másik párt magának. A ránk maradt dokumentumokból csak az tudható, hogy Róna Ottó még a válásuk évében, 1948 novemberében megnősült,²⁸ Mária pedig 1949. július 19-én ment feleségül Kádár Jánoshoz. (Róna Ottó második feleségének életrajzából úgy tűnik, hogy ők 1945 előtt nem ismerték egymást.) Mindazonáltal a Kádár házaspár továbbra is jó, baráti kapcsolatban maradt Róna Ottóval. Amikor Kádárt kinevezték budapesti rendőrfőkapitány-helyettesé, Mária volt férje a főkapitányság politikai osztályán lett főhadnagy. A Kádár-korban különböző vállalatok, hivatalok irányítójaként szép karriert futhatott be, amihez minden bizonnyal az első titkár jóindulatú támogatása is hozzájárult: a Fővárosi Ásvány- és Szikvízüzem igazgatója, majd 1960-tól az Élelmiszeripari Igazgatóság vezetője,²⁹ 1964-től pedig a Sütőipari Vállalat vezérigazgatója lett,³⁰ és 1973-as nyugdíjazásáig az is maradt.³¹ Tamáska Mária és Kádár János nyaralásaikról, külföldi utazásaikról rendszeresen küldtek neki üdvözlőlapokat. Amikor Róna Ottó Iván 1975-ben elhunyt, a temetésén megjelent a Kádár házaspár is.

Mária és családtagjai mindnyájan az államvédelemnél, de nem közvetlenül karhatalmistaként, hanem a korabeli pártállami zsargon szerint „nappali tagozaton”, a szervezet elburjánzó apparátusában – tiszti rangban – dolgoztak. Tamáska Ferenc

²⁵ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 42. sz. 4.

²⁶ Róna Ottó 1948. július 26-án, Tamáska Mária augusztus 4-én adott megbízást ügyvédjének a közjegyző előtt, hogy a válóperben képviselje. BFL VII. 180.a. 1898/1948.

²⁷ Budapesti Távbeszélőnévsor 1950. december (Budapest) 383. o.; PSZL V. 765/2. 5. d. 6. t. A Budapesti Törvényszék ítélete.

²⁸ BFL VI. 12 C5 9428.

²⁹ 1960. január 27. – Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (BFL XXIII.102.a.1) 265.

³⁰ 1964. március 17. – Budapest Főváros Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei (BFL XXIII.101.a.1) 16.

³¹ 1973. január 31. – Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (BFL XXIII.102.a.1) 173.

a BM főhadnagya, majd hadtápparancsnokként az államvédelem századosa lett; felesége, Júlia, aki hat elemít végzett, és 1957-ben fejezte be a nyolc általánost, írnokként az államvédelemnél,³² később pedig törzsőrmesteri rangban, BM-alkalmazottként mint telefonkezelő tevékenykedett.³³ Tamáska István és felesége, Irén szintén belügyi, majd államvédelmi alkalmazottak lettek. A két fivér – Ferenc fennmaradt önéletrajza szerint – nem ápolt jó viszonyt egymással, lánytestvérükkel, Máriával viszont mindketten jóban voltak; ő volt az összetartó kapocs kettőjük között.³⁴

Az új rendszer kiépülését az előléptetések és a személyes elismerések mellett tragédiák övezték a későbbi férj, Kádár életében. Féltestvére, Csermanek Jenő 1948. április 30-án, 28 évesen egy szerencsétlen baleset áldozata lett: leszakadt alatta az erkély, ahová kilépett, hogy – május 1-jére készülve – kitűzzön egy zászlót.³⁵ Csermanek Borbála nem sokkal élte túl másodszülött fiát: 1949. február 2-án, hatvanöt éves korában hunyt el. Kádár János a fivérével szinte megegyező síremléket állíttatott az édesanyjának, akit a Jenő sírja melletti-mögötti parcellában temettek el. Amikor édesanyja elhunyt, a párt lapja, a *Szabad Nép* külön cikkben biztosította Kádárt a párt és a dolgozók együttérzéséről: „A nép harcos fia nem maradhat soha árván.”³⁶ Visszaemlékezések szerint a többnyire fegyelmezett politikus hangosan zokogott a temetésen. Kádár János életét korábban szinte mindvégig őt egyedül felnevelő édesanyja irányította, sőt a jelek szerint olykor még a felnőtt férfi magánéletébe is beleszólt. A Kádár édesanyjáról a *Szabad Nép*ben megjelent – szokatlanul személyes hangú – nekrológ is utalt rá, hogy a politikusnak szoros kapcsolata volt édesanyjával, és az utolsó időkig együtt laktak: „Mint a magyar munkásság büszkeségének, a Magyar Népköztársaság belügyminiszterének édesanyja is az maradt, aki azelőtt volt, fiára főző, gondot viselő munkásasszony.”³⁷

A Kádár házaspár 1949 nyarán, Kádár János édesanyjának a halála után kezdte el hivatalosan is közös életét. Esküvői tanúik Kovács István, a nagy-budapesti pártbizottság titkára és Péter Gábor, az államvédelem vezetője voltak, akik Kádár legközelebbi barátai, elvtársai voltak az illegalitásban. A házaspár először rövid ideig abban a Hungária úti villalakásban élt, amelyet Kádár a párttól kapott, majd 1949-ben a belügyminiszterként megszerzett rózsadombi Cserje utcai villába költöztek. Az ötvenes évek elején a párt többi sztálinista vezetőjéhez hasonló életet éltek. Kádár János rendszeresen járt vadászni politikustársaival, az államvédelemmel még egy úszómedencét is építtetett a ház kertjébe, s mindketten részt vettek – a többnyire a „négyes fogat” tagjai által

³² 1945-től 1948-ig nyomozó volt, 1948-tól a BM Dzerzsinszkij Tiszti Iskolán volt hadtápparancsnok. Később a Központi Tiszti Iskola – Rendőrtiszti Akadémia, majd a Rendőrtiszti Főiskola hadtápparancsnokaként dolgozott, 1972-ben rendőr alezredesként ment nyugdíjba.

³³ ÁBTL 2.1. – IX/24 173. Tamáska Ferencné.

³⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi fogvaték – 5614 Tamáska Ferenc.

³⁵ Aczél 1999: 106.

³⁶ Eltemették Kádár János édesanyját. *Szabad Nép*, 1949. február 5., 6.

³⁷ Uo.

szervezett – társasági rendezvényeken.³⁸ Ekkoriban két német juhászcutyájuk volt,³⁹ ami – mármint a nagy testű ebek tartása – szintén szokás volt a pártvezetők körében.

Kádár tovább halmozta pártbeli tisztségeit, és 1950 májusától az MDP KV Szervező Bizottságának tagja, valamint Párt- és Tömegszervezeti Osztályának a vezetője lett. 1950 júniusában azonban meg kellett válnia a belügyminiszterségtől. Ma már tudható, hogy Rákosi Mátyás 1950 júliusától gyűjtötte a terhelő adatokat Kádár Jánosról, ekkor ugyanis írásbeli feljegyzést kért Péter Gábortól, Szirmai Istvántól és Tonhauser Páltól a KMP feloszlásáról. Kádár azonban továbbra is a PB és a Szervező Bizottság (SZB) tagja, valamint főtitkárhelyettes maradt. Bár már 1950-ben leváltották a belügyminiszterségről, csak később, 1951 áprilisában tartóztatták le. Kádár János elég sajátos lelkiállapotban élhette át mindezt, csak sejtései lehettek arról, hogy mi vár rá a közeljövőben. Annak idején Rajk Lászlóval felváltva vezették a pártot a negyvenes években – úgy, hogy hol egyikük, hol másikuk ült börtönben –, majd a Belügyminisztériumot és közvetve az államvédelmet is, s most félt, hogy ismét az ő sorsa vár rá. Rákosi Mátyás közel egy évig tartotta teljes bizonytalanságban, közvetlen fenyegetettségben. Letartóztatása után Kádárt a Központi Vezetőség májusban valamennyi pártbeli tisztségétől megfosztotta, a koncepciók eljárást követően pedig a bíróság életfogytiglani börtönre ítélte. A politikust, aki részt vett a Rajk elleni koncepciók per lefolytatásában, azzal vádolták, hogy Rajk Lászlóék összeesküvését szötte tovább. Az ellene indított eljárás volt az egyik legnagyobb koncepciók ügy a Rajk-per után. Kádár Jánost azonban zárt tárgyaláson ítélték el, az ítélet sem kapott nagyobb nyilvánosságot, és a történet végkifejlete sem volt oly drámai, mint Rajk László esetében. Mindazonáltal Kádár életében is a sok szenvedéssel járó börtönévek következtek.

Részletesen ismerjük letartóztatásának a történetét. Április 21-én Kádár János szokása szerint hazahajtatott szolgálati autójával munkahelyéről a Cserje utcai lakására, a feleségéhez ebédelni. Amikor visszafelé indult, egy közeli rózsadombi utcában két államvédelmis autó állta el az útját; az egyikből egykori barátja, illegálitásbeli társa, Péter Gábor szállt ki, és letartóztatták a politikust.⁴⁰ Este Janikovszky Béla ezredes vezetésével ÁVH-s tisztek törtek Tamáska Máriára a Kádár-villában. Ezt az éjszakát az asszony még a lakásban tölthette, de másnap ismét megjelent a villában az ÁVH ezredese, és felajánlotta az asszonynak, hogy vidékre szállítják. Ő azonban nem akarta elhagyni a fővárost, ahol minden rokona és ismerőse élt, így a testvéréhez, Ferencékhez vitték.⁴¹ Máriának egyetlen bőrönddel kellett elhagynia az otthonát – csak néhány ruhadarabját és a legszemélyesebb tárgyait vihette magával.⁴²

³⁸ Majtényi 2022: 29, 39–40.

³⁹ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 43. sz. 4.

⁴⁰ Farkas 1990: 331–332., 336., 338–342., 344–355.

⁴¹ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 43. sz. 4.

⁴² Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 44. sz. 5.

Tamáaska Ferencéknek nem sokkal korábban született gyermekük. Mária ezt követően nyolc hónapig náluk lakott, az I. kerületben lévő, Fő utcai lakásukban; a háztartásban segített, és vigyázott a kisgyermekre. Később másik bátyjához, Istvánhoz költözött, majd egy albérletben, a X. kerületi Szállás utcában lakott. Az államvédelem elkobozta a személyi iratait és a munkakönyvét is. Az asszony a továbbiakban kénytelen volt a leánykori nevét használni, és viszontagságos évek kezdődtek az életében. Elveszítette állását, kizárták a pártból, és egy időre megélhetés nélkül maradt.⁴³ Kádárnét többször is kihallgatták, és egy füzetbe kellett lejegyeznie mindazt, amit a férje tevékenységéről tudott. Hónapokon át nem volt munkája, de nem is tudott volna munkát vállalni, hiszen a munkakönyvét és a többi személyes iratát is elvették tőle az államvédelmiek. Hiába írt levelet az egykori barátnak, az esküvői tanúnak, Péter Gábornak, az államvédelem vezetője válasza sem méltatta. Amikor azonban legközelebb bevitték kihallgatásra az államvédelmiek, új személyi iratokat kapott, és onnan egy fekete autóval egyenesen a Vágóhid utcába szállították, új munkahelyére: egy játékaru-szövetkezetbe, ahol ezután éveken át plüssjátékokat készített.⁴⁴

Kádár János később úgy emlékezett, hogy felesége egészen a kiszabadulásáig még azt sem tudta, hogy életben van-e.⁴⁵ Az 1952-es életfogytiglani ítélet tényén kívül Tamáaska Mária három éven át (1954 júliusáig) valóban nem kapott semmilyen információt róla, így még abban sem lehetett biztos, hogy férje túléli-e a börtönéveket, illetve valaha is viszontláthatja-e. Két-három héttel Kádár kiszabadulása előtt azonban Gerő Ernő behívatta a pártközpontba az asszonyt, s közölte vele, hogy férje életben van, éppen felülvizsgálják az ügyét, és hamarosan szabadulhat.⁴⁶ A Legfelsőbb Bíróság 1954. július 22-én mentette fel Kádár Jánost. Több mint három esztendő telt el azóta, hogy utoljára együtt lehettek. Későbbi leveleik azt érzékeltetik, hogy a megpróbáltatásokkal teli három év nem múlt el nyomtalanul az életükben, rátelepedett a kedélyükre és a hétköznapjaikra is. Tamáaska Mária egészségének megrendülését mindketten e viszontagságos időszakhoz kötötték: ettől fogva ugyanis sokat betegeskedett, állandó gyomorproblémákkal, illetve az ebből adódó fájdalmakkal és rossz közérzettel küzdött. Kádár pedig talán még inkább befelé fordult, és egyre kevésbé bízott meg a környezetében lévő emberekben, elvtársaiban. Ők ketten okkal érezhették úgy, hogy magukra maradtak világban, és csak egymásra támaszkodhatnak. A legközelebbi rokonaik, Mária testvérei is nehéz helyzetben voltak, s tőlük várták a segítséget.

Kádár János szabadulása után előbb az MDP XIII. kerületi pártbizottságának titkára, majd 1955 szeptemberétől a Pest Megyei Pártbizottság első titkára lett. 1954 és 1956 között elvégezte a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia kétéves levelező tagozatát, és

⁴³ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 43. sz. 5.

⁴⁴ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 43. sz. 5.

⁴⁵ Nyilatkozik Kádár János. Az interjút készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 21. sz. 5.

⁴⁶ Nyilatkozik Kádár János. Az interjút készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 22. sz. 4.

tartalékos állományú honvéd ezredessé nevezték ki.⁴⁷ A Kádár házaspár új lakást kapott a párttól, 1954-ben a XII. kerület Stromfeld Aurél utca 9. szám alatti villaépület egyik lakásába,⁴⁸ 1956-ban pedig a II. kerület Lékai János tér 5. sz. alatti elegáns lakásba költöztek át.⁴⁹ (Az 1951-ben elkobzott Cserje utcai villát csak 1957-ben szereztek vissza.)

Tamáaska Mária 1954. december 1-jétől a Magyar Távirati Irodánál lett személyzeti osztályvezető.⁵⁰ Vásárhelyi Miklós emlékei szerint – bár Kádár feleségének semmilyen szakmai tapasztalata sem volt e téren – kellemesen csalódott benne: „A Kádárnét az MTI-nél, mint személyzeti vezetőt, rövid időn belül megszerették. Megértő volt, emberi volt. Szóval nem illeszkedett bele abba a képbe, ami akkor általában a személyzeti vezetőkről kialakult, és amit *A 9-es kórteremben* a Simon Zsuzsa olyan nagyszerűen megszémélyesített.”⁵¹ (*A 9-es kórterem* című 1955-ös Makk Károly-filmben⁵² egy fiatal munkást gyomorbántalmakkal kórházba visznek. Éjszaka azonban nem látja el az ügyeletes orvos, és amikor panaszt tesz, a kórház személyzetise őt bélyegzi táppénzcsalónak.)

A házaspár a hatalom évtizedeiben

„Ezt a szart már hagyhattad volna a Rákosiékra. Nem neked kellene csinálni.”⁵³ Aczél György, a Kádár házaspár talán legközelebbi ismerőse szerint ezekkel a szavakkal fogadta 1956. november 7-én a szovjet tankokkal Budapestre érkező pártvezért haragos felesége a Parlament lépcsőjén. Kádár János erőszakkal tuszkolta befelé az Országház kapuján az asszonyt, hogy kíséretének tagjai ne hallhassák mindazt, amit még mondani fog. Tamáaska Mária akkori magatartása és szavai – ha az eset valóban így történt – jól jellemzik férje lépését. Az ország sorsa hosszú időre, a politikus jövője pedig végérvényesen eldőlt Moszkvában (a politikus megítélése végérvényesen összeforrt azzal, hogy ekkor a megtorlás és a restauráció élére állt). Kádár először talán felesége vádló tekintetéből és ezúttal leplezetlen dühéből olvashatta ki mindezt. A politikus 1956 novemberétől 1988 tavaszáig, tehát több mint harminckét éven át irányította az országot. A háttérben szinte mindig ott állt mögötte a felesége: Tamáaska Mária. Az asszony hosszú évtizedeken át szürke eminenciásként befolyásolhatta a magyar politikát.

A legfőbb párt- és állami tisztségeket a Rákosi-korszakhoz képest többnyire új, illetve a korábbi vezetés másod- vagy harmadvonalához tartozó, személyükben is Kádár

⁴⁷ PSZL V. 765/2. 1. d. 4. t. Akadémiai tanfolyam.

⁴⁸ PSZL V. 765/2. 1. d. 2. t. Kádár János rehabilitációja.

⁴⁹ PSZL V. 765/2. 5. d. 3. t. Kádár Jánosné-igazolványok.

⁵⁰ PSZL V. 765/2. 5. d. 1. t. Munkajogi iratok.

⁵¹ Vásárhelyi Miklós-interjú. OHA 3., 389.

⁵² *A 9-es kórterem*. 1955. Rendező: Makk Károly; forgatókönyv: Méray Tibor.

⁵³ Aczél György-interjú. OHA 162., 456–457.

Jánoshoz kötődő káderek tölthették be. Tamáska Mária is magas hivatalt viselhetett a férje által kiépített rendszerben. Az asszony, aki 1956 novemberéig az MTI osztályvezetője volt, Kádár hatalomra kerülése után másfél évig otthon maradt, pontosabban az első titkár titkárságán tevékenykedett (nincs bejegyzés a munkakönyvében, és semmilyen adat nem utal rá, hogy bármilyen állása lett volna). Emlékei szerint „teddi-de-teddodaként”, „kifutóként” segédkezett a férje mellett.⁵⁴ 1958 májusától a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkárságán (később a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalában) dolgozott egészen 1980. december 31-ei nyugdíjazásáig, előbb osztályvezetőként, 1974 júliusától pedig hivatalvezető-helyettesként (miniszter-helyettesi rangban), ami jelentős pozíciónak számított.⁵⁵ Kezdetben a magyar emigráns sajtó figyelése volt az egyik fő feladata. A korabeli pletykák szerint Kádárné a „magyar sajtó szürke eminenciásaként” lapok indításáról döntött, és főszerkesztők kinevezésébe és menesztésébe is beleszólt.⁵⁶ Nyugdíjazása után saját kérésére, „társadalmi munkában”, azaz fizetés nélkül még rövid ideig szerkesztette a Tájékoztatási Hivatal egyik belső kiadványát.⁵⁷ Kommunista múltjáért és munkahelyei érdemeiért a rendszer névadójának felesége számos kitüntetést kapott (amelyek egy részével pénzjutalom is járt): 1958-ban Munka Érdemrendet, 1965-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1967-ben Szocialista Hazáért Érdemrendet, 1970-ben Felszabadulási Jubileumi Emlékérmét, 1985-ben pedig a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét.⁵⁸ A kor államparátusában azonban ez nem számított kirívóan visszatetszőnek, miként a pártvezető nevének magas állami tisztsége sem. A háta mögött azonban szinte mindenki „az Öreg felesége”-ként emlegette Tamáska Máriát. Főszereplőnk az első házasságában „Róna Máriaként” is használta a nevét, a hatalom éveiben viszont már következetesen „Kádár Jánosnéként”, illetve elvétve „Kádárnéként”, ami arra is utalhat, hogy Kádár mellett – a hatalom éveire már bizonyosan – megváltozott a saját női és házastársi szerepéről alkotott képe is. Ez nem lehetett független környezete, a korabeli kizárólag férfiakból álló pártállami elit – a harmincas évekbeli baloldali mozgalmak szabadságától alapvetően elütő – patriarchális szemléletmódjától, de talán második férje, az első titkár hétköznapi magatartásától sem.⁵⁹

Tamáska Mária és Kádár János a hatalom éveiben magányosan élt a Rózsadomb egyik legmagasabb pontján található villában. (A Kádár házaspár 1956 novemberében egy ideig a Parlament épületében, majd a Munkácsy utcai külügyi szállóban lakott,

⁵⁴ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 46. sz. 4.

⁵⁵ PSZL V. 765/2. 30. ő. e. Kádár Jánosné munkajogi iratai; PSZL V. 765/2. 31. ő. e. Kádár Jánosné nyugdíjazásával, nyugdíjával kapcsolatos iratok, 1980–1992.

⁵⁶ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 47. sz. 4.

⁵⁷ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 43. sz. 4.

⁵⁸ PSZL V. 765/2. 33. ő. e. Kádár Jánosné kitüntetései, emléklapjai, 1955–1980.

⁵⁹ Részletebben Majtényi 2023.

és csak 1957 májusában szerezték vissza a Cserje utcai villát.⁶⁰ A kortársak keveset tudtak a mindennapjaikról – csak a „klubtagoknak” nevezett legközelebbi ismerősöket fogadták időnként a lakásukon.⁶¹ Aczél Györggyel, Sándor Józseffel, Biszku Bélával és az ő feleségeikkel jártak össze a legtöbbször.⁶² Tamáska Mária később így jellemezte férje magatartását: „Az én uram nem volt nagy társasági ember, meglehetősen zárkózott volt. Vannak emberek, akik ebéd- és vacsoravendégeket hívnak, nálunk ez nem volt szokás, örültünk, ha együtt lehettünk, s ha az uram éppen nem dolgozott, akkor sakkozott vagy olvastunk.”⁶³ A Kádár házaspár gondosan alakította ki a 173 négyzetméteres, döntően neobarokk bútorokkal berendezett ház enteriőrjét. A házról később Kádár Jánosné így nyilatkozott: „Itt nincs és nem is volt soha semmilyen luxus. Nekem sem volt rá szükségem, az uram pedig nem tűrt volna meg semmit.”⁶⁴ A kor viszonyaihoz képest azonban kiemelkedően magas életszínvonalon éltek, és luxuskörülmények között laktak, ami egyaránt ellentmondott a rendszer ideológiájának, saját céljaiknak és önképüknek is.⁶⁵ A hatalom éveiben ennek ellenére is valamiféle tudatos visszafogottság jellemezte az életvitelüket, amely valóban szerénynek hatott más kelet-európai pártvezetőkéhez képest. Ennek jelképes megnyilvánulása volt, amikor 1957-ben visszaköltöztek a Cserje utcába, Kádár betemettette a kertben azt a fürdőmedencét, amelynek építését az ötvenes években még ő rendelte meg az államvédelemtől. Minden bizonnyal Tamáska Máriának döntő szerepe lehetett abban, hogy Kádár János a hatalom éveiben – tudatosan – másképp viszonyult a tiszttségéből fakadó kedvezményekhez, mint korábban. A nőket sokszor jobban jellemző empátia is segíthette őket annak felismerésében, hogy a közvéleményt joggal taszítja a kommunista vezetők kirívó luxusa, így ezzel látványosan szakítaniuk kell.⁶⁶

A Kádár házaspár kiemelkedő jövedelemmel rendelkezett a kor Magyarországon. Kádár János – az ország első embereként – mindvégig a legmagasabb állami fizetést kapta az országban, amit időről időre a beszédeit közreadó kötetekért járó szerzői jogdíjak egészítettek ki. Kádár Jánosné a Magyar Távirati Irodánál 1956 novemberében 2000 Ft-ot keresett, azaz kb. a miniszteri bér egynegyedét. A Kádár-rendszer éveiben a házaspár jövedelme, nem meglepő módon, folyamatosan emelkedett. Az asszony fizetése 1958 májusában még csak 3000 Ft volt (a miniszteri jövedelem harmada), de 1974. július 2-án hivatalvezető-helyettesként már 8500 Ft-ot kapott kézhez, ami egy miniszterhelyettesi – mai fogalmaink szerinti államtitkári – fizetésnek felelt meg (és

⁶⁰ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 48. sz. 4.

⁶¹ Őket Kádár a leveleiben is így, „klubtagként” emlegette. PSZL V. 765/2. 5. d. 8. t. Családi levelezés.

⁶² Aczél 1999: 112.

⁶³ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 47. sz. 4.

⁶⁴ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 44. sz. 5.

⁶⁵ Majtényi 2012.

⁶⁶ Uo.

több mint a fele volt Kádár jövedelmének, aki 1973-ban a KB első titkáráként 15 000 Ft-ot keresett havonta). Kádár Jánosné „jó munkájáért” többször részesült soron kívüli illetményemelésben. 1979-es nyugdíjazásakor 11 400 Ft-ot keresett, ami már megközelítette a miniszteri fizetést; 1980-ban pedig magas nyugdíjat (havi 10 369 Ft-ot) állapítottak meg neki, és emellé a 39/1971. sz. kormányrendelet szerint még 1000 Ft kiegészítés is járt – így továbbra sem csökkent a jövedelmük. Nem volt még egy házaspár a korban, amely hivatalosan ennyit keresett, vagy olyan család, ahol az egy főre eső – legális – jövedelem ilyen magas volt.⁶⁷ Keresetük egy részéből Tamáska Mária rokonait, elsősorban unokahúga tanulmányait támogatták, más részét kedvteléseikre, a nagyobb értékű festmények mellett műtárgyak és ingóságok megvásárlására költötték. Kádár Jánosnak halálakor például 31 vadászfegyver és 50 tör volt a tulajdonában.⁶⁸ Ezek egy részét ajándékba kapta, más részét viszont saját maga vásárolta.

A jelek szerint a főcenzorként tevékenykedő Kádár Jánosné tanult idegen nyelveket. Fennmaradt egy általa félretett, újságból kivágott francia édességrecept (petite cadeaux), egy füzet és néhány lap, ahová német nyelvtant jegyzetelt. (E feljegyzések szerint csak a mondattan alapjaiig jutott, és éppen belekezdett az ige-, melléknév- és főnévragozásba.) Élete végén Mária asszony összeíratta angol nyelvű könyveik jegyzékét. (Talán éppen amiatt, hogy eladja őket.) A korabeli fényképek tanúsága szerint a szótárak ott sorakoztak a villa dolgozószobájában, a heverő felett, központi, elérhető helyen, mintha valaki valóban használta volna őket. Volt néhány olyan hasznos szógyűjteményük is, amelyeket szerkesztőik turistáknak állítottak össze. Kádár Jánosné, aki mindig gondoskodni kívánt férjéről, utazásaik előtt arra készülhetett, hogy ha úgy hozza a szükség, bármikor a segítségére siethessen. Miért tanult – ezen túl is – idegen nyelvet, és milyen szintig jutott Mária asszony – ez, mint sok más rejtett mozzanata életüknek, örökre a Kádár házaspár titka marad. Bár mindig volt házvezetőjük, aki gondoskodott a háztartásról, és felszolgált nekik, Kádár Jánosné alkalmanként maga is süttött-főzött. Erre utal az is, hogy félrerakott magának újságból kivágott recepteket, például pészachi zsidó ételekét (tésztafélékét), a leveles tepertős pogácsáét, a fánkét vagy a csokoládés kuglófét.

Tamáska Mária a fényképek tanúsága szerint a fogadásokon és hivatali hétköznapijaiban is szolidan, de elegánsan öltözködött. Rotschild Klára szalonjának rendszeres vendége volt. Hétköznapiokon egyszerű szabású kosztümöket hordott, de a rangosabb rendezvényekre új alkalmi ruhákat készíttetett magának Klára asszony üzletében. Alkalmazkodott a protokolláris vendégekhez: ha például Tito a feleségével, Jovankával érkezett Magyarországra, akkor Tamáska Mária is elegáns ruhát és bundát öltött. Férjét rendre elkísérte az ünnepi, reprezentatív eseményekre, és ilyenkor szintén

⁶⁷ PSZL V. 765/2. 7. d. 4. t. Számlakivonatok.

⁶⁸ PSZL V. 765/2. 1. d. 25. t. Hagyatéki ügyek.

az alkalomnak megfelelő ruhát választott. (A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi például Kádár Jánosné egyik tisztaselyem kosztümjét és -blúzáát, amelyet 1968–1972 körül protokolláris alkalmakkor hordhatott.)

A házaspár legkellemesebb közös élményei külföldi utazásaikhoz kapcsolódhattak. Kádár Jánosné egyik legnagyobb úti élménye az 1977-ben Rómában és a Vatikánban tett látogatásuk volt.⁶⁹ A Kádár házaspár nyáron minden évben hosszabb időt töltött az aligai pártüdülőben, télen rendszerint Dobogókőn pihentek, és sokszor utaztak el együtt gemenci vadászatra is. A Mária-napokat szertartásosan a Budakeszi határában található „telki vadászházban” töltötték. Kádárné férjéhez hasonlóan szintén vadászott, legfőbb vadász- és beszélgetőtársa Aczél Györgyné volt.

A vadászatoktól, a nyaralásoktól és az utazásoktól eltekintve azonban úgy tűnik, hogy meglehetősen magányban és monotonában telt a házaspár élete. Az áldozatvállalás tudata hétköznapijaik örömtelenségében ugyancsak tükröződhetett, vagy akár abból is fakadhatott. A magyar pártvezető láthatóan kevésbé élvezte a hatalomból fakadó előnyöket, mint elvtársai – ez részben abból adódott, hogy saját vezető szerepére, tisztségére mint másokért, magasabb célokért vállalt küldetésre is tekintett. Feltehetően mindketten hittek abban, hogy a szocialista rendszert fenn kell tartani és jobbá lehet tenni, sőt akár még abban is, hogy ez az ő küldetésük, amely a személyes életükben lemondásokkal jár. Az asszony számára ez a férje támogatását is jelentette, és azt, hogy alárendeli magát az ő céljainak, munkájának, mindinkább feladva saját életét, személyiségét.

„Jánoskám!”, „Kedves Mária!”

Tamáská Mária és Kádár János ránk maradt, egymáshoz írt levelező- és képeslapjait forgatva (úgy tűnik, szinte mindegyiket megőrizték), azok stílusa meglehetősen tartózkodó – természetesen nem véletlenül, hiszen a legkevésbé sem mutathatták ki nyilvánosan érzelmeiket. Okkal tarthattak attól, hogy e lapok másnak is a kezébe kerülnek (Mária korábban az államvédelemnél, éppen a „levélcenzúrán” dolgozott, így maga is olvashatta mások leveleit). Az asszony többnyire „sok szeretettel”, „szívélyes üdvözléssel”, „szeretettel Mária” aláírással zárta „Kádár János elvtársnak” címzett képeslapjait. Zárt borítékban küldött leveleik ennél személyesebbek.⁷⁰ Az asszony a levelekben sokszor Jánoskámnak nevezte férjét. „Szeretettel csókol, Mária” – általában így búcsúzott tőle. Írásaik többnyire a gyermektelen házaspár mindennapos gondjairól, egészségügyi panaszokról, étkezésekről stb. tudósítanak, és csak igen kevésbé érzelmesek.

⁶⁹ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 48. sz. 5.

⁷⁰ PSZL V. 765/2. 1. d. 18. t. Kádár Jánosné levelei Kádár Jánosnak.

Amikor 1954-ben Kádár János kiszabadult a börtönből, mindketten betegségekkel küzdöttek, és a munka, az utazások és a vadászat mellett az 1960-as évektől mindinkább ez töltötte ki mindennapjaikat. Kádárnak már fiatal kora óta gyomorproblémái voltak, 1935-ben epehólyag-gyulladással, 1944-ben gyomorfekéllyel kezelték, s ez utóbbi később többször kiújult. A hatvanas évektől fáj a bal oldali vállízülete, lumbágós panaszokkal, valamint magas vérnyomással is küzdött. Tamáska Máriának Kádárhoz hasonlóan gyomorpanaszai voltak, és ötvenéves kora fölött mind többször szorult orvosi ellátásra. 1964-ben gyomorfekéllyel műtötték, ezt követően diétáznia kellett. Két év múlva jóindulatú daganatot távolítottak el az egyik melléből. 1967 után egy-két évig pajzsmirigy-túlműködéssel kezelték; fájtak a háti csigolyái és a bal térde is.⁷¹

Kádár János leveleiben nemcsak feleségének, hanem például sógorának, Tamáska Ferencnek is meglepő részletességgel számolt be egészségi állapotáról (már az ötvenes években is), illetve arról, hogy mikor mennyit sikerült híznia. Mária, ha elutazott, szinte minden nap írt hitvesének, és elvárta, hogy a leveleket férje viszonzza: „Jánoskám, ne und meg folytonos leveleimet. Nézd, időm van, és mégiscsak akarom, tudd, mi a fene van velem.” Jóformán minden apró-cseprő hétköznapi dolgot elmesélt, ami körülötte történt. Volt, amikor éppen a Kékestetőn, a pártüdülőben tapasztalt ellátásra panaszkodott: „Jánoskám, a tegnap írt levelem igen gyászos hangulatú volt. Kissé szégyenlem, de hát kinek nyügiek (!), ha nem neked.”⁷² A távolból is gondot fordított arra, hogy legyen, aki kimossa a férfi ruháját: „Kis Fiam, nézz be a szekrényedbe, hogy állsz fehérenművel, hogy tudjál rendesen váltani. Ha szükségesnek látod, inkább vidd el Irénhez [Tamáska Istvánnak a felesége – a szerző], Ő szívesen kimossa.”⁷³ Férjének be kellett számolnia arról, hogy mi történik eközben otthon és a ház körül. Egyszer így írt feleségének: „Hogy egyszerre elpucoltatok innen, te is, a Juli is [unokahúgáról, Tamáska Ferenc lányáról lehet szó – a szerző], nagy süket csönd van ebben a lakásban, amit persze tetéz az is, hogy a tűrhető diplomáciai viszony megőrzése érdekében az Eszterrel [a házvezetőnővel – a szerző] madártávlattól és kurta, katonai nyelven érintkezem. Ő, ahogy látom, megvan, a lakásban rend van, szőnyegek felszedve, úgy látom, mosás is volt. A sívító hang alapján gondoltam, aztán láttam is, hogy ma per-meteztek a kertben.”⁷⁴

A házaspár ránk maradt levelei is bizonyítják, hogy erős érzelmi kötelék fűzte őket egymáshoz; sőt érzéseiket időnként szavakba is öntötték. Tamáska Mária egyszer így írt férjének: „Gyerekem, írjál, és gyere okvetlen, mert én nem tudom, mit csinálok Veled, ha nem fogadsz szót. Gondolom, mégiscsak megverlek.”⁷⁵ Máskor

⁷¹ PSZL V. 765/2. 1. d. 8. t, orvosi leletek.

⁷² PSZL V. 765/2. 1. d. (Kékes 1954. november 3.)

⁷³ PSZL V. 765/2. 1. d. (Kékes, 1954. november 4.)

⁷⁴ *Kedves, jó Kádár elvtárs!* 2002: 35. 735. Kádár János Kádár Jánosnének. (1964. május 23.)

⁷⁵ *Kedves, jó Kádár elvtárs!* 2002: 5. 691. Kádár Jánosné Kádár Jánosnak. (1954. november 9.)

meg így fogalmazott: „Szervusz, most már ígérem, elköszönök, és megyek buncizni. Szeretettel: Én.”⁷⁶ Tamáska Mária nemcsak „Jánoskám”-nak becázta férjét, hanem „Kis Fiam”-nak, „Gyermekem”-nek is, ám egyszer, 1958-ban elvtársaként szólította meg.⁷⁷ Ezt a levelét a Minisztertanács Elnökének Titkárságára címezte: „Kedves János! Mint elvtárshoz fordulok hozzád. E sorokat sok álmatlan éjszaka előzte meg.” Röviden még be is mutatkozott: „Születtem 1912-ben – nem véletlenül húztam alá –, éltem, mint millió más ember. Életem: sok hiba, kevés erény.” Az asszony hosszan a férfi szemére hányt, hogy a börtönből való szabadulása és rehabilitációja után nem állt ki mellette. Ez volt az a pillanat, amikor Máriából felszakadt a kapcsolatukat oly emblematikusan jellemző – fent idézett – kérdés: „És miért vagyok én mindég csak árnyék?” Visszatekintve a múltra, felhánytorgatta a férfi érzéketlenségét is, s azt, hogy túlságosan a munkájába merült: „mi a fenének szentesítette, törvényesítette a köztünk lévő kapcsolatot ez az ember, hisz a közömbössége még egy kutyának is sok lenne”.⁷⁸ Sorait lakonikusan zárta: „Egy ilyen levél végén nem tudom, hogy illik elköszönni. Talán így: emberi feleletet kér: Mária.”⁷⁹

A Rákosi-féle megtorlás a családtagoknak sem kegyelmezett; és így történt ez Kádár János esetében is. Ahogy fentebb olvasható, Kádár letartóztatását követően Mária és rokonai is elveszítették az állásukat. Ha testvérei karrierjüket korábban közvetve az ő választásának s férje közbenjárásának köszönhették, később a nélkülözés éveit ugyancsak. Mária fivéreit 1954 novemberében rehabilitálták, és ekkor régi rangjukat, beosztásukat is visszakapták. Tamáska Máriát azonban hivatalosan nem kárpótolták; úgy tűnik, az ő esetében a pártvezetés egyszerűen a férjére bízta azt, hogy találjon neki valamilyen megélhetést.

A társadalom a nőktől hagyományosan az áldozatvállalást, sőt az önfeláldozást várta el. Ennek a korban az egyik sajátos formája volt a koncepciós perben meghurcolt kommunista vezetők feleségeinek története. Tamáska Mária okkal szegezte férjének azt a kérdést, hogy az ő szenvedése miért lett volna csekélyebb, mint a többieké, s hogy az ő személyével, meghurcoltatásával miért nem foglalkozott senki sem. A párt a hétköznapi emberek fejében valamiféle arctalan kollektívumként is megjelenhetett, ám az ő esetében az indulat személyek, a férje közvetlen környezetét alkotó emberek felé irányult, akik egyszerűen csak nem foglalkoztak vele, Kádár János mellett, mögött árnyéknak nézték, illetve a férfi ellen is, aki hagyta, eltűrte ezt, és nem törődött az érzéseivel. Erre a levelére a férjétől sohasem érkezett írásos válasz. A későbbi levelek meggyőző, érzelmes hangjából lehet csak sejteni, hogy a konfliktust végül feloldhatták egymás között, vagy Mária, ahogyan korábban és később is, némán magába zárta a sérelmeit.

⁷⁶ *Kedves, jó Kádár elvtárs!* 2002: 15. 706. Kádár Jánosné Kádár Jánosnak. (1956. szeptember 19.)

⁷⁷ *Kedves, jó Kádár elvtárs!* 2002: 23. 714. Kádár Jánosné Kádár Jánosnak. (1958. október 31.)

⁷⁸ *Kedves, jó Kádár elvtárs!* 2002: 23. 715. Kádár Jánosné Kádár Jánosnak. (1958. október 31.)

⁷⁹ *Kedves, jó Kádár elvtárs!* 2002: 23. 715. Kádár Jánosné Kádár Jánosnak. (1958. október 31.)

Kornis Mihály író drámájában⁸⁰ egyszerű gondolkodású, józan munkásasszonyként ábrázolta Tamáska Máriát, aki pusztán csak elfogadta a sorsát, és életét szolgálatnak tekintve azt férje, az eszme és a rezsim árnyékában élte le. A történeti források azonban ennél sokkal összetettebb karakternek mutatják őt, a szerepét pedig jóval drámaibbnak. A nő, aki jóképű albérlője miatt a háborús években számos észszerűtlen és vakmerő lépést tett, és később még az első házasságából is kilépett, fokozatosan a saját céljait, életét is feláldozta a férfiért – legbelül minden bizonnyal végig vívódva a szereppel, amelyet magára vállalt.

Tamáska Mária – a hatalom éveiben is – féltő, a kívülálló számára kissé terhesnek ható gondoskodással vette körül Kádár Jánost. Egy alkalommal Karlovy Varyból írt levélben intette férjét: „Vigyázz magadra, ne dolgozz éjjel, hanem aludj vagy szórakozz.”⁸¹ Máskor így korholta „férjecskejét”: „Vadászszerencséd elgondolkoztat. Ugyanis a régi megállapítás, hogy a kondíció, a koncentrációképesség megmutatkozik a vadászatnál, ez esetben is igazolódott. Fáradt vagy és túlterhelt. Ez a rezsim soká nem megy büntetlenül.”⁸²

A házaspárnak nem volt gyermeke, és több feltételezés is lábra kapott arról, hogy miért nem. Az egyik legenda szerint Kádárt kiherélték a börtönben, egy másik szerint a barátjának imígyen mesélte (volna) el, mit tettek vele kínzói: „Amikor a börtönben voltam, annyira megverték a tökömet, hogy baszni ugyan még tudok, de terméketlen lettem.”⁸³ Tudható, hogy egyik történet sem igaz – Kádár Jánosnak az ún. Kádár-hagyatékban fennmaradt részletes orvosi leletei nem utalnak ilyesmire. Arra, hogy miért nem volt gyerekük, a legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy amikor házasságot kötöttek, 37 esztendősek voltak, Kádár bebörtönzésekor 39, kiszabadulásakor pedig már 42 évesek, és a korábbi megpróbáltatások következtében mindketten, ahogy fent olvasható, különféle egészségügyi gondokkal küzdöttek.

A házaspár szinte saját gyermekeként szerette Tamáska Ferenc Júlia nevű lányát, aki csecsemő volt akkor, amikor Mária 1951-ben testvéréékhez menekült. Júlia 1962-ben, tíz-tizenegy éves korában elveszítette az édesanyját,⁸⁴ és ezt követően neveléséből, taníttatásából jelentős részt vállalt a Kádár házaspár, de különösen Mária. A közeli, szoros kapcsolat ellenére azonban unokahúga magázta őket.⁸⁵ Kádár János nemcsak a munkatársaival magázódott szinte szertartásszerűen, hanem még az általa „Ferinek” szólított Ferenc nevű sógorával is, akivel pedig baráti viszonyban volt.⁸⁶

⁸⁰ Kornis Mihály: *Kádárné balladája*. Rendező: Telihay Péter. Vígszínház. Bemutató: 2019.

⁸¹ PSZL V. 765/2. 1. d. 18. t. (Karlovy Vary, 1964. május 20.)

⁸² PSZL V. 765/2. 1. d. 18. t. (Karlovy Vary, 1964. május 28.)

⁸³ Gough 2006: 110.

⁸⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi fogyatékos – 5615 Tamáska Ferencné Kovács Júlia.

⁸⁵ PSZL V. 765/2. 1. d. 19. t. Tamáska Júlia levele.

⁸⁶ PSZL V. 765/2. 1. d. 20. t. Kádár János levele Tamáska Ferencnek.

Tamáaska Mária és Kádár János érzelmi életét mintha mindinkább megmérgezte volna az állandó önmegettartóztatás és -korlátozás keserűsége. A források szűke miatt nem rekonstruálható magánéletük teljessége, így nem tudható az sem, hogy az egymással szoros lelki kapcsolatban, elvtársi/bajtársi szövetségben élő házaspár életének gyöngédebb pillanatait mennyire itatta át a szerelmi szenvedély. Talány, hogy a kettőjük között még a háborús évek forгатagában felizzó szerelmi szenvedély mikor és miképp csendesült házastársi szövetséggé. Tamáaska Mária egy alkalommal – már a férje halála után – így jellemezte kapcsolatukat: „Azt vallotta, a barátság nagyon mély érzés, az nagyon komoly dolog. Lehet jól együtt dolgozni valakivel, lehet elvtársiasan is, de nem biztos, hogy az barátság is. Azt hiszem, én voltam a legjobb barátja. Engem mindig becézett.”⁸⁷

A legfontosabb kérdés az utókor számára mégiscsak az, hogy Tamáaska Mária milyen mértékben szól bele férje hatalmi, politikai döntéseibe. A kortársak – elsősorban a rendszerváltás után született – memoárjai és interjúi természetesen önmagukban nem adhatnak pontos képet az ő történelmi politikai, szerepéről – abból következően sem, hogy részben feltételezéseken alapulnak, hiszen egészen közlelről, annak hétköznapi valóságában ők sem ismerhették a házaspár életét. A visszaemlékezések ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy az asszony férje titkos tanácsadója lehetett, ami annak ismeretében nem meglepő, hogy a zárkózott természetű első titkár a feleségén kívül nemigen engedett senkit sem közel magához, és a titkait sem oszthatta meg mással. (Szoros egymásraultaltságuk a házaspár hétköznapijait bemutató források alapján is meglehetősen egyértelmű.⁸⁸) Szűrös Mátyás utóbb így emlékezett Kádár János és felesége viszonyára: „Feleségének óriási szerepe volt Kádár János befolyásolásában. Neki voltak szimpatikus és kevésbé szimpatikus emberek. Ez eléggé elterjedt volt, hogy Mária néni beleszólt bizonyos dolgokba (...) a politikai vezetőknel tudni kell, hogy eléggé magányosak, különösen az első számú vezetők, különösen egy ilyen rendszerben.”⁸⁹ Aczél György emlékei szerint Kádár Jánosnak egyetlen döntése volt, amit nem beszélt meg az asszonnal – és ezt a döntést 1956. november 3-án Moszkvában hozta meg.⁹⁰ Tamáaska Mária szórványos megnyilatkozásai sem cáfolják, hogy rendre kifejtette a véleményét férjének (még ha tagadta is, hogy ezzel befolyásolta volna). 1990-ben egy interjúban például így fogalmazott: „Sok mindent hallottam arról, hogy ez vagy az a vezető megfeledkezett a kötelező szerénységről. Próbáltam neki mondani, de észrevettem, hogy ezekről a dolgokról nem a feleségétől akar értesülni.”⁹¹

⁸⁷ Kádár hétköznapijai. Borzák Lajos interjúja Kádár Jánosnéval. *Szabadság* II. évf. 24. sz., 1990. július 6., 5.

⁸⁸ Majtényi 2023.

⁸⁹ Szűrös Mátyás-interjú. OHA 426, 389.

⁹⁰ Aczél 2001: 25.

⁹¹ Én voltam a férjem legjobb barátja. Kádár hétköznapijai. Borzák Lajos interjúja Kádár Jánosnéval. *Szabadság*, II. évf. 24. sz., 1990. július 6. 5.

Kádár életének utolsó éveiben a házaspár még a korábbinál is nagyobb magányban, a külvilágtól szinte teljesen elzárkózva, egymásra utaltan élt. Kádár János utolsó, elhíresült – 1989 áprilisában az MSZMP Központi Bizottságának ülésén elmondott – beszéde után a pártszékházból feleségére támaszkodva távozott. Aczél György így írta le a jelenetet: „...bukása után a lépcsőn lefelé a feleségével, már nem ugrálnak körülöttük a testőrök, már udvariasságból sem kísérik le az ajtóhoz – két magányos öregember megy le, a súlyosan beteg asszony felnőtt férje fölé, és vezeti az öreget.”⁹² Ezt követően a kútvolgyi kórház orvosi konzíliuma tisztségének ellátására alkalmatlannak minősítette az idős politikust. A KB 1989. május 9-ei ülésén felmentette Kádárt pártelnöki tisztségére és KB-tagsága alól is; a pártvezetés döntését utóda, Grósz Károly közölte vele a lakásán.⁹³

Az első titkár özvegye

Kádár János 1989. július 6-án reggel kilenc órakor hunyt el, ugyanazon a napon, amelyen a Legfelsőbb Bíróság újratárgyalta Nagy Imre perét, és felmentő ítéletet hozott. Kádár utolsó hónapjaira felesége így emlékezett vissza: „Mit mondjak, nagyon nehéz négy vagy öt hónapot éltünk át, de én még most is szívesen ápolnám, csak lenne itt mellettem.”⁹⁴ A Kádár-korszak történelmének kétségkívül legbefolyásosabb asszonya (Kádár János házastársaként, bizalmasaként és a Tájékoztatási Hivatal vezetőhelyetteseként Tamáska Mária mindenképpen annak számított) életének utolsó éveit szinte teljes magányban töltötte. 1989-ben még nyilatkozott Kanyó Andrásnak a *Magyarország* című lap hasábjain, ahogyan korábban Kádár János is, utána azonban már sorra elutasította a felkéréseket.⁹⁵ Férje halálát követően maradék erejét az ő emlékének ápolására fordította: létrehozta a Kádár János Alapítványt, és pénzt gyűjtött annak működésére.⁹⁶ Az alapítvány céljaként az özvegy „a legszegényebb tömegek felemelkedését szolgáló” tudományos kutatások, állami gondozott gyermekekkel foglalkozó nevelőszülők, pedagógusok munkájának, illetve hátrányos helyzetű gyermekeknek a támogatását jelölte meg.⁹⁷ Tamáska Mária úgy vélte, hogy ez illeszkedik leginkább férje emlékéhez, hiszen a politikus maga is a szegénységből tört ki.⁹⁸ Emellett hadakozott az 1989-ben megalapított Kádár János Társasággal is, mivel úgy vélte, hogy a társaság kisajátítja

⁹² Aczél 1999: 124.

⁹³ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 49. sz. 5.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ *Délvilág*, 1990. július 18., 1.; *Dél-Kelet*, 1990. augusztus 10. 2.; *Délvilág*, 1992. március 31., 7.

⁹⁶ Az MSZMP elnöksége is támogatta a Kádár János Alapítvány létrehozását. MNL OL M-KS. 288. f. 59. cs. 4. ő. e. 9.

⁹⁷ PSZL V. 765/2. 7. d. 1. t. Alapítványi iratok.

⁹⁸ Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 40. sz. 5. o.

férje emlékét, és meghurcolja a nevét.⁹⁹ Mindeközben a ránk maradt források tanúsága szerint szinte kisnyugdíjként élt a rózsadombi villában. Sok apró nyom utal arra, hogy Kádárné – talán egy bármikor bekövetkezhető változástól féltre – egész életében takarékoskodott. A bejárónőjével azonban ekkor még, egy ránk maradt feljegyzése szerint, arról is tételes elszámolást íratott, hogy mire költhetett el kétezer forintot 1992. február 18. és március 4. között, azaz három hét alatt. Tételenként számoltak el egymás között a bor, az újság, a fogkrém, a vécépapír vagy a harisnya árával. Kádár Jánosnének 1991-ben huszonnyolcezer forint volt a nyugdíja; egy kis cetlin kiszámolta magának, hogy a nyugdíjából havi 16 000 Ft-ot tud félretenni („megtakarítás”). A jelek szerint azonban még ennél is ügyesebben spórolt, hiszen a betétszámlája (Kádár János és neje) gyorsan gyarapodott.¹⁰⁰

Kádár János halálakor valamivel kevesebb mint kétmillió forint kamatozott a bankszámlájukon. 1990 márciusában Mária asszony a II. kerületi OTP-fiókban felvett egymillió forintot; ebből kezdhette meg az általa létrehozott, férje emlékét ápoló alapítvány a működését. Májusban, az első titkár születésének évfordulóján Kádár János-díjakat osztott ki a Cserje utcai villában, és körbevezette a meghívottakat a házban, ahol mindent – még az íróasztalon heverő irattartó mappát és a golyóstollat is – úgy hagyott, ahogyan az a férje halálakor volt. Arra is maradt még ereje és pénze, hogy 1000 darab ezüst Kádár János-emlékérmét veressen.¹⁰¹

Kádár Jánosné 1992. március 30-án hunyt el. Három éven át nézett szembe az egyedülléttel, és meg kellett birkóznia azzal a tudattal is, hogy a szocialista rendszer megbukott, és férje emlékét másképp őrzi majd meg az utókor, mint ahogyan ő szerette volna. Halála után összekuporgatott pénze (1992 februárjában már több mint 2 millió 600 ezer forint volt a számláján) részben a Kádár János Alapítványra szállt. A Cserje utcai villában található értékes ingóságait 1993-ban elárverezték.¹⁰² Az árverésből befolyó pénzösszeg nagyobb része – végrendelete értelmében – ugyancsak az alapítványé lett. Kádár Jánosné azt remélte, hogy a Kádár János Alapítvány működése segít majd megőrizni férje emlékét, és a magyar történelem jeles személyiségeinek sorába emelheti őt. A rendszerváltást a Kádár-kor legbefolyásosabb asszonya feltehetően már nem értette, és bizonyosan nem is akarta tudomásul venni. Élete utolsó éveiben kizárólag a múltban és a múltnak élt.

⁹⁹ PSZL V. 765/2. 7. d. 2. t. Kádár János Társaság, Jóban-rosszban. Interjú Kádár Jánosnéval. Készítette: Kanyó András. *Magyarország*, 1989. 40. sz. 4. Nyilatkozatot küldött az MTI részére, amelyben elhatárolódott a Társaságtól. *Népszava*, 1989. október 10. 3.

¹⁰⁰ PSZL V. 765/2.

¹⁰¹ PSZL V. 765/2. 5. d. 8. t. Kádár János-emlékérem.

¹⁰² *Népszabadság*, 1993. február 24., 23.

Kádár Jánosné és a hatalom

Tamáaska Mária – az első titkár feleségeként – a háttérben mindvégig tanácsokkal látta el férjét, ám mindeközben a nyilvánosság előtt nem vállalt politikai szerepet, protokollárisat is csak alig-alig. Kádár János életében mégis ő *lehetett* az a személy, akinek véleményében a pártvezető a leginkább megbízott, és akinek tanácsaira alapozva meghozta döntéseit. Szerzői megjegyzésként mindenképpen idekíváncozik, hogy a „volt” helyett a „lehetett” létigealak használata ebben a szövegben arra utal, hogy a korabeli források az ő politikai szerepéről nem tudósítanak közvetlenül. E megfogalmazás tehát egyfelől abból következik, hogy életük személyesebb mozzanatairól a kor nyilvánossága és közvetlen környezetük sem tudhatott, másfelől viszont abból a módszertani nehézségből is, hogy a nők társadalmi helyzetéből fakadóan az ő történelmi szerepeiket utólag nehezebb megragadni. A múltat saját perspektívájából szemlélő történésznek azonban a legkevésbé sem lehet a feladata az, hogy a történelmi forrásokban is megmutatkozó patriarchális szemléletet közvetítse az olvasó felé. A tanulmány végén, a következtetések levonásakor – a megismerés lehetőségeihez kapcsolódó módszertani bizonytalanságot elvi okokból félretéve – így azt gondolom, hogy a feminista perspektívát elfogadó, a nemek közötti egyenlőtlenséget elutasító szerzőként, Tamáaska Mária történelmi szerepe kapcsán ennél egyértelműbben is fogalmazhatok.

A Kádár-kor egyik fontos jellemzője, a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését és a viszonylagos jólétet ígérő társadalompolitika talán a házaspárt összekötő közös sorsból, az ifjúkori nélkülözések és az akkori világ igazságtalanságának személyes emlékéből is következett (s talán elvárás lehetett a nőtől férje felé). Mindez számukra egyfelől öngazolást jelenthetett – a férfi hatalom megszerzése érdekében tett lépéseinek utólagos igazolását –, másfelől lehetőséget uralmának elfogadtatására a magyar társadalommal. A rendszer természetéből adódóan a hatalom megtartását a pártvezetőnek a mindenkori szovjet pártvezetés felé mutatott lojalitása, személyes gesztusai azonban legalább ennyire szolgálták, mint ahogy Magyarországon a lehetséges riválisok letörése, háttérbe szorítása is. A szocialista rendszer éveiben különösen fontosnak számított a személyzeti politika, hogy mikor ki kerülhetett pozícióba, és ebben Tamáaska Máriának jelentős szerepe *volt*. A fontos tisztségekben egymást váltó emberek körforgása és időnkénti cserélődése a rendszer, közelebbről pedig az első titkár hatalmának egyik zálogának számított. Kádár ebben is mindvégig a feleségére hagyatkozott, aki – úgy tűnik, hogy a legutolsó időkig – figyelemmel követte a férje körül, a hatalom közelében felbukkanó emberek személyes ambícióit, valamint a közöttük meglévő kapcsolatokat, s próbálta elejét venni annak, hogy idővel bárki vagy – egymással szövetkezve – bárkik tartósan felemelkedhessenek és veszélyeztessék Kádár János pozícióját. Az ő befolyása azonban nemcsak e tényezőkben mutatkozott meg, hanem a történész és az utókor számára ennél kevésbé megfogható módon

is: a hatalom mind sűrűsödő magányának évtizedeiben már szinte csak az otthon, kettőjük között lejátszódó párbeszéd, viták vagy egyetértő szavak jelenthettek személyes visszacsatolást a politikus Kádár János számára.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

2. Szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok, 8. Személyzeti, munkaügyi és pénzügyi iratok, 1. Az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai
2. Szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok, 1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga, IX/24 – Kimutatás az 1956 előtt rehabilitált személyekről

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- VI. A közigazgatás területi szervei, 12. Budapesti Rendőr-főkapitányság Központi Szervezetének iratai, C Személyügyi iratok, 5. – Fogyatéki (B-listás) iratok II.
- VII. A jogszolgáltatás területi szervei, 180. – Barcs Ernő közjegyző iratai
- XXIII. Tanácsok, 101. Budapest Fővárosi Tanács iratai, a. Tanácsülések jegyzőkönyvei és hangfelvételei, 1. Tanácsülések jegyzőkönyvei

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

M Az 1945 utáni munkáspártok és szakszervezetek iratai, KS 288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Szervei, 59. cs. Elnökség

Oral History Archívum (OHA) 1956-os Intézet Alapítvány

Aczél György-interjú. OHA 162.

Szűrös Mátyás-interjú. OHA 426.

Vásárhelyi Miklós-interjú. OHA 3.

Politikatörténelmi és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)

V. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 765/2. Kádár János személyi iratai (Régi jelzet: MOL P 2065.)

Az Est, 1933, 1938.

Délvilág, 1990.

Magyar Hétfé, 1933.

Magyarország, 1989.

Népszabadság, 1993.

Népszava, 1938, 1989.

Majtényi György: Kádár Jánosné. Az első titkár felesége és a hatalom

Szabad Nép, 1949.

Szabadság, 1990.

Budapesti Távbeszélőnévsor, 1950. december (Budapest)

Szőnyi Antikvárium 55. könyvárverése. Budapest, 2023, kézirat

A 9-es kórterem. (film) 1955. Rendező: Makk Károly; forgatókönyv: Méray Tibor.

Kornis Mihály: *Kádárné balladája*. Rendező: Telihay Péter. Vígszínház. Bemutató: 2019.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aczél György 1999: Egy Kádár-portré töredékei. Közread., bevez. és jegyzetek: Révész Sándor. *Beszélő* 10. 101–129.

Aczél György 2001: Közelkép Kádárról. In: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Budapest/Debrecen, 17–25.

Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest.

Buchinger Manó 1938: *Találkozásom Európa szocialista vezetőivel*. Budapest.

Buchinger Manó 2003: *Találkozásom Európa szocialista vezetőivel*. Budapest.

Farkas Vladimir 1990: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest.

Gorkij, Maxim 1913: *Az anya*. Budapest.

Gough, Roger 2006: *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest.

Huszár Tibor (szerk.) 2002: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest.

Majtényi György 2012: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Budapest.

Majtényi György 2022: *K-vonal. Kiváltságok, elit és luxus a szocializmusban*. 2. bőv. kiadás, Budapest.

Majtényi György 2023: *Kádárné és Kádár. Házasságban a hatalommal*. Budapest.

Majtényi, György 2017: Kik voltak, és mit akartak? Könyv a magyar munkásosztály születéséről. *Múltunk* (62.) 2. 152–159.

Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Budapest.

Pető Andrea 2006: A társadalmi nemek és nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 521–538.

Scott, Joan Wallach 2001: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Uő (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 126–160.

- Scott, Joan Wallach 2010: Gender: Still a Useful Category of Analysis? *Diogenes* (225.) 57. 7–14. <https://doi.org/10.1177/0392192110369316>
- Zemon Davis, Natalie 2001: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Wallach Scott, Joan (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 95–125.

Egy szürke eminenciás a hatalom kapujában: Grósz Károly borsodi és budapesti első titkárságának éveit*

MEDGYESI KONSTANTIN

Abstract. Grey Eminence at the Brink of Power: Károly Grósz' Years as First Secretariat in Borsod County and Budapest. If Károly Grósz had not been the last general secretary of the Hungarian Socialist Workers' Party (Magyar Szocialista Munkáspárt – MSZMP), he could be considered the archetypal grey eminence of the Kádár era. The politician had served the system as a party functionary for 25 years. He was deputy chairman and department leader of the Agitation and Propaganda Department of MSZMP, Hungary's sole ruling party. Although he was considered a good presenter and he himself took delight in taking on public appearances, many still view Grósz as just a bland bureaucrat of the Kádár system. This study aims to highlight the period when Grósz was already on the verge of power. As party leader in Borsod County, and also as first secretary of Budapest, more and more people saw him as a future leader.

Keywords: Kádár era, the Eighties, grey eminence, political elite, bureaucracy, life story

Grósz Károly 17 hónapig volt Magyarország miniszterelnöke (1987. június 25-től 1988. november 24-ig), és közel 17 hónapon át töltötte be az állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkári pozícióját (1988. május 22-től 1989. október 7-ig). Kétszer 17 hónap a hatalom csúcsain – e két 17 hónapos időintervallumnak van egy féléves közös metszete, amikor minden formális hatalom Grósz kezében összpontosult. A miniszterelnök-főtitkár nem tudott élni e rendkívüli hatalmi lehetőséggel; politikusként megmérettetett, és gyengének találtatott. A bekövetkezett rendszerváltó folyamat elsöpörte, a magyar közvélemény pedig alig emlékezik már rá. Nekünk, történészeknek még van dolgunk vele, elemeznünk kell, hogy miként tevékenykedett a legfelsőbb politikai körökben, de azt is meg kell vizsgálnunk, hogy

* A szerző Grósz Károly életrajzán dolgozik, a tanulmány e munka részeként készült. A majdani biográfiában Grósz Károly 1979 és 1987 közötti tevékenységéről önálló fejezet szerepel.

miként kerülhetett a hatalom csúcsaira. E tanulmány a Grósz Károly kormányfői kinevezése előtti nyolc esztendő történéseit veszi sorra.

Ha Grósz Károly végül nem lett volna az MSZMP utolsó főtitkára, akkor akár a kádári szürke eminenciás ideáltípusa is lehetne. Agitpropos apparatcsikként 25 évig szolgálta a rendszert. Volt az állampárt agitációs és propagandaosztályának helyettes vezetője és osztályvezetője is. Noha jó előadó hírében állt, és szívesen is vállalt beosztott pártmunkásént kisebb-nagyobb közszerepléseket, szerepfelfogása korlátozott, nem terjeszkedik túl a Kádár-korszak színtelen bürokratái számára megszabott kereteken. Kádár Jánoshoz és a szocialista struktúrákhoz hűséges, dolgos pártfunkcionárius. 1974-től öt esztendőn keresztül a hírhedt agitprop osztály vezetője – némi leegyszerűsítéssel Kádár propagandafőnöke; az első titkár szűk körű kommunikációs stábjának befolyásos tagja. A szélesebb nyilvánosság ekkor még nem ismeri. Szürke eminenciásként szolgálja a pártot, osztályvezetőként azonban annyiban eltér az átlagtól, hogy a színpalak mögött felállal a saját szakterületét érintő ügyekben ütközéseket az MSZMP vezetésével, így személyesen Kádár Jánossal is. Mindez közrejátszhatott abban, hogy 1979 végén menesztették az agitprop osztály éléről, s vidéki pártmunkára küldték. Ekkor minden bennfentes azt gondolhatta, hogy Grósz egy bukott ember. Ebben az időszakban valószínűleg még senki nem gondolt arra, hogy az új borsodi pártvezetőből egykoron Kádár utóda lesz.

A Politikai Bizottság 1979. november 13-ai ülésén nevezte ki hivatalosan Grósz Károlyt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártbizottság első titkárává.¹ Formálisan erre a megyei pártbizottság csak november 21-én ütötte rá a pecsétet – az ülésen az országos pártvezetést Korom Mihály, az MSZMP KB-titkára képviselte.² Az állampárt Központi Bizottsága csak december 6-án, vagyis utólag hagyta jóvá Grósz új borsodi pozícióját.³

A novemberi megyei pártbizottsági ülésen Korom Mihály „tapasztalt pártmunkásként” jellemezte Grósz Károlyt. A KB-titkár többek között azzal indokolta Grósz javasolt kinevezését, hogy képes „kontaktusokat” teremteni: „olyan elvtárs, aki fogékony az újra.”⁴ Grósz helyi beágyazottságát illusztrálja egy apró kiszólás. Deme László, a megyei pártbizottság titkára jelezte, hogy évtizedes politikai ismeretség van közöttük, így megértést kért a plénumtól, de számára az új első titkár továbbra is egyszerűen csak Grósz Karcsi. Deme arról is beszélt, hogy Grósz „politikai bátorság és politikai érettség” jellemzi. Grósz Károly a formális megválasztása utáni első beszédében kifejezte, hogy

¹ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1979. november 13-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-5/785. ő. e.

² Az MSZMP Titkársága 1979. november 19-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-7/593. ő. e.

³ Az MSZMP Központi Bizottsága 1979. december 6-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-4/167. ő. e.

⁴ Jegyzőkönyv az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pártbizottságának 1979. november 21. üléséről. MNL BAZVL XXXV.1. 265. d. 1-2. ő. e.

új borsodi beosztásában is a „párt ügyét” kívánja szolgálni, de a rá jellemző kendőzetlen fogalmazással azt is világossá tette: annak ellenére, hogy „örömmel” kezd bele új munkájába, ezzel az új pozícióval „emberi és egyéni gondjai” szaporodtak.⁵

„Grósz bejárt minden szintet a pártban, tehát volt fent is és lent is, és valamennyit nyavalygás nélkül átvészelte”⁶ – jellemzi Grósz pártfunkcionáriusi habitusát röviden Thürmer Gyula, aki ekkoriban még csak távolról szemlélte a borsodi első titkár politikai szárnybontogatását. Tény, Grósz nem akart Miskolcra (vissza)kerülni⁷, de miután a döntés megszületett, már „nyavalygás nélkül” próbálta felmérni az új posztjából fakadó lehetőségeket és kényszereket.

1990-ben, a rendszerváltozás „legforróbb” időszakában jelent meg a *Szánkéi Simbun* című japán lapban egy Grósz-interjú, amelyben az egykori pártfőtitkár arról beszélt, hogy „a legelső reformerek közé tartozónak vallja magát, aki már 1978–79-ben összeütközésbe került az akkori pártvezetéssel, ezért nem is kaphatott fontos posztot”.⁸ A szöveg egyértelműen arra utal, hogy 1979-ben hiába került az ország második legnagyobb megyéjének az élére, az számára nem volt kellőképpen „fontos” pozíció.

Vitézy László 1992-ben megkérdezte Grósz Károlytól, hogy bukásként értékelhető-e a „miskolci száműzetés”. A válaszban Grósz a száműzetés kifejezést sem kívánta különösebben árnyalni, hanem csak ennyit mondott: „Hát igen, van, aki annak minősíti, bukásnak.”⁹

Kanyó András, az egykori hírszerző, újságíró és lapszerkesztő visszaemlékezésében úgy látja, Grószt 1979-ben valóban „száműzték a hatalom központjából”.¹⁰ Kanyó szerint azonban ez a „száműzetés” jót tett, „előnyére vált”: „Kicsiben láthatta az országot, tisztább képet nyerhetett a valóságról, mint a Jászai Mari téri ködös magasságból.”¹¹

A borsodi első titkár

Furmann Imre – aki 1979-től 1986-ig a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Főügyészség ifjúságvédelmi csoportjának ügyésze volt, majd a rendszerváltozás után az MDF országgyűlési képviselője – egyedi módon elevenítette fel, hogy milyen volt a közvélekedés Grósz Miskolcra érkezésekor: „Kifejezetten reformerként jött a megyébe, a helyi kiskirályok hatalmának letörésére küldte le a párt [...]. Amikor Grósz lekerült hozzánk,

⁵ Jegyzőkönyv az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Párbizottságának 1979. november 21. üléséről. MNL BAZVL XXXV.1. 265. d. 1-2. ő. e.

⁶ Franka 2004: 340.

⁷ Grósz Károly 1954 és 1959 között a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártbizottság munkatársa volt.

⁸ Grósz: Kész vagyok visszatérni a politikai életbe (1990). *Népszabadság*, 1990. február 2. 3.

⁹ Vitézy László életútinterjúja Grósz Károlyal 1992: 40.

¹⁰ Kanyó 2016: 403.

¹¹ Kanyó 2016: 403.

akkor ő nagyon nyitott embernek számított a pártban. Aztán a rendszerváltás közeledtével megzavarodott”¹² – nyilatkozta 2003-ban Furmann.

A borsodi származású Grósz közel két évtized után tért vissza Miskolcra, ahonnan 1984-ig irányította a megyét. Egy helyi városi legenda szerint egyszer azzal fenyegetőzött, ha a munkások valamikor az utcára merészelnének vonulni, akkor a tüntetők számítsanak rá, hogy szembetalálkoznak „a munkásörökkel, rendőrökkel, esetleg a katonákkal is”.¹³

A Grósz-életutat vizsgálva sehol sem bukkanunk annyi mítoszra, legendás elemre, mint a nyolcvanas évek elejének a miskolci korszakában. A borsodi származás, a helyi beágyazottság, az egyre komolyabb tapasztalat, aminek a birtokában van, és az önértéket ütött seb (az országos magasságokból mégis vidékre huppan vissza) együttesen okozhatta, hogy hihetetlennek tűnő történetek sora bontakozott ki itteni működéséről.

„Azt beszéltek róla pesti újságíróberkekben, hogy borsodi Mátyás királynak is hívták, merthogy gyalogosan, teljesen hétköznapi kisemberként – viszonylag alacsony is volt egyébként – elment helyekre, és nem mondta meg, hogy kicsoda, és úgy próbált érdeklődni a problémák iránt”¹⁴ – említ egy Grósz személyét érintő miskolci „legendát” Franka Tibor, aki az 1990-es években több interjú is készített a már nyugdíjas főtitkárral.

„Grósz Károly Miskolcon, Tapolcán kapott egy szolgálati lakást, és eleinte a városi autóbusszal járt be a megyei pártbizottságra. Megtartotta volna a jó szokását, de híre ment, hogy a megállóban vagy a buszon szóba lehet vele elegyedni. Végül, amikor már egyszerre tízen is várták a buszmegállóban és megelégette az ilyen rendkívüli fogadóórákat, kénytelen volt autóba ülni”¹⁵ – ezt a legendás elemet már Szántó István miskolci újságíró elevenítette fel.

A népnyelv megőrizte ezeket a mitikus ködbe vesző történeteket. Ami tény, Grósz valóban – főleg Miskolcra visszakerülése elején – gyakran buszozott, akkor hallhatta is, amint kérdezik az emberek, hogy „te, ez az?”¹⁶ Többnyire azonban, ha csak lehetett, egy átlagos Zsigulit hajtott saját maga, sofőr nélkül. Ennek is van viszont „Mátyás királyos” karakterisztikája: borsodi első titkárként nem a neki protokoll alapján egyébként kijáró Mercedesszel utazott, mert akkor túl könnyen felismerték volna, és ha éppen inkognitóban szándékozott valahol a megyében szétnézni, akkor egyből tudták volna az állampolgárok, hogy itt van a főnök.

Amikor Grósz Károly húsz esztendőnyi budapesti lét után, 1979-ben megérkezett Miskolcra, a megyei pártbizottságon csak három olyan munkatársat talált, akik

¹² Révész 2003.

¹³ Szendrei 1990.

¹⁴ Franka Tibor-interjú, 2020.

¹⁵ Szántó 2020.

¹⁶ Öt év a harmincötéből. A Kossuth Rádió interjúja Grósz Károllyal, 1980. március 12. Hangfelvétel.

egykoron a kollégái voltak. Az első összmunkatársi értekezleten azt mondta a munkatársaknak: „Egyetlen kérésem van; rólam semmit ne higgyenek el, amit mondanak, se jót, se rosszat! Gyűjtsenek személyes tapasztalatokat!”¹⁷

Az első időszakban nehezen viselte a vidéki élet jellegzetességeit – így beszélt erről egy korabeli hangfelvételen: „Pesten kiléptem a pártközpont kapuján, s énnekem, ha kedvem volt, elmentem egy nagyfröccsöt inni, és még senki nem mondta, hogy részeges vagyok. Mert engem tényleg nem látott senki négykézláb mászkálni. Ha jólesett, bementem egy borkóstolóhoz, megittam valamit. Ha én el akartam menni valahova a feleségemmel, villamossal meg busszal, akkor nem néztek így rám, így mint itt. Szóval ez a vidéki életforma. Ezt nekem elég nehéz elviselni.”¹⁸

László Ágnes újságíró – aki a hetvenes évekből ismerte Grósz, s a későbbiekben több fontos interjút készített a politikussal – említi, hogy a szenvedélyes vadász hírében álló Grósz Miskolcra kerülése után egy ideig helyben alig-alig vadászott. Részben másik hobbit választott, horgászni kezdett: „Rájött, hogy a vadászás veszélyes dolog a politikusok körében. A vadászbarátságok olyan kiváltságnak számítottak, amelyekkel sok minden megszerezhető, illetve eltussolható volt. Aztán, amikor megyei titkár lett Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, visszafogottabb lett a vadászattal, és megtanult horgászni. Ennek a híre hamar elterjedt a városban, a megyében és az elvtársak mindenhol kiürítették a horgászfelszerelési boltokat. Ilyen volt a világ akkoriban. Szerintem Grósz tisztességes politikus volt és pontosan az unokájától tudjuk, hogy szinte semmilyen vagyont nem gyűjtött össze”¹⁹ – mondja László Ágnes, aki 2009-ben hosszú interjút készített Grósz nem közszereplő unokájával, Tamással. Abból az interjúból tudhatjuk meg a következő jelképes történetet: „Az egyik legemlékezetesebb gyerekkori emlékem, amikor először vitt el magával vadászni. Hatéves voltam, amikor fácánvadászatra mentünk. Emlékszem, óriási hó volt, nekem derékig ért, fogta a kezem, és vonszolt maga után a buckákon át. Én pedig rendkívül biztonságban éreztem magam vele. A jelenet ma is filmszerűen pereg le előttem. Sokat mesélt az erdőről, az állatokról, és biztos, hogy akkoriban »fertőződtem meg« az erdőjárás, a vadászat élményével, és követtem felnőtként is ezt az utat.”²⁰ Amikor Tamás nagyapája borsodi első titkár volt, akkor hétvége Budapestről mentek hozzájuk az unokák a szüleikkel együtt. Az ilyen családi eseményekkor Grósz Károly rendszeresen maga főzött, segédkezett az étel feltalálásában. Hogy a nagyapja ismert ember, egy családi temetőlátogatáskor tapasztalta meg Grósz Tamás; feltűnt neki, hogy az emberek megnézik őket.²¹ Grósz Károly Miskolcon a nyolcvanas évek elején már közismert embernek számított. Ez az állapot vált a későbbi években országos jelenséggé.

¹⁷ Öt év a harmincötéből. A Kossuth Rádió interjúja Grósz Károllyal, 1980. március 12. Hangfelvétel.

¹⁸ Hangfelvétel, 1980. szeptember 21.

¹⁹ László Ágnes-interjú, 2020.

²⁰ László 2009: 304.

²¹ Grósz Tamás-interjú, 2020.

„Nagypapám puritán beállítottságú volt. Nem szerette magánéletében a feltűnést, a fényűzést, szabadidejét legszívesebben családi körben, szűk baráti körben valahol a természetben töltötte. Puritán jelleme mellett közvetlen, szókimondó ember volt. Ezt sokan tisztelték benne. Vagyonokat nem halmozott fel. Halálakor örököseire a gödöllői házában kívül minimális érték maradt hátra. Fontos volt számára a család, fiai, unokái. Ugyan munkája miatt sokat volt családjától távol, unokái számára klasszikus nagypapa volt. A nehéz időkben is erőt adott neki a család. Nekem arról nincs konkrét emlékem, információm, hogy a vadászatot tudatosan helyettesítette a horgászattal. Igaz, hogy egy időben sokat horgászott, de az igazi szenvedély mindig is a vadászat volt. A vadászat gyökerei nem politikai indíttatásúak. Fiatal kora óta szerette, járta a természetet, családjával, kisgyermekével gyakran kirándultak, táboroztak, vadásztak a Bükkben. Ez a szenvedélye politikai pályafutását is végig kísérte. Jobban szeretett egyedül vagy szűk baráti társaságban vadászni. A protokolláris vadászati összejöveleteket nem annyira kedvelte, ha lehetett, ezeket kerülte”²² – elevenítette fel emlékeit Grósz Tamás.

Grósz Károly az erdő iránti szenvedélyét az erdész nagyapjától örökölte. Tőle tanult meg például gombászni. A Szász Imre újságírónak adott, 1980-as interjújában a megyei első titkár Grósz arról beszélt, hogy vadászni is azért szeret, mert akkor kint lehet az erdőben: „Még ma is előfordul eső után, hogy kimegyek hajnalban, nekítámasztom a puskát egy fának, és vadászat helyett gombát szedek.”²³

„A pártbizottsági liftben láttam először. Grósz egy laza férfi volt. Viccelődött, kérdezősködött, érdeklődött, nyitott volt. Nekem az volt a benyomásom, hogy az életének minden percében vesz föl információkat a környezetéből és próbál kommunikálni; számára minden apróság fontos, ebből áll benne össze a kép”²⁴ – emlékszik vissza Szűcs Erika, a későbbi szociális és munkügyi miniszter, aki a nyolcvanas években a miskolci pártbizottság munkatársa volt. Szűcs Erika fontosnak tartotta azt is kiemelni, hogy Grósz egészen másképpen viselkedett a pártházi kollégákkal is, mint az elődei; más, nyitottabb vezetői stílust honosított meg Borsodban.

Grósz Károly első titkársága változást hozott a helyi politizálás stílusában is. Igyekezett csökkenteni a pártbizottsági munka fölösleges túladminisztráltságát. „Nem kell minden részletkérdést rögzíteni, szabályozni. Vannak olyan dolgok, amelyek szerves részévé váltak a politikai tevékenységnek, ezeket nem kell határozatba foglalni”²⁵ – fogalmazott például a megyei pártbizottság 1981. május 7-i ülésén. Az alábbi (szintén 1981-ben elhangzott) gondolatok pedig egy kifejezetten nagyvonalú politikai szereplő megnyilvánulásának tekinthetők: „A politika sodrában, az érvek és ellenérvek

²² Grósz Tamás személyes közlése; 2022. február 8.

²³ Szász 1984: 270.

²⁴ Szűcs Erika-interjú, 2020.

²⁵ Jegyzőkönyv az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pártbizottságának 1981. május 7- üléséről. MNL BAZVL XXXV.1. 293. d. 4. ő. e. (15.).

összeütközésében megfogalmazódnak olyan mondatok, amelyek később nem bírják ki a kritikát. Nem kell ettől félni. Enélkül nem lehet politizálni.”²⁶

Siska András, aki személyi titkárként dolgozott a Borsod megyei első titkár mellett, arról beszélt, hogy Grósz „jó főnök volt”, de tudott határozott is lenni; a megyei pártapparátust egyértelműen kézben tartotta. Igényelte, hogy a döntések előtt minél több információ a rendelkezésére álljon. A munkatársaktól kapott szóbeli tájékoztatók alatt rendszeresen jegyzetelt, a nyilvános rendezvényekre már az esemény előtt egy hónappal elkezdtek felkészülni. „Nem volt olyan érzésem Grósz megyei első titkársága során, hogy egy olyan ember mellett dolgozom, aki országos karrier előtt áll. Közvetlen munkatársaként soha nem tapasztaltam, hogy úgymond a politikai előrejutása érdekében tett volna bármit. Egyszerűen csak tette a dolgát”²⁷ – mondja Siska András.

A miskolci Grósz-legendárium része volt az is, hogy ha úgy hozta az élet, akkor a pártbizottsági első titkár személyesen ment ki egy-egy építészeti hatósági ügyben – amennyiben úgy érezte, a tanács bürokratái packáznak az emberekkel – mérőszközzel a kezében, és mérte le az ingatlan adatait: „Beültem a kocsiába, elmentem, és vittem egy colostokot. Oszt lemértem. Mert ez egy halál egyszerű dolog, ez most vagy 17 méter, vagy 32 méter. Ennyit már én is meg tudok csinálni. Utána felhívtam a tanácselnököt, hogy legyen szíves, vegyen ő is egy colostokot, és menjen ki és mérje le! Várom a tájékoztatást, de már tudom, mert hát az első percben tudtam, hogy a panaszosnak igaza van”²⁸ – hallható Grósz Károly egy 1980-as hangfelvételen, amint erről a jelenségről beszél.

Amikor Grósz Károly az 1980-as évtizedben megkezdte munkáját a borsodi megyeszékhelyen mint első titkár, a mindennapi élet sokkal szélesebb területeivel lett kénytelen szembesülni. Ez a hétköznapi valósággal való találkozás abba az irányba lökte Grószot, hogy egyre kritikusabban gondolkodjon a társadalmi problémákról. Ebből is fakadt, hogy közéleti érdeklődése a gazdasági kérdések felé fordult. Grósz ösztönösen és hétköznapi tapasztalatai alapján is érezte, hogy a gazdaság megújítása érdekében sok változtatásra lenne szükség. Tudta, hogy a reformok viszont társadalmi konfliktusokat okoznak: „Vitathatatlan, hogy a társadalmi korszellem konzervativizmusa és a valóságos társadalmi igény között komoly konfliktus van.”²⁹ Borsodi első titkárként egyre kendőzetlenebbül fogalmazott meg társadalomkritikát: „Valahol a kisszerűség, az irigység, a bátortalanság, a kényelem is újratermelődik.”³⁰ Nyilatkozataiból nyilvánvalóan kitétszik a gazdasági változás iránti igény. A borsodi első titkár kimondta, hogy Miskolcon és a régióban a lakosság közhangulata romlik, növekszik a feszültség,

²⁶ Jegyzőkönyv az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pártbizottságának 1981. május 7-i üléséről. MNL BAZVL XXXV.1. 293. d. 4. ő. e. (15.).

²⁷ Siska András-interjú, 2023.

²⁸ Hangfelvétel, 1980. szeptember 21.

²⁹ László 1980.

³⁰ László 1980.

és egyre több az ellentmondás. Arról is beszélt – némiképpen becsomagolva ugyan –, hogy az aktuális gazdaságpolitikát az emberek „nem jelentéktelen része” nem fogadja el. A nyolcvanas években Grósz közvetlenül a politikai hatalmat érintő kérdésekkel nyilvános megszólalásaiban érdemben alig foglalkozott. A gazdasági problémák sora a gondolkodását majdhogynem teljesen lekötötte, találunk azonban egy enyhe állásfoglalást a politikai reformok mellett is: „Még nyitottabb politizálásra, a társadalmi kontroll erősítésére kell törekednünk. A véleménynyilvánítás, a vita, a nézetkülönbségek egyeztetése és az aktivitás útján juthatunk el újra és újra ahhoz a társadalmi-nemzeti egyetértéshez, ami azonban nem egyszínűség, nem minden áron való homogenitás.”³¹

Grósz Károly borsodi időszakát tekintve a különböző visszaemlékezők, megszólalók szájából a száműzetés fogalma gyakran elhangzik. Borsodi első titkári munkáját 1979 decemberében kezdte meg, s az MSZMP XII. kongresszusa, amely 1980. március 24. és 27. között ülésezett, a 127 fős Központi Bizottság tagjának választotta. Ami nem sikerült neki az előző kongresszus idején, 1975-ben, az 1980-ban megtörtént, Grósz KB-tag lett. Mindez pedig nem arra utal, hogy Grósz Károly perifériára sodródott volna.

Szintén nem a politikai száműzetés, a hatalomtechnikai partvonal tipikus jellemzője, hogy a megrovásban lévő helyi politikust demonstratív látogatással erősíti meg az ország első embere. Kádár János 1981. június 30. és július 2. közötti borsodi látogatása inkább volt jelképes kiállítás Grósz Károly mellett, mintsem annak illusztrálása, hogy a megyei első titkár száműzetésben lenne.

A miskolci Kádár-vizit több szempontból is említést érdemel: Grósz szempontjából lényeges elem, hogy 1981 nyarára a borsodi első titkár „belakta” új pozícióját; mindenki számára nyilvánvaló lehetett, hogy a budapesti pártközpontból „leküldött” egykori agit-propos képes kézben tartani megyéjét. A 79-es leváltása, a miskolci találkozása a valóságos hétköznapi problémákkal valamelyest szelídítették Grósz közéleti habitusát. Kádár 1981-ben már nem a hetvenes évek „hözöngő” Grósz Károlyát látogatta meg, hanem egy politikai értelemben érettebb, taktikusabb, kompromisszumkészebb, megalkuvóbb (?), mindenestre a ralításokkal hatalomtechnikai értelemben jobban számoló ígéretes politikust. Grósz 1981-re már nem a korábbi pártközponti osztályvezető, hanem egy olyan közéleti szereplő, akivel az országos politikai folyamatok kapcsán is számolni kell. Kádár János 1981. június 30-án úgy indult el Budapestről, hogy kifejezetten kíváncsi volt az „új” Grósz Károlyra, érdekelték a Borsodban az utóbbi időszakban történetek.

Amikor 1979 őszén a Fehér Házban, Kádár dolgozószobájában elhangzott Grósz számára az elbocsátó üzenet, akkor ahogy a leváltott osztályvezető távozóban volt, Kádár kikísérte, „barátságosan” hátba vágta, és azt mondta: „na, majd elmegyek meglátogatni.”³²

³¹ Számvetés félidejében (Borsod megyei pártvezetők a kongresszus óta végzett munkáról) (1983). *Társadalmi Szemle*, 38(2), 18–28.

³² Róna Péter életútinterjúja Grósz Károlyal, 1995; videófelvétel. V. kazetta.

Utána azonban közel másfél évig semmilyen kapcsolat nem volt közöttük. Minderre így emlékszik Grósz: „A fura csak az volt, hogy ettől kezdve Kádár nagyon hosszú ideig nem szólt hozzám egy szót sem. Úgy alakította – mert ehhez is nagyon értett –, hogy ne is kerüljünk olyan helyzetbe, hogy akár csak a köszönésig eljussunk.”³³

A fordulatot egy központi bizottsági ülés hozhatta meg. Grósz Károly felszólalt a KB 1981. március 26-i ülésén, az aktuális belpolitikai kérdések napirendi pontnál kért szót. A beszédet hallgatva Kádár személyesen győződhetett meg arról, hogy Grósz személyisége változott, az első titkár nézőpontjából egyértelműen érettebbé vált. A felszólalásban a miskolci pártvezető nem országos politikusként próbált feltűnni, szűkebb pátriájáról, a borsodi régióknak a társadalmi tapasztalatairól beszél – akár úgy is fogalmazhatunk, nem akart ő a nagyfiúk dolgába beleszólni, csak összeszedetten vázolta, miként néz ki éppen az élet Észak-Magyarországon.

Tájékoztatót adott arról a jelenségről, hogy a diósgyőri acélművekben (Lenin Kohászati Művek) 5200 embert csoportosítottak át, s vált ezáltal hatékonyabbá a gazdálkodás; e miatt a változtatás miatt azonban csak hét munkás lépett ki. Hangsúlyozta, hogy egy ilyen feladat végrehajtása sok-sok egyeztetéssel jár együtt: „óriási politikai munka van mögötte.”³⁴ A gyárkapukon belüli munkanélküliség problémájáról beszél, de a fogalmat érthetően nem használja; azt az összefüggést is megemlíti, hogy a megyében a munkavállalók közel 10%-át utcára tehetnék, mert abban a formában nincs rájuk szükség. Ez harmincezer embert érintene, de nyilvánvalóan ez a megoldás fel sem merülhet, mert „borzasztó nagy bajt okoznánk a politikának”.³⁵ A Borsod megyei tapasztalatok alapján arra tesz javaslatot, hogy az üzemeknek egyre inkább át kell állniuk a hiánycikkek gyártására. Ilyen téren a helyi gazdasági vezetők körében – akik korábban az effajta termékváltások ötletét még „sértésnek” tekintették – egyre nagyobb nyíltságot tapasztal. Nem hallgatta el a borsodi lakásproblémákat sem: komoly gondként beszél arról, hogy 24 ezer igénylő jut 7000 szabad lakásra. Kiáll azon gondolat mellett, hogy aki többet dolgozik, többet keressen, de ezzel párhuzamosan fontosnak tartja megjegyezni, hogy az alacsony jövedelműek terheit nem szabad tovább növelni.

Kádár fülének azonban minden bizonnyal azok a grószói gondolatok lehettek a legkedvesebbek, amikor a miskolci politikus a lengyel válságra célozva – ne feledjük, 1981-ben járunk, néhány hónappal később Lengyelországban bevezetik a szükségállapotot – kijelenti, hogy „a közvéleményt formáló és meghatározó emberek előtt felértékelődött belpolitikai helyzetünk nyugodtsága, kiegyensúlyozottsága. Azt tapasztaljuk, hogy a korábbiaknál jobban elismerik a megtett út értékeit, eredményeit.”³⁶

³³ Szegő 2003: 291.

³⁴ Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1981. március 26-i ülésén. MNL OL M-KS 288-4 178-179. ő. e.

³⁵ Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1981. március 26-i ülésén. MNL OL M-KS 288-4 178-179. ő. e.

³⁶ Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1981. március 26-i ülésén. MNL OL M-KS 288-4 178-179. ő. e.

A KB-ülés szünetében Kádár odalépett Grószhoz. „Na, hogy él lent?” – kérdezte. „Köszönöm, megvagyok” – jött a semleges válasz. Ekkor azonban az MSZMP első embere váratlan gondolattal rukkolt elő: „Hallottam a fölszólalását és sok érdekes dolgot mondott. Lemennék megnézni magukat.”³⁷

A megyei pártbizottságnak volt ideje felkészülni. 1981. június 30-án Mezőkövesen fogadta az első titkárt Grósz Károly. Július 1-jén Miskolcon zajlott a program legfontosabb része: pártbizottsági látogatás, megyei pártaktíva, gyárlátogatás. A pártvezetői delegációnak tagja volt Gyurkó László író is, aki éppen ekkoriban dolgozott a Kádár-életrajzán. Gyurkó az első titkár diósgyőri fogadtatását, az esemény hangulatát ekképpen – rendkívül elfogultan – írta le: „Az egyetlen eset, amikor nem tudtuk magunkat pontosan a menetrendhez tartani, a városlátogatás volt. Nem tudom, hány ember tolongott az utcákon a kétszáz ezres városban, olykor annyira összezsúfolódva, hogy alig lehetett utat törni közöttük, de legalább ötvenezer. Kádár nyugodtan megy a tömegben, néha elmosolyodik, üdvözlésre emeli a kezét. Körülötte tapsolnak, mosolyognak az emberek; sokan néhány szál virágot szorongatnak a kezükben, azzal integetnek. Kádár meg-megszólít valakit, beszél vele néhány mondatot [...] A civil ruhás kormányőrök, akik Kádárt kísérték, ugyanolyan nyugodtak voltak, mint ő. Akkor léptek csak közelebb, ha utat kellett nyitni a tömegben. Tudom, mi a tömeghisztéria. Azt is tudom, hogyan lehet mesterségesen szítani vagy megrendezni. Számtalan filmet, híradót láttam tébolyultan ünneplő tömegről. Hallottam az ütemes, szünni nem akaró tapsot, ahogy Rákosit éltették. Ilyet, mint ezekben a napokban, még nem láttam. Nem diadalmenet volt ez, nem tömeghisztéria, nem őrvjögés, nem vastaps, nem éljenzés. A korai kánikulában az emberek rövidnadrágban, fürdőruhában, meztelen felsőtesttel hömpölyögtek az utcákon. Amerre mentünk, kitódultak az erkélyekre, megtelek az ablakok. Nők kötényben, kezükben fakanállal integettek az utcán.”³⁸

A beszámoló kellőképpen színes ahhoz, hogy el tudjuk képzelni a miskolci utcákat a tömeggel, de túlságosan propagandisztikus, hogy a maga teljességében el is fogadhasuk. Az eseményeken készült fotók segítségével azt azonban megállapíthatjuk, valóban nagy, szervezett, de mégis fesztelen tömeg köszöntötte Kádár Jánost Miskolcon.

Kádár ebben az időszakban már érdemben nem vállalkozott az országon belül többnapos látogatásokra. Ha utazott is vidékre, akkor egy nap alatt letudta. A miskolci út ezért is szűrhatott szemet a korabeli hazai „kremlinológusoknak”.

Az első nap késő este, a protokollvacsora után hosszabb négy szemközti beszélgetésre került sor Kádár és Grósz között. Az első titkár ismét meglepte a borsodi politikust: „Grósz elvtárs, hogyhogy nem hív fel magához a lakására?”³⁹ Grósz Károly sebtiben

³⁷ Jusst 1994: 31.

³⁸ Gyurkó 1982: 370–372.

³⁹ Szegő 2003: 291.

üzent haza a felségének, az étteremből pedig küldetett haza egy kis pogácsát, mert tudta, hogy Kádár azt szereti. „Hát erre nem számítottam! Azok után, hogy évek óta látványosan kerül, hogy gondolhattam ilyesmire?”⁴⁰ – emlékezett évekkel később Grósz.

Nyár lévén a Grósz-házaspárnál az unokák is ott voltak, így amikor a két politikus megérkezett a lakáshoz, az aludni készülő gyerekek is felpörögtek. Pogácsázás közben Kádár váltott néhány szót a feleséggel; az unokákkal is kezet fogott, „de élénkek vagytok”⁴¹ – mondta nekik. A körülbelül félórás családi intermezzo után Kádár és Grósz sétálni indultak a ház körül. „Unokáim pedig az ablakban kuncogtak, mert ez a következő felállásban történt: elől ment egy rendőr egyenruhában, géppisztollyal, rendőrkutyaival. Utána ment két biztosító civilben, géppisztollyal, őket követte Kádár János meg én. Végül megint jött két nyomozó géppisztollyal és még egy rendőr még egy kutyaival”⁴² – idézte fel utólag a különös élményt Grósz Károly.

Filmbel illő jelenet, de ami ennél lényegesebb: a sétálós beszélgetés elején Kádár lényegében megkövette Grósz: „Hát öregem, van még egy dolog, amire vissza akarok térni [...] ez az a beszélgetésünk, ami akkor volt, mielőtt lejött volna Borsodba, én azt hiszem, hogy magának sok kérdésben igaza volt”⁴³ – meaculpázott a maga módján Kádár János. Az első titkár az önkritikát és a témát ezzel le is zárta. Grósz minderre visszaemlékezve úgy vélte: Kádár rájöhett, hogy az ő kritikái mögött „nem valami karriervágy” húzódik meg.

Éjszakába nyúlóan még hosszan beszélgettek országos politikai kérdésekről. Kádár ekkor vonta be először Grósz bizalmas személyi kérdések megvitatásába is. „Nagyon meglepett, hogy végigment az egész politikai bizottságon és minősítette a tagokat. Korábban soha nem volt szokása, hogy másokról beszéljen. Különösen az nem, hogy egy megyei titkárnak mondja el a gondjait” – nyilatkozta már 1994-ben Grósz.

A háromnapos borsodi első titkári út alapvető változást hozott Grósz Károly és Kádár János kapcsolatában. Grósz úgy érezte, ettől az időszaktól Kádár „érzelmei” irányta megváltoztak; megmaradtak politikai nézetkülönbségek közöttük, de az MSZMP első embere innentől kezdve már mindezt „másképp kezelte”.⁴⁴ Roger Gough, Kádár János életrajzírója a miskolci politikai túráról egyszerűen csak úgy írt, hogy Kádár meglátogatta „Grósz Borsod megyei kiskirályságát”.⁴⁵ (Mindazonáltal Tőkés Rudolf is a kiskirályság-metaforához közeli képet használ Grósz Károly borsodi első titkárságának illusztrálására; szerinte ez idő alatt „Grósz az ország második legnagyobb politikai

⁴⁰ Szegő 2003: 291.

⁴¹ Grósz Tamás-interjú, 2020.

⁴² Jusst 1994: 31.

⁴³ Bokor Péter életútinterjúja Grósz Károllyal, 1995; kézirat. 42.

⁴⁴ Róna Péter életútinterjúja Grósz Károllyal, 1995; videófelvétel. V. kazetta.

⁴⁵ Gough 2006: 451.

hűbértartó ura⁴⁶ volt.) Kárpáti Ferenc későbbi honvédelmi miniszter, 1981-ben a Magyar Honvédség politikai főcsoportfőnöke arról írt visszaemlékezésében, hogy Kádár borsodi látogatása és Grósz későbbi karrierje között közvetlen összefüggés van: „Kádár János egy alkalommal néhány napot töltött el Miskolcon és akkor gondolt arra, hogy talán ez az az ember, akit számításba vehet az utódlásra⁴⁷ – fejtegette a Kádár-korszak utolsó éveinek borsodi kötődésű honvédelmi minisztere.

Ami bizonyos, Kádár János Grósz iránti bizalma a borsodi út következtében megerősödött. A szélesebb pártvezetés szemében Grósz megítélését illetően az 1981. október 22-i központi bizottsági ülés hozott áttörést. A testület Magyarországnak a Nemzetközi Valutalapoz és a Világbankhoz való csatlakozásáról tárgyalt. Ezen az ülésen Grósz Károly olyan higgadt, érvelő jellegű felszólalást tett a csatlakozás mellett, amely Tétényi Pál visszaemlékezése szerint is „totális fordulatot⁴⁸ eredményezett Grósz imázsával kapcsolatban.

Grósz borsodi példák alapján beszélt: „Kint voltam Ózdon annál a hengerész-csoportnál, ahol leállítottuk a munkát. Azt kérdezték tőlem: mondja meg titkár elvtárs, megtettek maguk mindent azért, hogy nekünk legyen munkánk? Nem kívánom magunknak, de el tudom képzelni, hogy ezt a kérdést esetleg többen fogják nekünk feltenni. És akkor majd válaszolnunk kell, ha hagyományainkhoz hűek akarunk lenni, hogy megtettük-e vagy sem. És attól tartok, hogy akkor nem mondhatjuk azt válaszképpen, hogy azért nem tettük meg, mert esetleg barátaink ezt politikailag félreértik vagy félreértették.⁴⁹ Az utolsó mondat nyilvánvalóan arra utal, hogy a szovjetek roszszállása önmagában nem blokkolhatja a magyar döntéshozatalt. A borsodi első titkár egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a csatlakozásról szóló döntéssel nem lehet tovább várni: „Tartok tőle, nem nagyon van időnk, és nem lesz időnk évtizedekig várni arra, hogy minden eszközt és lehetőséget, ami korrekt, tisztességes és elveinkkel nem ellentétes, felhasználjunk arra, hogy túljussunk a gondokon.”⁵⁰

Grósz Károly 1981-től az országos politika szereplőjévé vált. Mindehhez egyfajta illusztráció, hogy Kádár János 1981 nyári vizitje után valóságos politikusi látogatási hullám indult el. Grósz és Borsod vendége volt a nyolcvanas évek első felében többek között: Aczél György miniszterelnök-helyettes, Gáspár Sándor, a SZOT elnöke, Gyenes András, az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának elnöke, Hetényi István pénzügyminiszter, Horváth István belügyminiszter, Kapolyi László ipari miniszter,

⁴⁶ Tökés 1998: 242.

⁴⁷ Kárpáti 2011: 157.

⁴⁸ Interjú dr. Tétényi Pál akadémikussal, 2003: 188.

⁴⁹ Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1981. október 22-i ülésén. MNL OL M-KS 288-4/181-182. ő. e.

⁵⁰ Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1981. október 22-i ülésén. MNL OL M-KS 288-4/181-182. ő. e.

Korom Mihály, az MSZMP KB-titkára, Köpeczi Béla művelődési miniszter, Lázár György miniszterelnök, Losonczy Pál, az Elnöki Tanács elnöke, Marjai József miniszterelnök-helyettes, Maróthy László, a Budapesti Pártbizottság első titkára, Németh Károly és Óvári Miklós, az MSZMP KB-titkárai, Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára, Sarlós István miniszterelnök-helyettes, Szűrös Mátyás, az MSZMP KB-titkára, Vánca Jenő mezőgazdasági miniszter és Várkonyi Péter külügyminiszter is.

Dudla József – aki 1982-től miskolci városi első titkár volt, vagyis Grósz közvetlen munkatársaként dolgozott a későbbi főtitkár borsodi pártvezetői időszakában – úgy emlékszik, Grósz Károly személyének is köszönhetően olyan tömegesen jártak az országos politikusok Miskolcra és Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe, hogy úgy tűnhetett, „mintha itt lenne” az országos pártközpont. Dudla arról a népnyelvi fordulatról is említést tett, miszerint addig jártak a pártvezetők Borsodba Budapestről, míg Grószt csak el nem vitték Budapestre. Dudla József szerint Grósznak „jó érzéke volt, hogy felismerje a dolgoknak a lényegét”.⁵¹ Az egykori munkatárs azt is elmondta, Grósz Károly megyei első titkárként is népszerű előadó volt: „Ahova ő ment, nem voltak üres széksorok.”

Miskolci évei során, ez alatt a fél évtized alatt Grósz Károly kiemelkedő helyi társadalmi kapcsolatrendszerét épített ki. „Borsod-Abaúj-Zemplén megye első titkáráként a legkiválóbb ókommunista vezető tulajdonságaival ékeskedett: kemény diktátor, kiváló szociál demagóg, voluntarista, nagy munkabírású, mindent kézben tartó vezető”⁵² – ez már Törzsök Erika és Türei Sándor véleménye 1990-ből.

A szerzőpáros álláspontja a rendszerváltozás forró hónapjaiban fogalmazódott meg – ebből fakadóan némiképp sommás –, de a lényegét megfelelően adja vissza: Grósz borsodi időszakában a puhuló Kádár-korszak diktatúrájának lokális kiszolgálójaként határozott vezetői arcéllal rendelkezett, mélyen hitt a politikai akarat közélet- és társadalomformáló erejében, s megyeirányítói feladatait rendkívüli munkabírással végezte. Pártkörökben szerte az országban egyre többen tekintettek rá úgy, mint a jövő (egyik) emberére.

A fővárosi pártbizottság élén

Amikor 1984 decemberében Grószt kinevezték budapesti első titkárnak, már nem fiatal, 54 éves, de olyan közszereplőként tartják számon, mint aki ígéretes jövő előtt áll.

Grósz Károly így helyezte el az országos politika koordinátarendszerében Budapestre kerülésének tényét: „A magam ügyét úgy fogtam fel, hogy engem most felhoznak, hogy

⁵¹ MNL B.A.Z. Vármegyei Levéltára Miskolc [@mnlb.a.zmegyeileveltaramis4904] (2019): Köztünk élő emlékezők – Dudla József. *YouTube*, 2019. június 6. Online: www.youtube.com/watch?v=eKLLZ2cUypM

⁵² Törzsök–Türei 1990: 10.

gyűjtsek tapasztalatokat, kicsit be is mérnek, hogy mennyit romlottam vagy javultam a Borsod megyei tevékenységem alatt, és ez majd valahol beilleszkedik a mechanizmusba.”⁵³

„Kedves Karcsikánk! Most hogy felkerültél Pestre, ismét gratulálni szeretnék a magas tisztségedhez. Büszkék vagyunk Rád mi, mint miskolci nyomdászra. A további munkádhoz kívánunk nagyon sok sikert, erőt és jó egészséget”⁵⁴ – olvashatjuk Joli néni, a miskolci nyugdíjas saját kézzel írt levelében. Nem állíthatjuk, hogy Joli néni érzelmi hozzáállása reprezentálná a borsodi emberek többségének véleményét, de mint apró állampolgári gesztus említést érdemelhet. Figyelemre méltó Grósz válasza is; ő maga is kézzel írta a levelét, amelyben tisztelettel megköszönte a jókívánásokat, s kifejtette: „Remélem, nemsokára én is nyugdíjas lehetek. Egy kicsit elfáradtam.” Ezek a gondolatok – úgy is, ha akkoriban a nyugdíjkorhatár még csak 60 év volt – minimum meglepők egy, a karrierje legfontosabb éve előtt álló férfi szájából. Tény, nem sokkal később, az egyébként életútja során egészségi okok miatt a munkától alig távol lévő Grósz több mint egy hónapig betegszabadságra kényszerült; a Politikai Bizottság üléseire sem járt be ekkoriban.

Grósz Károly mellkasi panaszokkal jelentkezett Antalóczy Zoltán főorvosnál. A problémák mögött azonban nem koszorúér-betegség állt: a budapesti első titkárt epekővel műtötte meg Rózsa Imre professzor. A műtét sikerült, a politikus mellkasi fájdalmai soha többé nem jelentkeztek.⁵⁵

1986. tavaszi kórházi kezelése után teljesen rendbe jött, politikai mozgékonyasága a régi – ne feledjük, bő egy év múlva kormányfő lesz, két esztendő múlva főtitkár; az életéből viszont onnantól kezdve már nincs hátra egy évtized sem. Ebben az időszakban – Roger Gough történész szerint – azonban ilyen volt Grósz Károly: „A legtöbb PB-tagnál fiatalabb, ijesztően energikus férfi.”⁵⁶

Budapesti első titkári tevékenysége kezdetén Grósznak azonban komoly ellenszenvvel kellett szembenéznie a fővárosi értelmiség, de még a budapesti pártkáderek részéről is.⁵⁷ Paul Lendvai szerint Grósz „szívós és megfontolt” munkával teremtette meg Budapesten a „személyes autoritását”.⁵⁸ Tőkés Rudolf arról ír, hogy a „keményvonalas ideológus” hírében álló Grósz érkezése „nagy riadalmat”⁵⁹ keltett az értelmiség körében.

Grósz Károly értelmiségi megítélését megfelelően illusztrálja Méray Tibornak a párizsi *Irodalmi Újság*ba írt glosszája, amelyben az író-újságíró középszerűnek minősítette az új budapesti erős embert. „Ennyi eredetiség láttán-hallatán az olvasó megnyugvással

⁵³ Bokor Péter 1995: 37.

⁵⁴ Farkas Jánosné és Grósz Károly levélváltása: BFL XXXV.1.a.9. 14. ő. e.

⁵⁵ Antalóczy 2001: 293.

⁵⁶ Gough 2006: 450.

⁵⁷ Kárpáti 2011: 157.

⁵⁸ Lendvai 1990: 122.

⁵⁹ Tőkés 1998: 250.

veszi tudomásul, hogy a Budapesti Pártbizottságnak nincs valami középszerű, pláne kisszerű első titkára. Az az ember, aki olyan újmódi kijelentéseket tesz, mint például »A legfontosabb az elképzelések következetes végrehajtása«, több fejjel kiemelkedik középszerű kádertársai közül⁶⁰ – rajzolt epés miniportrét Grószról Méray Tibor.

A kezdeti ellenszenvet Grósz Károlynak 1985 februárjában „sikerült” még tovább fokoznia. 1985. február 13-án mondta el híres-hírhedt beszédét, amelyben arra a szónoki kérdésre, hogy ki csinálta az ötvenes éveket,⁶¹ verbális keménységgel és meglehetősen érzéketlenséggel a következőképpen felelt: „Ne keressék őket! Itt vagyunk.”⁶² A határozott hangvételű megszólalás, amelyben Grósz a bűnös/erőszakos múltat is kvázi felvállalta, a párttagság egyes köreiben komoly szimpátiapontokat eredményezett számára.⁶³ Grósz e nyilatkozatával kezdte építeni országosan is az erőskezű vezető imázsát. Ezzel párhuzamosan azonban másokban a beszéd inkább félelmet keltett, s azt a képet erősítette, hogy ez a politikus – ha úgy hozza a sors – erőszakhoz folyamodhat.⁶⁴

Grósz utólag úgy vélte, „összemosták”,⁶⁵ amit mondott; nem az ötvenes évek bűneit akarta felvállalni, csak arra akart utalni, hogy volt egy, a társadalmi változások iránt fogékony ifjú generáció, amely akkoriban kezdte a pályáját. Lehet, hogy a pártfunkcionárius ezt akarta mondani, de a beszéd üzenete valóban nem ez volt, pontosabban senki nem ezt hallotta ki az erős mondatokból. (Nem ez az utolsó eset ugyanakkor, amikor az egyébként remekül kommunikáló politikus nem veszi figyelembe a sajtógépezetek hírértékalapú működését és a társadalmi kommunikáció parancsoló hatásmechanizmusát: mindig a lehangzatosabb panel hat – vagy éppen tarol – leginkább. Hasonló történik majd bő három év múlva a „fehérterroros” beszédnél is.)

Az MSZMP 1985. március 25–28-a között üléselő XIII. kongresszusán Grósz Károly elsőként szólalhatott fel;⁶⁶ megújulási folyamatokról és új utak kereséséről beszélt. A szónok először saját területe problémájáról tett említést. Budapest vezetőjeként nyilatkozott, önkritikus és kritikus megjegyzések váltják egymást – ezt a kommunikációs habitust már korábban is érzékelhettük vele kapcsolatban. Ekképpen sorolja a nehézségeket:

„Több mint 10 ezer olyan lakásigénylőt tartunk nyilván, aki a jelenlegi árak mellett minimális reménnyel vár önálló lakásra. [...] Erőfeszítéseink ellenére a fővárosban a bűnözés emelkedik. Nem sikerült kellő eredménnyel fellépni a csavargók, munkakerülőök, az italozó életmódot folytató személyekkel szemben. [...] Nőtték a társadalmi

⁶⁰ Méray 2000: 202.

⁶¹ Minderről bővebben: Litván 2008: 257–266.

⁶² Grósz 1987: 34.

⁶³ Kárpáti 2011: 157.

⁶⁴ Farkas 1990: 13.

⁶⁵ Vitézy László életútinterjúja Grósz Károllyal, 1992: 77.

⁶⁶ Az MSZMP XIII. kongresszusának forgatókönyve. MNL OL M-KS 288-5/934. ő. e.

feszültségek. A lakosság politikai tűrőképessége csökkent, tapasztalható a jövőtől való félelem, bizonytalanság. E tényezők miatt a főváros lakosságának hangulata – megítélésünk szerint – ellentmondásos.”⁶⁷

Mindennél drámaibb volt, ahogyan a közelgő munkanélküliségről beszélt. Szavaiból kitetszik, hogy nem tekinti ördögtől való gondolatnak a munkanélküliséget – még a szocializmus viszonyai közepette sem. „Miért szenzáció a nyolcvanas években, ha egy üzemet felszámolnak, ha néhány száz, esetleg ezer embert más munkaterületre irányítanak?” – tette fel a kérdést a kongresszusi küldöttek százai előtt Grósz. Az elmondott szövegből egyértelmű, hogy az előadó tisztában van azzal, hogy a gazdasági szerkezet átalakítása már rövid távon meg fogja követelni azt, hogy felszámolják a kapukon belüli munkanélküliséget. „Vállalni kell az esetleges politikai konfliktusokat. [...] Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez a folyamat örökösen új ellentmondásokat fog létrehozni”⁶⁸ – mondta Grósz, aki arról is szólt, hogy az életképtelen cégeket fel kell számolni, és a mesterséges „egyenlősít” meg kell szüntetni. Úgy vélte, a határozott gazdasági vetületű intézkedések nélkül nincs gazdasági fellendülés, ami viszont azért szükséges, mert „a gazdasági élet fellendülése nélkül képtelenek vagyunk feloldani a szociális feszültséget”.⁶⁹

Említésre méltó még az a szövegrész az 1985-ös kongresszusi beszédből, amikor Grósz Károly némi szónoki csűrös-csavarással (másokra hivatkozva, kérdésbe ágyazva) ugyan, de kimondja ezt a bűvös félmondatot: lehetséges, hogy a felvett adósságokat „értelmetlen célokra fordítottuk”.⁷⁰

A kongresszusról tudósító Paul Lendvai úgy emlékszik, „az alig ismert Grósz kíméletlen nyíltságával és kritikus hangvételével felrázta a küldötteket”.⁷¹ Lendvaitól tudhatjuk, hogy a *Pravdat* a kongresszusról tudósító szovjet újságíró, aki rendkívül jól informált ember hírében állt, és csaknem tökéletesen beszélt magyarul, a sajtósokkal beszélgetve azt jelentette ki, hogy Grósz beszéde volt „messze a legjobb”.⁷²

A XIII. kongresszus Grósz Károlyt a Politikai Bizottság tagjává választotta. Az egykori miskolci agitátorkölyök a legfelső pártvezetés tagja lett. Grósz a Politikai Bizottságban 1985 és 1987 között tanult, gyakran hozzászólt, de nem fecsegett feleslegesen. A későbbi történések fejleményében azt állíthatjuk, Grósz számára a PB egyfajta kormányfői labor vagy tanműhely volt.

„Van egy anekdota Kádár Jánossal kapcsolatban, amikor valaki újdonsült PB-tag lett, akkor azt mondta neki Kádár: »Kedves elvtárs, akit eddig tegezett, ezután is

⁶⁷ Grósz 1985: 23.

⁶⁸ Grósz 1985: 25.

⁶⁹ Grósz 1985: 25.

⁷⁰ Grósz 1985: 26.

⁷¹ Lendvai 1990: 123.

⁷² Lendvai 1990: 124.

tegezze, de jól gondolja meg ezután, hogy kivel issza meg a pertut.« Grósz ettől sokkal közvetlenebb és közlékenyebb volt. Magánemberként teljesen másnak tűnt, mint egy szikár politikus. Anekdotázó, nagy kedvvel mesélő ember volt. Grósz Károly legnagyobb erénye és egyben hibája a túlzott közvetlenség lehetett. Mindenki Karcsija volt, s ez nem feltétlenül jó. Arról is tudni, hogy egyszer Kádár János és Grósz Károly egy rendezvény előtt az üres előadóteremben elment a pulpitus előtt, s Grósz azonnal megpöcögötte a mikrofont, hogy működik-e. Erre azt mondja neki Kádár: »Látja Grósz elvtárs, ez kettőnk között a különbség; maga nem tud úgy elmenni a mikrofon mellett, hogy ne foglalkoztassa a mikrofon, én el tudok mellette úgy menni, hogy ne érdekeljen.« Grószban mindig volt egyfajta közlési vágy és szándék. Mindig többet akart mondani ma, mint tegnap. Néha így beleszaladt olyan dolgokba is, amiket talán nem kellett volna túl gyorsan kimondani⁷³ – ad rövid jellemrajzot Grósz Károlyról későbbi közvetlen munkatársa, Kimmel Emil.

Grósz PB-taggá való megválasztása és 1987. nyári kormányfői kinevezése között voltak ugyan sajtónyilatkozatai, társadalmi szereplései, de összességében mégis inkább azt mondhatjuk, csendesen dolgozott, vagy más megközelítésben: visszahúzódón készült egy még Budapestnél is nagyobb feladatra. Tőkés Rudolf is úgy látja, ebben a két esztendőben „Grósz Károly került minden különösebb feltűnést a politikai életben”.⁷⁴

1985 márciusától feladatai kétirányúak. PB-tagként a legfelsőbb pártvezetői grémium kulisszái mögött országos kérdésekkel, budapesti első titkárként a főváros ügyeivel foglalkozott. Miskolccal ellentétben Budapesten nem terjedtek róla legendák – a fővárosban a pártfunkcionáriusok szürke „zubonyát” viselte.

Budapest első embereként gyakran kellett – egyedi jelleggel vagy átfogóbb módon – lakhatási témákkal bajlódnia. Ki kerüljön lakás birtokába? Ez volt az egyik legfontosabb kérdés a nyolcvanas évek második felében a fővárosban – Grósz budapesti első titkári iratainak jelentős része a különböző lakásigényléseket érinti. Az otthonhoz jutás kérdésénél a normatív szabályozásra törekvés és a mindent átszövő pártállami protekció világa keveredett egymással.⁷⁵ Grósz pártbizottsági első titkárként nem kívánt magán a lokális struktúrán változtatni, budapesti vezetői karaktere inkább egy szorgos ügyvivőre emlékeztet. Budapesti időszakában komolyabb helyi stratégiai reformelképzeléseinek nem találjuk nyomát.

Szintén lakásügyet érint, de egészen más a történet kontextusa: Grósz Károly hatalmi aktorként maga is segédkezett abban, hogy az akkor induló *Szomszédok* című kultikus televíziós sorozat stábja kellő számú lakás birtokába juthasson. Horváth Ádám visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a koncepció megfogalmazása után nem

⁷³ Kimmel Emil-interjú, 2023.

⁷⁴ Tőkés 1998: 251.

⁷⁵ Tájékoztató az 1985. évi lakásügyekről. BFL XXXV.1.a.9. 17. ő. e.

sokkal elment Grószhoz, akit még rádiós-televíziós pártbizottsági időszakából ismert: „elmondtam, hogy kéne segítség, hogy én megvehessek Gazdagréten, ami egy ideális hely, egy emeletet.”⁷⁶ A pártbizottsági első titkár „ámenje” is kellett hozzá, hogy egy még föl nem épült házban a forgatócsoport megszerezhesen egy egész emeletnyi lakást. Grósz nem támasztott akadályt, így egy aprócska megjegyzés erejéig a legismertebb szocialista filmsorozat történetébe is bekerülhetett a neve.

Prózaibb feladatot jelentett a főváros élelmiszer-ellátásának biztosítása. A budapesti első titkárnak e területen is felelősséget kellett viselnie. Ekkoriban még előfordult Budapesten átmeneti kenyérhiány.⁷⁷ Grósz a szakapparátus rendszeres beszámoltatásával, az áruellátás biztonságának a koordinálásával igyekezett ellátni ebbéli kötelezettségeit.⁷⁸ Szerepfelfogása az ilyen ügyeknél is a felelős bürokrataé.

A valósággal, a kibontakozó társadalmi válsággal a budapesti első titkár azonban nem csak a pártbizottsági üléseken vagy a különböző jelentések olvasása közben találkozott. Mellbevágó élmény lehetett az egykori nyomdászfiúnak, hogy életében talán először éppen a munkások fütyülték ki. Grósz Károly a Ganz gyárban tett látogatást, beszélt az éppen aktuális húsáremelésről is, amikor a kétkezi dolgozók egyszerűen kifütyülték, sőt trágár és vulgáris megjegyzésekkel illették. „Grósz tényleg kijött, ahol tényleg bejelentette a húsáremelést, és tényleg kifütyülték, ez akkor szokatlan volt, hogy kifütyülik. Hát a Grósz teljesen össze volt omolva”⁷⁹ – idézi fel a történetet (amit a későbbi változások előszelének is tarthatunk) Angyal Ádám, a Ganz egykori vezérigazgatója.

Más természetű atrocitás is érte a budapesti pártfőnököt ekkoriban. 1986 őszén Grósz Károly hosszabb rádiós portréinterjút adott Mester Ákosnak. Egy beremendi asszony durva hangvételű levélben írta meg kritikáját a befolyásos politikusnak: „A hallgatók milliói felháborodással fogadták szeptember 8-i rádiónyilatkozatát. Pökhendi módon helyeselte a Rákosi-féle kitelepítéseket [...]. Vajon ha nem prolicsaládból származott volna és magát is ártatlanul meghurcolják és kitelepítik, ugyanígy vélekedik? Szomorú, hogy a mai pártvezetés gyengesége miatt egy ilyen megcsontosodott sztálinista ilyen pozícióba kerülhet. Magát a beosztottjai nemhogy nem szeretik, hanem egyenesen utálják [...]. A fák azonban nem nőnek az égig, és ellenszenvet kiváltó magatartásával előbb-utóbb maga is megkapja jól megérdemelt jutalmát, és lesöprik a politikai porondról.”⁸⁰ Grósz Károly erre is válaszolt – kézzel leírt gondolatait vitték át gépirással a levélpapírra. Tőle kissé szokatlanul, szintén durván: „Amennyiben

⁷⁶ Interjú Horváth Ádámmal, 2003: 80.

⁷⁷ Nagy Richárd tanácselnök-helyettes tájékoztatója Grósz Károly számára a kenyérhiányról, 1986. január 8. BFL XXXV.1.a.9. 18. ő. e.

⁷⁸ A főváros áruellátásáról tanácskoztak a Budapesti Pártbizottságon. *Népszabadság*, 1986. május 13.

⁷⁹ Interjú Angyal Ádámmal, 2008: 24.

⁸⁰ Özv. Weiss Miksáné és Grósz Károly levélváltása. BFL XXXV.1.a.9. 20. ő. e.

az érintettekhez tartozik, álláspontját megértem. Mélységesen elszomorítana, ha Ön is osztaná véleményemet.”⁸¹ Különös módon reagált a beosztottjait érintő állampolgári vagdalkozásra is: „Munkatársaim szeretete az ő magánügyük.” S a legfurcsább az, ahogyan a vele szemben kifejezetten ellenséges levélíró utolsó soraira válaszol: „Kívánsága pedig legbensőbb vágyam elégíti ki. Hiszem, hogy én már megérdemeltem a pihenést.”⁸² Emlékezhetünk, az őt kedvelő Joli néninek is megvallotta korábban, hogy elfáradt. Nehéz értelmezni azonban, hogy a vele szemben ellenséges beremendi asszonynak miért kellett ilyen módon kitárulkoznia. Mivel nem először bukkan fel nála ez a fordulat, ezért nem zárhatjuk ki, hogy Grósz az „elfáradtam” panelt pusztán kommunikációs terelésre használta.

Az állampolgároktól érkező kellemetlen hangvételű „megkeresések” egy olyan edzett politikus számára, mint amilyen a budapesti első titkár Grósz Károly volt, nem lehettek meglepők. Meglepőbbnek számíthatott, ha egy hivatalos szervtől jött zordabb, „megfeddő” üzenet. „Ismételten felhívjuk szíves figyelmét, hogy munkáltatója 200 700 Ft összegű vállalati kölcsönt utalt át fiókunkhoz. Miután a hiteliratok benyújtására a mai napig nem került sor, kérjük szíves tájékoztatását, hogy a szóbanforgó összeget igénybe kívánja-e venni. Ellenkező esetben a vállalati kölcsönt visszautaljuk munkáltatója részére”⁸³ – olvasható az 1986. január 14-i OTP-levéiben. A takarékpénztári ügyintéző nyilvánvalóan nem tudott Grósz magas beosztásáról, ezért kaphatott az első titkár olyan stílusú felszólítást, mint a hétköznapi állampolgárok – feltéve, ha az átlagos polgár ekkora összegű kölcsönt kaphatott volna a munkáltatójától a nyolcvanas években.

Az állampárt a közép- és felsővezetői számára ajánlott fel komolyabb kedvezményes kölcsönt; Grósznak Budapest első embereként nem volt ideje, hogy az első megkeresésre külön válaszoljon az OTP-nek. Nem volt ugyanakkor szüksége a munkáltatói hitelre, ezért csak a második üzenetre reagált: „Nagyon köszönöm szíves értesítésüket. Elnézést kérek, hogy korábbi tájékoztatásukra nem válaszoltam, de én a munkaadómmal hivatalosan közöltem, hogy a kölcsönre nem tartok igényt. Ezért kérem, a kölcsön összegét szíveskedjenek munkáltatóm részére visszautalni.”⁸⁴

Grósz Károly borsodi pártvezetőként 20 500 forintot keresett, s amikor budapesti első titkár lett, fizetése közel 5000 forintra emelkedett.⁸⁵ Ezzel párhuzamosan jogosulttá vált két sofőrre, két szolgálati kocsi, egy Mercedesre és egy szocialista gépjárműre; lakásáról az MSZMP ügykezelési osztálya gondoskodott. Azok közé

⁸¹ Özv. Weiss Miksáné és Grósz Károly levélváltása. BFL XXXV.1.a.9. 20. ő. e.

⁸² Özv. Weiss Miksáné és Grósz Károly levélváltása. BFL XXXV.1.a.9. 20. ő. e.

⁸³ Az Országos Takarékpénztár felszólítása Grósz Károly számára; 1986. január 14. BFL XXXV.1.a.9. 18. ő. e.

⁸⁴ Grósz Károly válasza az Országos Takarékpénztár felszólítására; 1986. január 22. BFL XXXV.1.a.9. 18. ő. e.

⁸⁵ Az MSZMP Titkárság 1984. december 11-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-7/710. ő. e.

a kiemelt pártvezetők közé tartozott, akik kaptak K-telefont, vagyis része lett a zárt közigazgatási telefonrendszernek. Miután 1985 márciusában PB-tagga választották, fizetése 27 000 forintra nőtt.⁸⁶ (1985-ben a magyar átlagkereset 5961 forint volt.⁸⁷)

A befolyásos PB-tag

Grósz számára nyilvánvaló volt, hogy a nyolcvanas évtized második felében a legfontosabb közéleti kérdések mögött a súlyosbodó gazdasági válság tényei állnak. A Politikai Bizottságban leginkább a gazdasági vetületű napirendi pontokhoz szólt hozzá. Az 1986. szeptember 16-i PB-ülésen leszögezte: „az életszínvonal csökkenését nem tudjuk kiküldeni.”⁸⁸ Arról is beszélt, hogy olyan „keményebb intézkedésekre” van szükség, amelyekre rá kell hangolni a pártot magát és az egész közvéleményt. Elkerülhetetlennek tartotta a közkiadások „nagy terheinek” csökkentését. Arra szólította fel a PB tagjait, hogy komplexen gondolják át, a terheket mely társadalmi rétegekre rakják majd. Egy héttel később, szeptember 23-án értetlenül állt a tény előtt, hogy az egyre nyilvánvalóbb gazdasági nehézségek ellenére a „közhangulat túl nyugodt”.⁸⁹ Ezzel a PB-ben ülő társait is figyelmeztette, hogy a baj nagyobb annál, mint amit ők maguk sejtenek. Az 1986. november 18-i ülésen állapította meg: az 1987-es évre vonatkozóan lényegében nem lehet pontosan tervezni a „jelentős” költségvetési hiány és a „hitelfelvételi lehetőségek körüli bizonytalanság”⁹⁰ miatt.

„Ahogy most megyünk, ez csak zsákutca lehet”⁹¹ – ezt már 1987. március 24-én mondta a PB szűk nyilvánossága előtt. Arról is beszélt, hogy „nagy zavarodottság” van, és „olyan léptékű” gazdasági változásokról kell dönteniük, „mint '68-ban”. Gondolatai alátámasztására Grósz azt is fontosnak tartotta közölni, hogy ő olyanoktól szerzi az információkat, akik a terepen vannak – „ezek nem ideológusok, akik filozófiai tor-nagykorlatokat végeznek”. Pessimistán említette, hogy egyelőre nem lát „kihordott” koncepciót a problémák kezelésére, pedig „idővesztéségből vagyunk”. A budapesti első titkár hozzászólásában rideg nyíltsággal beszélt arról, hogy a gazdasági életben tudatos forrásátcsoportosításokra van szükség a „termelés javára és a fogyasztás kárára”.

⁸⁶ Az MSZMP Titkárság 1985. április 1-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-7/717. ő. e.

⁸⁷ Nominál- és reálbér, reáljövedelem Magyarországon (1956–1996). *Tények Könyve*, 1997.

⁸⁸ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. szeptember 16-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-5/978. ő. e. Az ülés hangfelvétele: M/214.

⁸⁹ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. szeptember 23-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-5/979. ő. e. Az ülés hangfelvétele: M/215.

⁹⁰ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. szeptember 23-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-5/983. ő. e. Az ülés hangfelvétele: M/219.

⁹¹ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1987. március 24-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-5/993. ő. e. Az ülés hangfelvétele: M/226.

Grósz Károly felvetései irritálták Kádárt; ezt abból is érzékelhetjük, hogy a főtitkár belekötött Grósz fogalomhasználatába, s kijavította: nem a fogyasztás kárára, hanem a „terhére”. A budapesti első titkár nem folytatott nyelvészeti vitát, elfogadta Kádár pontosítását, majd egyértelművé tette: a társadalommal „világosan” közölni szükséges, hogy a közeljövőben az életszínvonal csökkenésére kell számítani.

1987. április 17-én leszögezte, nagy politikai küzdelem várható, mert olyan a gazdasági helyzet, hogy a reformprogram számára szinte lehetetlen tömegtámogatást szerezni. „Ez nem egy könnyű feladat, és nagyon kemény politikai harc kell. Először is, nem fog a párt presztízscsökkenése nélkül végbemenni; nem fog személyi változások igénye nélkül végbemenni. S módszerként, ezt csak a legteljesebb őszinteség alapján lehet elérni, semmi mást nem látok mint eszközt, amelyik kezelhetővé teszi ezt a problémát”⁹² – fogalmazott kendőzetlenül a jövőbeli kormányfő. Kádár fejében ekkor már formálódott a gondolat, hogy Lázár György után Grósz Károly lesz a következő miniszterelnök. A meglévő információink alapján azt állíthatjuk: 1987 áprilisában a jelölt még nincs tisztában azzal, az említett személyi változások őt magát is érintik.

Kádár János május első felében vetette fel Grósznak, arra gondolt, legyen ő az új kormányfő.⁹³ A budapesti első titkár meglepődött, háritani próbált – arra hivatkozott, hogy nincs kormányzati és gazdaságirányítói tapasztalata. Kádár azonban döntött, s nyilvánvalóvá tette: azt szeretné, ha Grósz Károly lenne a miniszterelnök. Grósz 1987. június 25-én a kádári országgyűlés a minisztertanács elnökévé választotta.

A személyi döntést több hónapos mérlegelés, kulisszák mögötti pozíciókeresés előzte meg. „Hosszú töprengés után döntött Kádár János Grósz Károly miniszterelnöki kinevezése mellett”⁹⁴ – emlékezik Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter. Paul Lendvai szerint ez a döntés volt Kádár „utolsó dobása”.⁹⁵

Kádár személyi döntését a szovjet pártvezetés tudomásul vette, hiába próbált Aczél György Grósz kormányfői megbízatása ellen konspirálni Moszkvában.⁹⁶ Az újdonsült miniszterelnök nem rendelkezett nemzetközi kapcsolatrendszerrel, a politikus nem beszélt idegen nyelveket, oroszul sem tudott. Tény ugyanakkor, hogy Jegor Ligacsov, az SZKP KB-titkára, Gorbacsov helyettese már Grósz borsodi első titkársága alatt felfigyelt a magyar politikusra.⁹⁷ Szabó István, a Kádár-korszak tekintélyes mezőgazdasági szakembere, PB-tag úgy tudja: Vlagyimir Krjucskov, a KGB elnöke még a rádiós párttitkári időszakából ismerte Grósz Károlyt.⁹⁸ Krjucskov diplomataként négy éven

⁹² Az MSZMP Politikai Bizottsága 1987. április 17-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-5/994. ö. e. Az ülés hangfelvétele: M/230.

⁹³ Róna Péter életútinterjúja Grósz Károllyal, 1995; videófelvétel. VI. kazetta.

⁹⁴ Kárpáti 2011: 118.

⁹⁵ Lendvai 1990: 125.

⁹⁶ Medgyesi 2020: 39.

⁹⁷ Tőkés 1998: 250.

⁹⁸ Romsics 2012: 173.

át dolgozott Magyarországon, s tárgyalóképes volt magyarul, így Grósszal akár közvetlenül is kommunikálhattak. Erre a lehetőségre Grósznak már miniszterelnökként, majd főtitkárként is óriási szüksége volt.

1987 nyarán Grósz Károly, a kádári szürke eminenciás az ország második embe-révé vált. Alig egy évvel később pedig az MSZMP főtitkárának választották; Grósz egy – történelmi értelemben – rendkívül rövid időre az ország legbefolyásosabb politikusa lett.

FORRÁSOK

Az 1956-os Intézet Alapítvány Digitális Oral History Archívuma (DOHA)

Interjú Angyal Ádámmal (2008). Készült: 2008. május 21. – július 10. Készítő: Voszka Éva.

Interjú Horváth Ádámmal (2003). Készült: 2003. február 27-én. Készítő: Lévai Júlia.

Interjú dr. Tétényi Pál akadémikussal (2003). Készült: 2003. Készítő: Markovits Ferenc.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Az MSZMP Budapesti Bizottsága Archívuma, Grósz Károly első titkár iratai (XXXV.1.a.9).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Az MSZMP KB jegyzőkönyvei (M-KS 288-4).

Az MSZMP PB jegyzőkönyvei (M-KS 288-5).

Az MSZMP Titkárság jegyzőkönyvei (M-KS 288-7).

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (MNL BAZVL)

Az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottsága iratai (XXXV. 1.).

Politikatörténeti Intézet Alapítvány Levéltára

Bokor Péter életútinterjúja Grósz Károllyal, 1995; kézirat [967. f. 46]).

Grósz Károly-hagyaték – Grósz Tamás gyűjteménye

Róna Péter életútinterjúja Grósz Károllyal, 1995; videófelvétel (VHS-kazetták).

Hangfelvétel, 1980. szeptember 21.

Öt év a harmincötből. A Kossuth Rádió interjúja Grósz Károllyal, 1980. március 12.

A szerző által készített interjúk, háttérbeszélgetések, személyes közlések

Franka Tibor; telefonos interjú, 2020. május 26.

Grósz Tamás; Szeged, 2020. november 19.

Kimmel Emil; Budapest, 2023. április 15.

Siska András; telefonos interjú, 2023. május 25.

Szűcs Erika; telefonos interjú, 2020. november 25.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalóczy Zoltán (2001): „*És mégis – mégis fáradozni kell*”. *Egy orvos a XX. században*. Budapest.
- Bokor Péter (1995): Az utolsó főtitkár. *Mozgó Világ* (11.) 6. 29–47.
- Farkas Zoltán (1990): Mindenki tudta, hogy amit írunk, az igaz. *Mozgó Világ* (16.) 3. 5–20.
- Gaugh, Roger (2006): *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest.
- Grósz Károly (1985): A budapesti kommunisták véleménye. *Társadalmi Szemle* (40.) 4. 22–27.
- Grósz Károly (1987): *Szocializmus és korszerűség*. Budapest.
- Gyurkó László (1982): *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest.
- Juszt László (1994): Körséta, géppisztollyal, rendőrökutyával. *168 óra* 1994. október 4. 30–32.
- Kanyó András (2016): *Egy kirúgott hírszerző emlékei*. Budapest.
- Kárpáti Ferenc (2011): *Puskalövés nélkül*. Budapest.
- László Ágnes (1980): Racionális gondolkodás – társadalmi méreteken. Beszélgetés Grósz Károllyal, a Borsod megyei pártbizottság első titkárával. *Magyar Nemzet* 1980. június 8. 7.
- László Ágnes (2009): *Erről még nem beszéltem senkinek. Kivételes sorosok, történetek 1989–2009*. Budapest.
- Lendvai, Paul (1990): *Magyarország kívülről, avagy a túlélés művészete*. Budapest.
- Litván György (2008): *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Medgyesi Konstantin (2020): „Az orvos azt mondja, az a bajom, hogy én örökké az én felelősségemre gondolok” Kádár haragosan rémült tekintete és a bukás előszele. *Betekintő* 2. 35–54.
- Méray Tibor (2000): *A párizsi vártán. Írások a Szajna mellől*. II. kötet. Marosvásárhely.
- Révész Sándor (2003): „Én mindig más úton mentem.” Furmann Imrével beszélget Révész Sándor. *Beszélő* 2003. március. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Een-mindig-mas-uton-mentem%E2%80%9D>
- Romsics Ignác (szerk.) 2012: *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Budapest. Számvetés félidőben (Borsod megyei pártvezetők a kongresszus óta végzett munkáról) (1983). *Társadalmi Szemle* (38.) 2. 18–28.

- Szántó István (2020): Hogyan húzták fel a vasfüggönyt – minek jött Kádár János Miskolcra – Juszt László utolsó beszélgetése Grósz Károllyal. *Szantograf.hu* 2020. június 9. Online: <https://szantograf.hu/2020/06/09/hogyan-huztak-fel-a-vasfuggonyt-minek-jott-kadar-janos-miskolcra-juszt-laszlo-utolso-beszelgetese-grosz-karollyal/>
- Szász Imre (1984): *Ez elment vadászni...* Budapest.
- Szegő András (2003): „Ki ideköp, ki megsüvegel.” In: Szegő András: *Magánybeszélések*. Budapest. 281–299.
- Szendrei Lőrinc (1990): Grósz Károly a régi és az új MSZMP-ről. *Magyar Nemzet* 1990. március 3. 9.
- Tőkés L. Rudolf (1998): *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódás 1957–1990*. Budapest.
- Törzsök Erika – Türei Sándor (1990): Rendszerváltás felé. Politikai és gazdasági helyzet Magyarországon 1988–1989. *Katolikus Szemle* (42.) 1. 3–19.
- Vitézy László életútinterjúja Grósz Károllyal (1992). Kézirat.⁹⁹

⁹⁹ A kéziratot Tőkés Rudolf és Révész Béla bocsátotta rendelkezésemre.

MŰHELY / WORKSHOP

A délnyugat Egyesült Államok történelme az Új-Mexikói Történelmi Szemle tükrében

GUSZMANN GERGELY

Abstract. The History of the Southwestern United States based on the New Mexico Historical Review. The New Mexico Historical Review, established in 1926, stands as one of the oldest and most esteemed historical journals in the United States. Published quarterly by the University of New Mexico, based in Albuquerque, and sponsored by the Department of History. Structurally, the journal comprises scholarly articles focusing on the history of the American Southwest and book reviews within the broader thematic scope. This study aims, firstly, to provide a comprehensive overview and introduction to the New Mexico Historical Review, with a specific focus on drawing the attention of the Hungarian academic audience to the studies and topics featured within it. During the selection process, emphasis was placed on articles that offer valuable insights not only to those interested in the Southwest region but also to anyone seeking valuable information through their perspectives, source critiques, or problem formulations. Secondly, the rich history of the Southwest region, relatively less explored in Hungarian and European (or even North American) historiography, forms another focal point. Relying on the studies published in the review, this study offers a comprehensive but not exhaustive glimpse into the history of the Southwestern territories. Given the diversity of topics (pueblo world, Spanish expeditions, Native American history, economy of the Southwest, political attitudes of cultural groups etc.) covered in the review, focus will be on those major historical periods or phenomena that bring us closer to understanding the region's specific development. What makes the history of the Southwest unique? How does it challenge the stereotype that the history of North America is relatively recent compared to that of the European continent? What cultural influences have shaped the Southwest, now integrated into the region? How can one trace the interactions of ethnic and cultural diversity in the region? What can one gain from it, whether examining an entirely different era or investigating geographical-historical developments?

Keywords: historical review, American Southwest, Ancestral Puebloans, Spanish colonization, Native American history, regional studies, statehood, political identities

Az 1926-ban alapított Új-Mexikói Történelmi Szemle (New Mexico Historical Review) az Egyesült Államok egyik legrégebbi és legelismertebb történelmi folyóirata. Az Új-Mexikói Történelmi Szemlét (NMHR) az Albuquerque központú Új-Mexikói Egyetem (University of New Mexico) adja ki, és az egyetem Történelemtudományi Tanszéke (UNM Department of History) szponzorálja. A lap megjelenésének célja, hogy megismertesse az egyetemen működő kutatói műhelyek tevékenységét a szélesebb publikummal, valamint az akadémiai közösséggel. A támogatóknak köszönhetően az egyetemen működő Regionális Tanulmányok Központ (Center for Regional Studies) már 30 éve működtet mesterszakos hallgatóknak egy, a szemléhez kapcsolódó szerkesztői ösztöndíjprogramot.

A szemle negyedévente jelenik meg, és kezdetekben még az Új-Mexikói Történelmi Társulat és Új-Mexikói Egyetem közös kiadásban adták ki, de a kiadást a későbbiekben teljes mértékben átvette az egyetem. A számok szerkezetileg két részre oszthatóak: a délnyugat-amerikai történelem kérdéseit tárgyaló tudományos szakkikre (articles) és szintén ebben a tágabb témakörben recenziókra (book reviews). A szemle első pár évtizedében még volt benne szószedet, információk a társulatról és hibajegyzék, ám ezek az 1960-as évekre eltűntek. Az aktuális szerkesztői bizottságtól függően egyéb tartalmak is megjelentek, mint például rövid hírek az aktuális évben zajló történettudományi konferenciákról vagy tematikus számok egy neves kutató életpályájáról, évfordulókról.

Az Új-Mexikói Történelmi Szemle az 1980-as évek elején a spanyol gyarmati alkirályság, a spanyol felfedezések, az észak-mexikói provinciák, Új-Mexikó államiságának történetét és az ezekhez tartozó regionális történelmi eseményeket tartotta az elsődleges tárgykörének. Az említett témákon kívül egyre nagyobb érdeklődést kapott az amerikai őslakosok története, kultúrája és demográfiai változásai, valamint a bevándorló mexikóiak társadalmi integrációja. A térség gazdasági fejlődése a kezdeti mezőgazdasági ágazatoktól egyre jobban az iparfejlesztés felé tolódot, és jelenleg a délnyugati régió elképzelhetetlen a számítástechnikai, haditechnológiai vagy vegyipari központok működése nélkül. A délnyugati társadalom összetétele szintén egy újabb kutatási terület, ami nemcsak az identitások kialakulásával kezdett el foglalkozni, hanem azok egymásra utaltságával és saját szociológiai, kulturális dinamikájával. A mexikói amerikaiak (chicano) és az amerikai őslakosok a munkaerőpiacon való szerepük mellett hatalmas hatással voltak a térség arculatának kialakítására, mind építészeti, mind művészeti. A tanulmányok pluralitása az 1990-es évektől egyre jobban megfigyelhető, de továbbra is az említett témakörök lefedettsége arányaiban különbözik egymástól, és a szemle egészét tekintve továbbra is túlsúlyban vannak a spanyol korszakkal kapcsolatos munkák.

Jelen tanulmány kettős célt szolgál: egyrészt az Új-Mexikói Történelmi Szemle átfogó áttekintése és bemutatása, ami főleg a magyar kutatói közösség figyelmét szeretné felhívni az itt megjelent tanulmányokra, témakörökre. A szelekció során elsősorban olyan cikkeket dolgoztam fel, amelyek nemcsak a délnyugati régió iránt

érdeklődőknek lehetnek hasznosak, hanem szemléletükkel, forráskritikáikkal vagy problémafelvetésükkel bárki számára tartalmazhatnak értékes információkat. Másrészt a magyar és az európai (vagy akár az észak-amerikai) történelemtudományban kevésbé feldolgozott a délnyugati régió gazdag múltja. A szemle tanulmányaira támaszkodva tehát egy átfogó, de a teljesség igénye nélküli betekintést fogok nyújtani a délnyugati területek történelmébe. A szemle érdeklődését követve nagyobb hangsúlyt fogok helyezni a spanyol expedíciókra, a pueblo és más indián közösségek történetére.

Az Új-Mexikói Történelmi Szemle megalapítása

A lap első szerkesztője a presbiteri szolgálatot is teljesítő Lansing Bartlett Bloom volt, aki a Mayflower fedélzetén a kontinensre érkezett család leszármazottjaként jött az amerikai délnyugatra, hogy felkutassa a térség történelmi kötődéseit a spanyolokhoz és Mexikóhoz. A családjára jellemző vallásos küldetéstudat először Mexikóba vitte, ahol az ottani amerikai alkonzullal folytatott beszélgetései során ébredt fel benne a szakmai érdeklődés Santa Fe és a délnyugati története iránt. Kérésére a Presbiteriánus Egyház átvezényelte az őslakosok által benépesített Jemez Pueblóba, ahol történetileg és régészetiileg is mélyen beleásta magát a pueblók világába. Majd személyesen felügyelte a San José de Jemez-misszió régészeti munkálatait és a Guiusewa melletti pueblo ásatásokat. Bloom 1920-ra számos tudományos pozíciót is betöltött az államban, nevezetesen az Amerikai Kutatási Iskola (School of American Research) történelmi munkatársa, az Új-Mexikói Múzeum igazgatóhelyettese és az Új-Mexikói Történelmi Társulat (Historical Society of New Mexico) titkára lett. Az általa korábban szerkesztett Old Santa Fe nevű történelmi lap utódjaként 1926-ban alapította meg az Új-Mexikói Történelmi Szemlét.¹ Az Új-Mexikói Egyetemen 1929-ben kezdett tanítani, és ekkor került a negyedévente megjelenő lap az egyetem gondozásába. Bloom saját kutatásaival jelentősen hozzájárult a kiadvány tudományos profiljához és elismertségéhez, mivel ő gyűjtötte össze Európa (Róma, Firenze, Ravenna, Bologna, Velence, Párizs és a Vatikán) számos levéltárából a spanyol kolonizációval, valamint a keresztény missziókkal kapcsolatos írásos dokumentumok túlnyomó részét.²

A szemle első számában Bloom az akkori (1917-től kezdődő) kutatási eredményeit publikálta az első világháborúban részt vett Új-Mexikó állambeli katonák szerepvállalásáról. Az életrajzi feljegyzéseken és hivatalos iratokon alapuló monumentális gyűjtése 16 ezer aktív szolgálatot teljesítő férfi történetét foglalta magába, beleértve

¹ Bloom és szintén kutató feleségének nemzetközi kapcsolatai miatt a szemle létrehozásáról Franciaországban már 1926-ban beszámolt Paul Rivet etnológus, a párizsi Musée de l'Homme későbbi megalapítója. Rivet 1926: 386.

² Walter 1946: 93–97.

azok tevékenységét is a harcmezőkön.³ A korszaknak megfelelően egy másik tanulmány is megjelent az új-mexikói közigazgatási rendszer működéséről a „Nagy Háború” ideje alatt. Frank Harold Hanna Roberts antropológus és régész röviden bemutatta az állam kormányzójának, Washington E. Lindsay-nek az életútját, majd 1917 utáni tevékenységét mint „hadi kormányzó”. Lindsay érdemei közt szerepelt, hogy a háborús kormányzás alatt is szimpátiát nyilvánított az oktatási mozgalmak felé, érvényesítette a prohibíciós törvényeket, és beszédeiben a közhangulat, valamint a nyilvánosság informálása érdekében igyekezett elmagyarázni a háborúba lépés okait és erősíteni a nemzeti tudat egységét.⁴ A kor aktuális kihívásaira reagáló tanulmányok mellett a szemle első kiadványába a történelmi tematikában évtizedeken keresztül magasan reprezentált másik két téma került még be, vagyis az állami autoritás megszilárdulása az 1820-as mexikói forradalmat követően és a spanyol kolonizációs hadjáratok során felfedezett délnyugati területek történelme. A jogász Francis Theodore Cheetham a Taosban működő korai amerikai bíróság működésének hiányaira mutatott rá, ezzel kiválóan érzékeltetve, hogy a spanyol adminisztrációt átvevő amerikai szervezeteknek több évtizedre volt szüksége, hogy megfelelően lássák el bürokratikus vagy igazságszolgató funkciójukat.⁵ Az alapvetően Dél-Amerikával foglalkozó George Peter Hammond írta meg először az akadémiai történetírás alaposságával Don Juan de Oñate y Salazar spanyol konkvisztádor történetét, akihez Délkelet-Kalifornia felfedezése és Santa Fe de Nuevo Mexico provincia 1598-as megalapítása kötődött. A következő években az új területek feletti kormányzással kapcsolatos kérdések és hatalmi harcok merültek fel, aminek 1608-ban vetett véget az a királyi rendelet, amely Új-Mexikót a spanyol korona védnöksége alá helyezte. A következő évben Don Pedro de Peralta vette át a kormányzóságot Oñate-től, és ugyanebben az évben megalapították Santa Fe városát, ami azóta is Új-Mexikó állam fővárosa. Peralta kormányzóságának első tíz évében sokat fejlődött a város és a régió, ami egyre jobban bekapcsolódott a kereskedelembe, és egyre több misszió jött létre. Oñate Mexikóvárosba ment, ahol szembe kellett néznie az ellene hozott vádakkal, többek között azzal vádolták, hogy túl kedvező színben tüntette fel Új-Mexikót, és katonái több alkalommal is kegyetlenkedtek az őslakosokkal. Az ítélet kitiltás volt Új-Mexikó területéről, de miután 1620-ban alkirályi eljárás következtében elvontak támogatásokat a régiótól, Oñate is amnesztiában részesült.⁶

Az első szám tanulmányai hűen tükrözik a régió legfontosabb történelmi periódusait és az akadémiai kutatások irányvonalát. Az észak-amerikai délnyugat két klasszikus magállama Új-Mexikó és Arizona. A határok változása, valamint topográfiai vagy gazdasági egységesítés révén tágabb értelemben más nyugati államokat is a területhez

³ Bloom 1926: 4–15.

⁴ Roberts 1926: 15–18.

⁵ Cheetham 1926: 23–41.

⁶ Hammond 1926: 44–77.

lehet sorolni, mint Nyugat-Texas, Kolorádó, Utah, Kalifornia vagy Nevada. Az egész nyugatra jellemző, hogy ezek az államok később, az amerikai 19. századi expanziós törekvésekkel kerültek az Amerikai Egyesült Államokhoz, kiváltképp Új-Mexikó és Arizona, amelyek csak 1912-ben kapták meg az állami státuszt. Az Új-Mexikói Történelmi Szemle majd 100 éves fennállása során számos, a régió történetében releváns témát dolgozott fel, s ezzel az akadémiai köröket, valamint a szélesebb publikumot egyaránt megismertette a délnyugati specifikus problémáival. A szemlében megjelent témák diverzitása miatt jelen tanulmányban elsősorban azokra a nagyobb történelmi korszakokra vagy jelenségekre fogok fókuszálni, amelyek leginkább közelebb visznek bennünket a térség specifikus fejlődésének megértéséhez. De vajon miben rejlik a délnyugati történetének különlegessége? Miért cáfolja meg azt a sztereotípiát, miszerint Észak-Amerika története az európai kontinenshez viszonyítva új keletű? Milyen kulturális hatások érték a délnyugatot, amelyek ma már integrált részét képezik a régióknak? Hogyan lehet tetten érni az etnikai és kulturális diverzitás interakcióit a térségben? Miért érdemes elkezdni vagy folytatni a délnyugati kutatását? Mit hasznosíthat belőle akár egy teljesen más korszakot vagy földrajzi-történelmi fejlődést vizsgáló kutató?

Az első témakörben a korai mezőgazdasági termelést folytató és városi civilizációt építő őslakosok kerülnek bemutatásra, akik (szűken) már a Kr. e. 4-5. évezredben jelen voltak a térségben. Az évszázadokon keresztül egymással harmóniában élő pueblók számára a legnagyobb kihívást a környezeti viszonyok (sivatag) és a klímában tapasztalható változások (időszakos lehülés, tartós szárazság) okozták. Majd az északról Kr. u. 9-12. századtól több hullámban érkező vadászó-gyűjtögető életmódot folytató őslakosok kezdték átalakítani a térség szociális, politikai viszonyait. Az északi sztyeppéről beáramló apacsok, navahók és később a komancsok gyakran kifosztották a békés pueblókat, vagy éppen kereskedni kezdetek velük. A pueblók jellegzetes téglatest alakú és emeletes agyagházai, amiket létrával lehetett megközelíteni, megadták a térség egyedi építészeti jellegét. A régió földrajzának köszönhetően (magasan fekvő sivatag) a napfény különös csillogását az általában fehér agyagházak tetején az utazók aranynak vagy ezüstnek vélték, majd erre a feltételezésre alapozva indította meg az egyik legnagyobb spanyol expedíciót Új-Spanyolország területéről a vállalkozó szellemű nemes, Francisco Vázquez de Coronado. A spanyol expedíciók nyomán telepések áramlottak be, valamint a katolikus misszionáriusok megalapították az első missziókat, amik köré gazdaságok, majd később iskolák, települések szerveződtek. A spanyolok ismertették meg az itt élő őslakosokkal a vasművészetet, a birkatenyésztést, a citrusféléket, a búzát és a lótarast. A spanyolok hódító magatartása, valamint az őslakosok elleni erőszakos fellépésük, térítő tevékenységük az ellenük indított 1680-as pueblo felkelésben kulminálódott. A spanyolokat elűzték a térségből, de a század végére visszatértek, és megállapodásokat kötöttek a helyi lakosokkal a békés egymás mellett élés érdekében. Az ősi indián kultúrák, az északról beáramló törzsek és a spanyol hódítások után a terjeszkedő Amerikai Egyesült Államok

lépett be a térségbe. Az 1820-as mexikói forradalmat követően a spanyol korona kivonult Közép-Amerikából, de a délnyugati területek feletti hatalomért tovább folyt a harc immáron Mexikó és az USA között. A háborút 1848-ban lezáró Guadalupe Hidalgo-i béke jelölte ki az új határt, de az 1853-as Gadsden-vételrel nyerte el az Amerikai Egyesült Államok a ma ismert délnyugati területeinek nagyságát. Az amerikai hatóságoknak több évtizedbe telt, mire sikeresen elkezdték működtetni a spanyoloktól átvett adminisztrációt, amit a kiérett polgárháború is hátráltatott. Az amerikai autoritások ezt követően elkezdték normalizálni a helyi viszonyokat, amihez hozzátartozott az őslakosok rezervátumba terelése, a különböző törvénytelen bandák megfékezése, a közlekedés fejlesztése (vasút), majd a délnyugati vidék gazdasági erőforrásainak újraelosztása. Az évszázadok alatt többféle kulturális hatás érte a vidéket, és ezek szociokulturális kölcsönhatása alakította ki azt a társadalmi diverzitást, amelynek kutatása a kurrens kutatói érdeklődésben egyre nagyobb szerepet kap. Az amerikai őslakosok, a spanyol telepesek leszármazottai, a Mexikóból érkezett populáció, valamint az amerikai lakosság egymás mellett élésének dinamikái egy olyan plurális életmódot és mentalitást alakított ki, amely csak a délnyugati államokra jellemző. Ez a különleges kulturális elegy jelenik meg az építészetben, a konyhában, a kulturális életben, a házassági szokásokban, a hagyományokban, a foglalkoztatásban, a gazdaságban és a politikai problémákban.

Az ősi pueblo kultúra

Az észak-amerikai délnyugatot a síkvidék irányából beáramló őslakos törzsek és az európai felfedezések előtt a pueblo indiánok uralták, akik három fő kultúrához tartoztak: Mogollon (a Gila vadon területén), Hohokam, és Anasazi (a Négyes sarok területén).⁷ A délnyugati indiánok történetét a tudomány a pueblo településeken talált régészeti emlékek, kézzel fonott kosarak után ún. kosárkészítő időszakokra osztotta fel.⁸ Az ősi-korai kosárkészítő periódus Kr. e. 7000–1500 között tartott. Az emberek vadászó-gyűjtögető életmódot folytattak, és az időjárás változásától függően változtatták a lakóhelyüket. A régészeti leletek alapján jukkarostokból font ruhát hordtak, hosszú hajkoronát és csontokból vagy kagylókból álló ékszereket viseltek. A második korai kosárkészítő időszak Kr. e. 1500 és Kr. u. 300 között tartott. Az archaikus gyűjtögető életmódból a félnomád, mezőgazdasági életbe való átvezetés időszakában kezdődött az amerikai délnyugat északi részén az ősi pueblo (Ancestral Pueblos)⁹

⁷ A Négyes sarok (Four Corners) egy földrajzi pont, ahol Új-Mexikó, Arizona, Utah és Colorado államainak észak-déli és keleti-nyugati irányba futó határai találkoznak.

⁸ Ezeken az időszakokon belül kronologizálták a különböző kultúrák történeti fejlődését.

⁹ Az Ancestral Pueblos kifejezést a szakirodalom előnyben részesíti, mert az „Anasazi” szó az atapaszka nyelvből ered, és „ősi ellenség” jelent. Adler 1996: 379.

indiánok építményeinek elterjedése, amelyek már állandó épületekből álló falvak voltak. Ekkor kezdődött a kukorica mezőgazdasági felhasználása, de ebben az érásban terjedt el az egyéni és a közösségi kertgazdálkodás is. A következő időszakban (harmadik kosárcsészítő éra Kr. u. 200–700) az agyagművesség bevezetésével megnőtt a kukorica és más háziasított források iránt az igény, mint a hüvelyesek és a pulyka. A vadászat könnyebbé vált a korábbi lándzsahasználatot váltó új és nyíl használatával. Nagyobb veremházakból álló településeket tártak fel a régióban, mint például a Chaco Canyonban elhelyezkedő Shabik'eshchee. A felszíni építkezés szintén megjelent a korszak végén, de a lakóházak többségét főleg a sporadikusan elterülő kisebb veremházak képezték. Stephen H. Lekson szerint ugyanakkor problémás a pueblo kultúrák kiterjedésének meghatározása, valamint az adott kultúrához tartozó közösségek beazonosítása. A korai régészeti korszakolás az ásatások során talált agyagedények alapján történt, mivel az edények tükrözték az adott közösség hétköznapijainak rutinját, étkezési szokásait, gazdasági berendezkedését stb. Az agyagedények forgalma a különböző kultúrák között ugyanakkor megnehezíti a régészeti leletek helyhez, kultúrához kötését, mivel használati tárgyak, az egész délnyugati régióban rendkívül nagy számban mozogtak az egyik pontjából a másikba. Lekson a Chaco-kanyon építészeti jellegzetességeit vette alapul, amikor meghatározta a kultúra elterjedését és az infrastruktúra kiterjedtségét. A Chaco-kanyonban feltárt épületeket négy kategóriába sorolta: nagy házak, nagy kivák, lakóegységek és közösségi épületek.¹⁰

A Kr. u. 200–700 közötti első pueblo időszakban a délnyugati északi részén élő népesség egyre nagyobb előnyben részesítette a kertgazdaságokat, és bővítette a termények körét, vagyis a kukorica, hüvelyesek mellé megjelent a tök és később a hajdina. Az egyre nagyobb volumenű mezőgazdaság miatt megindult a népességnövekedés és a kézművesség (kosár, agyagedények) szélesebb körű gyakorlása. A fából (akác) és vakolatból álló felszíni épületek már részét képezték a kor építészeti repertoárjának, és ekkor jelentek meg a közösségi helyként, rituális épületként funkcionáló speciálisan kör alakú „nagy kivák”. A régészeti leletek alapján erről a korszakról lehet biztonsággal állítani, hogy egy település tartós elfoglalása egy népesség által megtörtént, vagyis a népesség aggregációját lehet felfedezni Délnyugat-Kolorádótól egészen Északnyugat-Új-Mexikóig.

A Mogollon-kultúra (Kr. u. 200–1450) lakosai kezdetben (Mogollon 1. és 2. korszak 200–650) magaslatokra települtek, és ovális alakú veremházakban éltek. A mezőgazdasági tevékenység mellett (tök, kukorica, bab) vadászó-gyűjtögető életet folytattak, majd a népességszaporulat következtében a Kr. u. 7–9. század (Mogollon 3. korszak) között más földrajzi elhelyezkedésű területre is költöztek, például völgyekbe, és elkezdtek felszíni, négyszög alakú lakóházakat építeni. Feltételezhetően az északi

¹⁰ Lekson 1992: 31–55.

Chaco-kultúra hatására náluk is megjelentek a nagyobb közösségi összejöveteleknek helyet adó nagy kivák. Szintén ennek a hatásnak tudható be, hogy 850 és 1000 (Mogollon 4. korszak) között tovább fejlődött a kőművesség, és elkezdtek egymásra épülő, egy tér köré szerveződő emeletes agyagházakat vagy később (Mimbres-korszak 1050–1200) sziklákba vájt lakásokat építeni (Gila Cliff Dwellings). A Mogollon-hagyományokhoz tartozók migrációja több szakaszban zajlott, és a 15. századra városokat alapítottak (Paquimé, Trincheras), és jelentős területeket népesítettek be a délnyugaton (Mimbres, Black River, San Simon, Jornada, Pine Lawn, és Forestdale).

A Hohokam-kultúra a Salt és a Gila folyó vízgyűjtő területén, a Phoenix-medencében alakult ki Kr. e. 1000 környékén, majd a későbbi terjeszkedés révén magában foglalta a mai Arizona állambeli Sonora-sivatag felső részét egészen a Mogollon-hegység pereméig. Az első (korai mezőgazdasági) időszak Kr. u. 700-ig tartott, amely során kisebb falvak jöttek létre, ahol a lakosság a régióra jellemző terményeket (kukorica, bab, tők) termesztett. Ebben az időszakban jelentek meg a kultúrára jellemző vörösesbarna agyagedények, a sziklarajzok és a hajlított ágakból épített házak. A következő időszak (preklasszikus Kr. u. 700–1150) alatt a falvak egyre nagyobbak és szervezettebbek lettek közösségi terekkel, elkülönített temetőkkal és szemetlerakókkal. Az egész délnyugati régióban egyedülálló módon a Hohokam-kultúra képviselői építettek a mezőgazdasági tevékenység növeléséhez elengedhetetlen csatornarendszert. A vizet a környező folyókból vezették el, és ez nemcsak a meglehetősen száraz éghajlat miatt volt fontos, de lehetővé tette új növények bevezetését is (pl. agávé). Az öntözőrendszerek építése növelte a közösség összetartó erejét, hiszen csak együttes erővel tudták kiépíteni, fenntartani és fejleszteni. A házaik építésében már agyagot használtak, létrehoztak gyülekezési helyeket, és biztosították a családok számára a megfelelő lakhatási feltételeket. A népesség növekedése, a mezőgazdaság és a fejlődő építészet lehetővé tette a városok megalapítását (pl. Snaketown), valamint egyre élénkebb kereskedelmi kapcsolatot ápoltak főleg a mezoamerikai régióval. A klasszikus korszakban (Kr. u. 1150–1450) a társadalom átalakult, nagyobb szerepet kaptak a megkülönböztetett egyének (vezetők, sámánok), ugyanakkor a közösségi munka ereje szintén felértékelődött, megindultak különböző vándorlások a kultúrában belül (Snaketown elnéptelenedése) és azon kívül (Mogollon-kultúrából), valamint nagyobb épületeket, fallal körülvett településeket hoztak létre. A posztklasszikus (Kr. u. 1450–1540) időszak már a Hohokam-kultúra hanyatlásáról szól, aminek okaira eltérő magyarázatok születtek, mint az árvíz, szárazság, hódítás és járványok, de egyikre sincs kellő bizonyíték.¹¹

Délnyugat-Amerika északi részének földrajzilag legkiterjedtebb benépesítése a második Pueblo időszak (Kr. u. 900–1150) alatt történt, amikor a pueblo építészet, életmód és kézművesség térhódítása egyre nagyobb lélekszámú települések, városok

¹¹ Bayman 2001: 257–311.

megalapításához vezetett. A kedvező időjárásbéli változások (csapadék) különösen kedveztek a kertgazdaságoknak, ezért lehetővé vált a terjeszkedés és egyre nagyobb területek megművelése. A kőművesség fejlődése és a vályog használata újításokat hozott az építészetben. Ezek sokkal biztosabb és időtálló technikák voltak, mint a fából-agyagból épített felszíni építmények. A kör alakú kivák egyre elterjedtebbek lettek beleértve a kisebbek megjelenését a nagyobb kialakításúak mellett. A lakóépületek kezdetben kisebb egységeket alkottak egymás mellett, de a korszak vége felé inkább a nagyobb területű felszíni, gyakran emeletes házak terjedtek el.

Az ősi pueblo világ jelentős változáson ment keresztül a harmadik időszakban (Kr. u. 1150–1300/1350), ami leginkább a kultúra kiterjedésének csökkenéséhez vezetett. Nevada déli része és Kelet-Új-Mexikó települései elnéptelenedtek. Habár továbbra is épültek kisebb és nagyobb lakóépületek, az emberek inkább a már meglévő falvakba, városokba húzódtak, vagy életmódot váltottak, és máshol kerestek maguknak menedéket. A sziklákba vájt lakhelyek, mint például a Mesa Verde sziklái alatt kialakított épületegyüttesek váltak jellemzővé, amiket jobban lehetett védeni, és nagyobb biztonságot nyújtottak az ott élők számára.

A pueblo területek zsugorodása tovább folytatódott Kr. u. 1350-től újabb területek elhagyásával, mint Colorado déli része, Délkelet-Utah és Északkelet-Arizona nagy része. Az 1350 és 1540 közötti periódusban (negyedik pueblo éra) a közösségek lélekszáma tovább emelkedett, csakúgy, mint a települések klaszterszerű aggregációja. A korszak végére az őslakosok elhagyták a közép-kelet-arizonai Mogollon-félföldeket, és mikorra az európaiak kapcsolatba léptek a pueblo indiánokkal, már főként a Rio Grande és a Zuni folyók vízgyűjtő területén, a Hopi-fennsíkon és egyéb periferikus területen éltek. A kukoricaalapú kertgazdálkodás, valamint az öntözést igénylő egyéb növények termesztése vált a legnépszerűbb mezőgazdasági tevékenységgé, ami indokolja, hogy igyekeztek folyók közelébe vagy nagyobb csapadékhozamú területekre koncentrálni.

A délnyugat-amerikai történelem korai szakaszával, beleértve a pueblo indiánok régmúltját, a NMHR viszonylag keveset foglalkozott, pedig a régészeti feltárások már az 1920-as években előrehaladott állapotban voltak, és az Új-Mexikói Egyetem munkatársai (Edgar L. Hewett) is kivették részüket a feltárásokban.¹² Az Új-Mexikói Egyetem gondozásában számos kiadvány jelent meg a feltárásokat feldolgozó korai években, még hozzá a korszak legkiemelkedőbb kutatóitól,¹³ de az NMHR hasábjain csak néhány könyvismertető jelent meg a témával kapcsolatban,¹⁴ valamint egy különszám Polly Dix Schaafsma régész munkásságának tiszteletére.¹⁵ A délnyugat

¹² Walter 1947: 260–271.

¹³ Az Új-Mexikó történelmével foglalkozó korai bibliográfiái kötet: Saunders 1944.

¹⁴ McKenna 1979: 329–330.

¹⁵ New Mexico Historical Review 2015: Full Issue. New Mexico Historical Review (90.) 2.

régészeti kutatásaiban szintén kimagasló érdemeket szerzett Gwinn Vivian,¹⁶ aki *Imagery and Anthropology* című tanulmányában írt Schaafsma pueblo ikonográfia- és sziklarajz-kutatásairól. A Chaco-kanyon alaposabb feltárása 1957-ben vette kezdetét azzal a céllal, hogy jobban megértsék a kis és nagy házakból, valamint kivákból álló komplexum kulturális életét, társadalmi szerkezetét. Pueblo Bonito, Chetro Ketl és Casa Rinconada mind a kilenc ún. „klasszikus nagy házakhoz” tartoznak, amelyek építését a kutatók a Kr. u. 9. századra teszik, amikor feltételezhetően újabb népesség vándorolt be a térségbe Colorado felől. A kilenc hatalmas, többemeletes, több tucat szobával rendelkező lakóépület mellett azonban a Chaco-kanyonban megtalálható több száz kisebb épületegyüttes, amiket az eredeti Chaco őslakosok építettek kisebb farmgazdaságok közelében.¹⁷ Lekson szerint az azték és tolték birodalmakhoz hasonlóan a Chaco-kanyonban egy *atepetl*, vagyis városállam jött létre, ami alapján a társadalom hierarchiájának megfelelően a nemesi családok és az uralkodó, valamint környezte élt a nagyobb épületekben. Az alacsonyabb rangú nemesi családok a kisebb, de a többihez képest jelentősebb méretű házakban lakott, és az egyszerű mezőgazdasági dolgozók pedig az egyes nemesi családhoz tartozó farmklasztereken éltek kisméretű kunyhókban. Schaafsma a kivák falain lévő ábrák és sziklarajzok vizsgálatánál abból az előfeltételezésből indult ki, hogy a mezoamerikai gyakorlat szerint a társadalmi rangoknak és neveknél rendelkezniük kellett egy azokat reprezentáló képi rendszerrel. A hatalomban betöltött szerepet egy szimbólummal vagy képpel szokták ábrázolni, vagyis ha a Chaco-komplexum nagyobb épületei valóban az uralkodónak, nemesi családoknak, hivatalnokoknak, kereskedőknek vagy vallási vezetőknek adtak otthon, akkor elvárható lenne ezeknek a hatalmi pozícióknak a képi megjelenítése. Ezeknek a képeknek pedig szabványosítottnak és jól láthatóknak kellene lenniük, hogy világosan kifejezzék a lakók megkülönböztetett helyzetét és társadalmi funkcióját. Schaafsma viszont nem talált a hatalmi pozíciókhoz köthető szimbólumokat. A Chaco-komplexumban lévő sziklarajzok a Kr. u. 9. század és a 12. század közötti tipikus pueblo ábrák (geometriai formák, hajlott hátú sípot fújó alak stb.), amelyek az egész Colorado-fennsík pueblo művészetére jellemzőek voltak. Az istenségek, természetfeletti lények vagy a központi hatalommal összefüggésbe hozható egyéb ikonográfiai jelképek teljes mértékben hiányoznak Chaco-kanyonból. A mezoamerikai hatás a pueblo világra csak a Kr. u. 14. századtól dokumentálható, ami majd 200 évvel a Chaco-kanyon elnéptelenedése után következett be. Vivian szerint ez nem a teljes *atepetl* modell diszkreditálását jelenti, de valóban szükség van a további kutatásokra, hogy egy több oldalról is megerősített elmélet születhessen.¹⁸

¹⁶ Vivian 2015: 213–226.

¹⁷ Vivian 2015: 219.

¹⁸ Vivian 2015: 221.

Michael Mathiowetz¹⁹ régész, a Kaliforniai Egyetem oktatója írásában kiemelte, hogy Schaafsma a délnyugati régió számos részén eredményesen vizsgálta a különböző kultúrák vallásos meggyőződéseinek materiális megnyilvánulásait. A kutatásai elsősorban a spanyolok előtti pueblo világ művészetének feldolgozására irányultak, főként a sziklarajzok felderítésére és megfejtésére a délnyugaton beleértve a Colorado-fennsíkot, a Chaco-kanyont, a Mogollon (Mimbres és Jornada) régiót és a Casas Grandes („Nagy Házak”) területét. A navaho, hopi és kocsi kulturális csoportok művészetével, szent helyeivel, régészeti emlékeivel, sziklarajzaival, etikájával, társadalmi rétegződésével is foglalkozott, valamint párhuzamokat vont a mezoamerikai és pueblo kozmológia között. Mindezek nagymértékben hozzájárultak a pán-délnyugati pueblo vallási hagyományok sziklákon és falakon megjelenő ábrázolásainak szélesebb körű megértéséhez. Schaafsma érdeklődése elsősorban a katsina (kachina) szertartás és az alakokat ábrázoló falfestmények fejlődésére fókuszált az új-mexikói Agyagedény-halom és a Rio Grande folyása mellett talált egyéb régészeti emlékek alapján. Az ún. Rio Grande-stílus figuratív képei hasonlóak a Jornada régió maszk-, harcos- és vadászábrázolásaihoz, amelyek antropomorf és zoomorf borz, nyúl, helyi oroszlán, szarvas kígyó stb. elemekből álltak. A negyedik pueblo éra (Kr. u. 1300-as évektől) művészete drasztikusan különbözik a korábbi sziklarajzoktól és az agyagedényeken vagy a kivák falain szereplő ábráktól, amelyek a korszak előtt jellegzetesek voltak a Colorado-fennsíkon élőknel. A változás egy jelentős ideológiai váltásról tanúskodott a 14. századi pueblo indiánok életében, ami új vallási szertartások gyakorlására utal. Schaafsma szerint a katsina rituálék és a különböző termékenységű vagy az időjárás változásokat reprezentáló istenek már korábban is jelen voltak a mexikói Chihuahua (Casas Grandes) régiójában. A korábbi pueblo vallási szertartásokban, képi világban bekövetkezett változás pedig a mezoamerikai hatások eredménye. Ezzel Schaafsma a katsina eredettel kapcsolatos majd több évtizede zajló vitához szolgáltatott egy nézőpontot E. Charles Adams következtetésével szemben. Röviden, Schaafsma mellett érvelt, hogy a Mimbres–Jornada–Rio Grande környéki katsina rituálék kialakulása mezoamerikai hatásra történt, azonban Adams szerint az arizonai Kis-Colorado területén élt nyugati pueblóktól származott, ami később elterjedt a keleti pueblók között. Mathiowetz egyetértett Schaafsma álláspontjával, és saját kutatásaival megerősítette a negyedik pueblo korszak képviselői, valamint az észak mezoamerikai, nevezetesen az aztlán civilizáció közötti kulturális interakciót. Schaafsma érdeme volt, hogy a régészeti leletekben fellelhető délnyugati katsina szimbolizmusban felismert három közép-amerikai istenséget, mint a tollal borított kígyó Quetzalcoatl, az esőisten Tlaloc és a ragyogó háborúisten Tlahuizcalpantecuhtli. A délnyugati történetét kutatók már régóta megállapították, hogy a tollas kígyó Quetzalcoatl szerepelt a pueblo hiedelmekben,

¹⁹ Mathiowetz 2015: 166.

és a zunik számára mint Kolowisi volt ismert, a hopik Paalölöqangw, míg a tewa indiánok Awanyu néven imádták. Schaafsma volt az, aki ugyanakkor a legkorábbi és legszélesebb, vagyis az egész délnyugati pueblo világra kiterjedt értelmezést adta a jelenségre, valamint az ő nevéhez kötődik a különböző stílusbeli eltérések vizsgálata. Mindez pedig lehetővé tette, hogy a gyakran nemcsak tollal borított, de szarvval rendelkező kigyóistent lokalizálja a Mimbres régióban, ahol Kr. u. 100–1150-ben jelent meg, majd Jornada Mogollon területén, a Casas Grandes régióban Kr. u. 1200–1450 között és a Rio Grande felső folyásánál Kr. u. 1325. környékén.²⁰

Habár már Schaafsma is egy másik, mai tudományos mércével sokkal körültekintőbb és kérdésorientáltabb generációhoz tartozott, az ő munkásságát bemutató szerzők napjaink értelmezését képviselték írásaikban, amelyek tartalmazták a korábbi, a 20. század elején publikált nézetek felülvizsgálatát. Az 1900-as évek első felében megjelent írások ugyanis egy formailag deskriptív és tartalmilag a korra jellemző értékítéletektől terhelt szemléletet képviseltek. Matthew N. Johnston az oregoni Lewis and Clark College művészettörténésze nemrég megjelent tanulmányában felülvizsgálja az ősi pueblo építmények és életmóddal kapcsolatos kezdeti eredményeket. Johnston szerint a 19. századi régészeti gyakorlat úgy teremtette meg a különböző délnyugati régészeti emlékek ősiségét, hogy közben leválasztotta a környéken élő őslakosokat a saját gyarmatosítás előtti múltjuktól. Úgy próbálta életre hívni az őshonos történelem és kultúra ősiségét, hogy egyrészt arra semmilyen akkori törzs sem lásson benne kontinuitást, másrészt, hivatkozási alapként szolgáljon a délnyugati régió dicső régmúltjához. A tanulmány Gustaf Nordenskiöld (1893) és Jesse Walter Fewkes (1909 és 1911) a Mesa Verde Nemzeti Park és az ott található sziklaváros feltárásáról szóló írásait vette górcső alá, amelyek előszeretettel használták a „prehistorikus” jelzőt az ott talált romokra. Nordenskiöld analitikus jelentésétől eltérően Fewkes annak érdekében, hogy a területen egy nemzeti park létesülhessen, a Mesa Verde épületeket, mint prehistorikus, az ősi pueblok által lakott, de történelmi folytonosság nélküli nemzeti vagyonnak állította be. Az volt a cél, hogy egy kulturális-civilizációs régészeti emlék történeti leírása helyett (nem is említve annak folytonos funkcionalitását, mivel a közeli ute indiánok és a farmokon élők szintén időnként betelepedtek a sziklalakásokba) egy fényképekkel ábrázolt ősi és festői helyszín képét teremtsék meg. A megkonstruált Mesa Verde imázs tehát tanúskodott az ősiségről, a nemzeti identitás részévé vált és emblematisztikus státuszával elvonta a figyelmet a szövetségi kormány és az őslakos populáció kapcsolatára jellemző egyenlőtlenségekről.²¹

²⁰ Mathiowetz 2015: 175.

²¹ Johnston 2022.

Spanyol hódítások társadalmi, kulturális és politikai hatása

A szemlében megjelent tanulmányok jelentős része a spanyolok 16. századi hódító/terítő tevékenységével, annak társadalmi, politikai és gazdasági hatásaival, valamint a konkvisztádorok és az őslakosok interakcióival foglalkoztak, ezért jelen írásomban is hangsúlyozottan fogom bemutatni ezt a témát. Az aztékok 1521-es meghódítását követően létrejött Közép-Amerikában Új-Spanyolország, amit 1535-ben a spanyol korona alkirálysággá emelt, és Antonio de Mendoza lett az első alkirály. Az északi felfedezőútról visszatérő ferences misszionárius, Marcos de Niza Mexikóvárosnál is nagyobb, gazdagabb településről számolt be, ami alapján Mendoza megbízta Francisco Vázquez de Coronadót, Új-Galícia kormányzóját, hogy szervezzen egy expedíciót a mai Észak-Amerika délnyugati részének felfedezésére. A fiatal, 27 éves Coronado saját ingóságai egy részének értékesítésével végül 1540 februárjára felállított egy 230 lovasból, 62 gyalogosból álló katonai kontingenst (mellettük voltak még szerzetesek és a spanyol gyarmati világból előkelők), amihez később csatlakozott 800 közép-amerikai őslakos katona. Az expedíció hármas céllal indult el: 1. megtalálni a Niza által emlegetett „Cibola hét arany városát”, 2. az indiánok megtérítése, missziók létrehozása, 3. a spanyol gyarmati világból érkezettek, munkanélküliek, kalandorok letelepítése az újonnan felfedezett területeken. Niza és indián vezetők segítségével Coronado eljutott Cibola területére, ami a zuni indiánok településeit (pueblo spanyolul falu vagy városka) jelentette, de csak farmgazdaságokat talált, aranyat nem. Coronado több települést elfoglalt, köztük Hawikuh városát, ahol letáborozott, és ahonnan több kisebb felderítő alakulatot indított útjára, köztük volt a Garcia Lopez de Cardenas által vezetett egység, akik először láthatták európaiként a Grand Canyont. Coronado csalódottságát enyhítette, hogy egy pawnee indián (el Turco) mesélt neki egy gazdag földről, aminek Quivira város a központja. Ezen felbuzdulva 1541 áprilisában Coronado északkeletnek vette az irányt, átgázolt a Pecos folyón, kijutott a Nagy-síkságra, majd onnan a mai Texas és Oklahoma államoktól északnyugatra elérte a wichita indiánok lakta Quivirát (mai Kansas állam). Az útjain számos helyi törzssel konfliktusba keveredett, több őslakos közösséggel kapcsolatba került a felfedezőútrai során, de a neki mondott gazdagságot és aranyat nem találta. 1542 őszén, mintegy 100 embere társaságában Coronado visszatért Új-Galíciába, és útjának sikertelensége miatt Mendoza megfosztotta őt kormányzói tisztségétől.

A neves svájci-amerikai régész, Adolphe Francis Bandelier²² hat írása²³ jelent meg a 16. századi spanyol felfedezőküldetésekről az NMHR hasábjain. Bandelier

²² A svájci születésű, de amerikai régész Adolph Francis Alphonse Bandelier (1840–1914) őshonos kultúrák felkutatásával és feltárásával foglalkozott az amerikai délnyugaton, Mexikóban és Dél-Amerikában. Róla nevezték el a sziklába vájt Sandoval és Los Alamos melletti ősi pueblo települést: Bandelier National Monument.

²³ Bandelier 1929a, 1929b, 1930a, 1930b, 1930c, 1930d, 1933.

a Coronado-, majd az 1598-as Juan de Oñate y Salazar-expedíciót vizsgálta elsősorban a korabeli dokumentációk alapján. Coronadóval kapcsolatban főleg Pedro de Castañeda²⁴ *Relación de Cibola* című írására és Hernando de Alvarado²⁵ *Relación* című beszámolójára támaszkodott. Bandelier szerint, amikor Coronado a zuni indiánoknál volt, akkor arra utasította őket, hogy tudassák a spanyolok látogatását más pueblo közösségekkel is abban a reményben, hogy azok majd békésen fogadják őket. Mivel a zunik ennek a kérésnek eleget tettek, és előtte fogadták Coronadót, feltételezhető, hogy a spanyoloknak baráti, bár szporadikus kapcsolata volt velük már 1540 előtt. A hírré érkezett Hauiciuba egy küldött Cicuyé településről, hogy felajánlja szövetségét a spanyolokkal. A küldött beszámolt népéről, akik alkalmanként festették a testüket, pajzsral és sisakkal felvértezve harcoltak, értettek a bőrcserzéshez, valamint bivalyokat²⁶ tartottak. Cicuyé egyike volt a keleti Pecos puebloknak, és Coronado a baráti gesztus láttán további kapcsolatfelvétellel és felfedezésre küldte az egyik tisztjét, Hernando de Alvarót húsz emberével, akikhez csatlakozott a ferences szerzetes Juan de Padilla. Az Alvarado által vezetett felderítés dokumentációja elsősorban Padilla atya feljegyzéseire épít, amit valószínűleg átadott Castañedának (aki nem volt tagja ennek az expedíciónak,) valamint Toribio de Peredes szintén hozzájárult az út ismertetéséhez. Ezekből megtudhatjuk, hogy kapcsolatba lépett a mai Laguna és Acoma pueblokkal, és tőlük szereztek további információkat más településekkel kapcsolatban, ugyanakkor Bandelier megjegyezte, hogy a spanyolok nem érthették a pueblok nyelvét (talán ez alól kivétel a zunik). Amikor tehát a pecos indiánok, és az útjuk előrehaladtával a tiguák is, településeiket leromboló és őket fenyegető „festett bőrű” törzsekről számoltak be, nem tudták pontosan, kikről lehetett szó, bár utólag feltételezhető, hogy a prérin élő, nomád indián törzsek betörései voltak. Azok a feljegyzések, amelyek részletesen leírták Alvarado találkozását a Tigua pueblokkal és más, a Rio Grande folyásánál élő őslakosokkal, az első dokumentációk a pueblo rituálékról. Alvaradót a közeli 12 településről érkezett küldöttség fogadta, elöljárók, akiket furulyások kísértek élelmet, prémet és takarót ajándékoztak. A spanyolok kereszteteket helyeztek el a településeken, és megtanították az őslakosoknak, hogy a keresztet előtt fejezzék ki az imádatukat. A pueblo indiánok porokat, dísztollakat, köpenyeket helyeztek el a fészületek előtt, és egymással versengve próbálták elérni a karokat, hogy azokra rózsákat, tollakat

²⁴ Az eredeti mű címe: Relación de la jornada de Cibola compuesta por Pedro de Castañeda de Nácera donde se trata de todas aquellos poblados y ritos, y costumbres, la cual fué el año de 1540 (Cibola expedíciója: Pedro de Castañeda de Nácera összeállított jelentése, amelyben minden település, szokás és rítus ismertetése megtalálható, ami 1540-ben történt).

²⁵ Hernando de Alvarado: Relación de lo que Hernando de Alvarado y Fray Joan de Padilla descubrieron en demanda de la mar del Sur (Hernando de Alvarado és Joan de Padilla atya a Déli-tenger felfedezésével kapcsolatos jelentése).

²⁶ Bandelier megjegyezte, hogy a Castañeda a bivalyot „tehénnek” jegyezte le, mert a spanyolok ezen a néven emlegették az állatokat.

akasszanak. Bandelier rámutatott, hogy az étel- és dísztolláldozatok valóban részei a legtöbb pueblo ceremóniának. Az indiánok a keresztben vagy egy kedvező fétist láttak, vagy úgy gondolták, hogy áldozataikkal próbálják kiengesztelni a keresztény szimbólumban rejlő lehetséges fenyegetést. Bandelier több forrást is összehasonlított Alvarado expedíciójával, majd Coronado északkeleti útjával kapcsolatban. A szerző több részletet talált Acoma pueblókról készített leírásával kapcsolatban a *Relación del Suceso* című beszámolóban, amit 1541-ben írtak Új-Mexikóban, de szerzője ismeretlen. A dokumentum, Coronado 1540 augusztus 3-án az alkirálynak írt levelével egybehangzóan, azonosította „Hacu kue” települést, ami zuni nyelven Acoma.²⁷ Ellentétben ezzel és más feljegyzésekkel (*Relación postrera*), Castañeda egyedülként azt írta, hogy Acoma lakói fenyegetően felsorakoztak a spanyolok ellen, és egyértelműen kifejezték, hogy ne vonuljanak tovább, különben támadni fognak, de amikor látták, hogy a fehérek nem tágitanak, végül békét kötöttek.²⁸ Bandelier érdekes módon sem itt, sem korábban nem említette, hogy a zunik sem fogadták teljes mértékben békével a spanyolokat. J. Wesley Huff *A Coronado Episode* című tanulmányában,²⁹ ami eredetileg 1949-ben jelent meg, azt írta, hogy 1540 júniusában véres harc bontakozott ki a konkvisztádorok és az őslakosok között. Huff egy Bandelier által nem dokumentált forrásra hivatkozott, Juan Jaramillo parancsnokra, aki részletesen írt a kapcsolatfelvételtől. Jaramillo arról számolt be, hogy az első Cibola települések kivételével jól fogadták őket, de az expedíció rögtön egy incidenssel indult. A Kis-Colorado és a Zuni folyó mentén egy szent tónál történt meg az első találkozás. Az ottani indiánok egy szertartásra érkeztek a tóhoz, de békésen fogadták Coronadót, és másnapra ételmezt ígértek az embereinek, majd elszaladtak. Aznap éjszaka egy összecsapás bontakozott ki az indiánok egy kis csoportja és a Don Garcia Lopez de Cardenas vezette előretolt lovasság között. Szintén a nyári napforduló megünneplésére érkezett zarándokok táboroztak a Zuni folyó déli folyásánál, amikor látták, hogy a fából készült szent kacsina figuráikat használták fel a spanyolok tűzfának. A dulakodást Don Garcia jelentette Coronadónak a bázistáborban, és másnap, amikor elértek Hawikuh településhez, az indiánok már csatasorban fogadták őket. A zunik részéről az ellenállás elsősorban azt a célt szolgálta, hogy feltartóztassák a fehéreket, amíg a zarándokok messzebbre menekítik a Kor-kok-shi isteneket, valamint befejezik a gazdag terméshez szükséges esőtáncokat. A Bandelier által idézett Castañeda-beszámolóval ellentétben a zunik nem könyörögtek kegyelemért, hanem harcba bocsátkoztak a spanyolokkal, és magát Coronadót is megsebesítették nyilaikkal. Mivel az indiánok egyáltalán nem voltak hozzászokva sem a nyílt ütközethez, sem az ostromhoz, Coronado csapata felülkerekedett

²⁷ Bandelier 1929a: 314.

²⁸ Bandelier 1929a: 320.

²⁹ Huff 1951.

az ellenálláson, és elfoglalta a Hawikuh városát. A hosszú, sivatagban történő vándorlásban és a harcban elcsigázott konkvisztádorok letelepedtek a városban, és felélték a helyiek élelmiszerének egy részét. Coronado pedig pihenésre kényszerült a lábát ért találat miatt. A következő napokban indiánok bizonyos csoportjai ajándékokat vittek neki, és békét kértek tőle, de pár nappal később még a közeli települések lakosságának jelentős része is a közeli hegyekbe vándorolt, a zunik hagyományos menedékhelyére. Az indiánok logikája szerint a fehérek megszentelteltették isteneiket, és félbeszakították a nyári napforduló szertartását, ezért innentől fogva nem szívesen látott jövevényeknek számítottak a szemükben. A zuni indiánok több száz éven keresztül hordozták magukban ezt a sértettséget, és Huff szerint a mai napig nem engedik meg idegeneknek, hogy részt vegyenek szertartásaikon.³⁰ Az összecsapásról maga Coronado is beszámolt az alkirálynak írt 1540. augusztus 3-i levelében, és megjegyezte, hogy az indiánok tüzeket gyújtottak, és így jelezték egymásnak a spanyol csapatok mozgását. A hawikuh-i csata előtt Coronado békét ajánlott, de az indiánok nyílzáppal válaszoltak, majd miután páran elesetek a csatában, védekezésre rendezkedtek be, és megkezdődött a város ostroma. A zunik nyilakkal lőtték őket, és sziklákat dobáltak, de nem lehetett halogatni a város bevételét, mert az emberei már így is sokat éheztek a vándorlás során. Coronado megsérült az arcán egy kő miatt, és egy nyíl beleállt a lábfejebe. Miután elfoglalták a várost, emberei nekiláttak ellátni a sebesülteket és csillapítani az étvágyukat, Coronado meglepően tapasztalta, hogy az indiánok egy csoportja folytatta a nyári napfordulónak szóló táncát, amit másnap fejeztek be.³¹

Bandelier, aki szintén idézett Coronado fenti keltezésű leveléből, semmilyen csatát vagy konfliktust a spanyolok és a zunik között nem említett. Nála az első (leszámítva pár partikuláris csetepatét) konfliktus a tigua indiánokkal bontakozott ki, miután télen megérkezett Coronado teljes csapata. Korábban Alvarado érkezett meg a területre, és egy tábornok állított fel a Tiguex falvak egyikében. Miután a teljes spanyol ember- és állatállomány megérkezett, élelmet, meleg ruhát és szállást követeltek, amit a helyiek csak saját kárukra tudtak biztosítani. Castañeda azt írta, hogy a prémeket, takarókat saját testükről leszedve adták oda a konkvisztádoroknak 12 faluból összegyűjtve.³² Az atrocitásokat az indiánok azzal torolták meg, hogy a betolakodók lovaikat vették célba, mivel megfigyelték, hogy a spanyolok mennyire függő helyzetben voltak az állatoktól.³³ Az első fegyveres összecsapás az egyik Tiguex (ezt a kifejezést Castañeda felváltva használta egy falura és egy régióra, és a mai Albuquerque város környékének felel meg) település felé közelítve érte az egyik kisebb csapatot Garcia Lopez de Cardenas vezetésével, mivel észrevették, hogy a falu lakói elbarikádozták magukat, és az előrenyomuló

³⁰ Huff 1951: 121.

³¹ Huff 1951: 127.

³² Bandelier 1929c: 332.

³³ Bandelier 1930a: 47.

katonákra nyilakat lőttek ki.³⁴ Ezzel kezdetét vette a Tiguex-háború, ami egészen 1541 márciusáig tartott, és több száz tigua indián, valamint pár tucat spanyol és mexikói katona halálát okozta. A harcok egyrészt kisebb támadásokból, ostromokból álltak, de Bandelier egyik konklúziója, hogy egyrészt a délnyugati pueblók között nem volt semmilyen szövetségi viszony, másrészt még a Tiguex pueblók között sem jött létre hatékony összefogás a hódítók ellen. Coronado sikeresen megszilárdította a spanyolok hatalmát a Rio Grande folyásának ezen részén, biztosította a térítések megkezdését, de a tiguák bizalmát végleg elvesztette. A települések egy része leégett, mások lakatlanná váltak, mivel többen a hegyekbe menekülve lettek oltalmat a spanyolok ellen. Ebben az időben jelent meg a „Turk” elnevezésű wichita vagy pawnee indián, aki azt állította, hogy ismer egy Quivira nevű gazdag várost, ahol van arany és ezüst. Saját elmondása szerint eddig a Cicuyé pueblo fogságában volt, akik megfosztották őt arany karkötőitől.

A korai tudományos érdeklődés sokkal inkább a régészeti emlékeken nyugvó kronologikus eseménytörténetre koncentrált és számos kulturális értelmezésre nem adott magyarázatot. Bandelier nem foglalkozott azzal, hogy a spanyolok miért nevezték el a wichita indiánt „El Turco”-nak, avagy „Töröknek”. Ennek a definiálási kényszernek a mélyebb értelmezését az újabb szakirodalmi eredmények adják meg. Richard V. Francaviglia szerint a spanyol hódítók, akiknek már voltak történelmi tapasztalatai a mórokkal, és Észak-Afrikával kapcsolatban, gyakran „orientalizálták” az amerikai indiánokat. Coronado azért adta az „el Turco” nevet, mivel az indián megjelenése (bőrének színe) hasonlított az arabokra, alacsonyabb státuszú volt, nem volt keresztény (a muszlimokat is hitetlennek nevezték), valamint tudással rendelkezett a távoli, egzotikus tájról és az ott élő népekről.³⁵

Coronado, aki nagyon csalódott volt, hogy sem a Cibola régióban, sem a tiguáknál nem talált aranyat, nagy reményekkel hallgatta „Turk” beszámolóját. Alvaradót visszaküldte a pecos indiánokhoz, hogy igazolják „Turk” arany karkötőjének létezését. Cicuyé lakosai nem tudtak semmilyen karkötőről, de nem állították, hogy „Turk” hazudott volna az aranyban és ezüstben gazdag városról. Coronado végül úgy döntött, hogy a wichita vezetésével elindul Quivira felé, majd 1541. április 23-án kezdetét vette az újabb expedíció.³⁶

Coronado útjának állomásai és feltérképezésével kapcsolatban az egyik legelismerettebb kutatók Richard Flint és Shirley Cushing Flint, akik számos publikációt és könyvet jelentettek meg a témában.³⁷ Az 1992-es NMHR-tanulmányukban Cicuyé lokalizációját próbálták meghatározni, és Coronado útirányának egy lehetséges verzióját vázolták fel. Coronado a téli időszakot a csapatával együtt Tiguex-ben töltötte,

³⁴ Bandelier 19230a: 38.

³⁵ Francaviglia 2011: 127.

³⁶ Bandelier 1930c: 156.

³⁷ A szerzőpáros legfontosabb munkái: Flint, Richard – Flint, Shirley Cushing 2004, 2005, 2012, 2019.

de amikor elindultak Quivira felfedezésére, az útba eső Cicuyében álltak meg. A Flint szerzőpáros szintén Castaneda, Jaramillo és (a valószínűsíthetően) Alvarado által írt *Relación del Suceso* forrásokra, valamint a szakirodalom akkori eredményeire hivatkozva Coronado Pecos pueblóból indult tovább 1541 májusában. Cicuyé pedig az elhagyott pecosi Towa pueblónak felelt meg, amit nemcsak a források olvasata, de az itt talált spanyol számszeríjakra illő nyílhegyek régészeti leletei is alátámasztanak. A szerzők szerint az expedíció átkelt a mai Pecos folyón, amit a források Cicuyé folyónak neveztek, ugyanis a spanyolok, amikor elnevezték a folyókat, mindig a közelben lévő általuk ismert települést vették alapul. Innen a mai Rowe település körzetébe érkeztek, majd felmáztak a Glorieta-fennsíkra annak a mélyedésnek a mentén, ahol most a 34-es főút fut. Utána elkezdtek ereszkedni a Barbero-kanyonba, majd a Chimal-völgybe, és folytatták útjukat a Blanco-kanyonig. A szakirodalom eddigi megállapításával szemben nem a Pecos folyó völgyében haladtak, hanem a Blanco-kanyont használták arra, hogy kiérjenek a bölények által uralt síkságra. A szerzők ezt egyrészt a Blanco-kanyonban feltárt régészeti bizonyítékokkal támasztották alá, amelyek arra utaltak, hogy az európaiakat megelőzően már az indiánok is ezt az útvonalat használták, másrészt az 1591-es Castano de Rosa vagy az 1601-es Onate felfedezőutak szintén ezt használták.³⁸

Folytatva Bandelier gondolatmenetét, Coronado bejárta a mai Új-Mexikó keleti, Texas északnyugati részét, és észak felé menetelve kiért a Nagy Síkságig, ahol először látott bölényeket, majd folytatta az utat az Arkansas folyó mentén egészen a mai Kansas államig. A források beszámoltak két vándorló indián törzsről, akikkel az expedíció tagjai találkoztak a síkságon. Az egyiket a pueblo indiánok „Teyas” néven emlegették, ami „bátrakat” jelentett. Azt tudták róluk, hogy 16 évvel azelőtt nagy számban észak felől érkeztek, és elpusztították a kisebb falvakat, megostromolták Cicuyét, de elfoglalni nem tudták. Ezt követően viszont baráti viszony alakult ki a városok lakóival, akik télen megengedték nekik, hogy a falak által nyújtott védelemben töltsék el a téli időszakot.³⁹ A másik törzs a Querechos néven vált ismertté, akikről a szakirodalom megállapította, hogy ők voltak az apacsok.⁴⁰ Ezt Bandelier is megjegyezte, de tovább nem foglalkozik velük, pedig Castañeda értékes információkat jegyzett le róluk. Leírta, hogy a bölények vándorlását követték, vadásztak, akár nyersen is megették a húst, úgy közlekedtek, mint az „arabok”, kiváló harcosok, sokan voltak, a cserzett bölénybőröket eladják (cserélik) a környező települések lakóinak, és a telet általában ezekben a városokban vészeli át.⁴¹ Coronado egyre több információt szerzett Quivira városáról, de egyik sem tudta megerősíteni, hogy ott lenne arany vagy ezüst. „Turk” végül szint vallott, és elismerte, hogy hazudott. Igazából az egész délnyugaton, valamint a Nagy

³⁸ Flint 1992: 136.

³⁹ Banadelier 1930a: 61.

⁴⁰ Bandelier 1930b: 158.

⁴¹ Castañeda 1904: 111-112.

Síkságon sem ismerték a fémek használatát, arról nem is beszélve, hogy az aranynak, ezüstnek bármiféle értéket tulajdonítottak volna. Castañeda szintén megerősítette, hogy „Turk” igazából szándékosan csalta el Coronadót és embereit a tiguáktól, hogy megakadályozza a további vérontást.⁴² A feltehetően wichita vagy pawnee indiánt a Cicuyé pueblo kérhette meg, hogy vigye el Coronadót, amilyen messzire csak tudja tőlük, hogy legalább pár hónapra fellélegezhessenek. „Turk”-ot kivégezték, és végül nélküle érték el Quivira városába, ami habár gazdagabb volt (több élelem, textil), mint Tiguex, de az aranyat nem ismerték. Coronado 1541. október 20-án indult vissza a tiguákhöz.⁴³ Az itt eltöltött idő alatt úgy értékelte, hogy megéri még visszamenni Quivirába, de miután egy lovas balesetet szenvedett, ágyba kényszerült. A lábadozása alatt megtudta, hogy lázadás tört ki Suya településen, és miután konszolidálták a helyzetet, elhatározta, hogy visszamenni Új-Spanyolországba 1542 áprilisában.⁴⁴ Coronado hátrahagyott térítőket, spanyol adminisztrációt vezetett be pár településen, de elsődleges célját, hogy aranyat és gazdagságot találjon, nem érte el.

Coronadoról és az őt megelőző korai spanyol felderítésekről napjainkban is jelennek meg tanulmányok, amelyek még pontosabb képet próbálnak nyújtani az európaiak és az indiánok közötti kapcsolatról. Nugent Brasher 2017-es cikkében⁴⁵ a Coronado-ösvény feltérképezésének módszereiről és saját lokalizációs eredményeiről írt. Brasher mint geológus látott hozzá a forrásokban szereplő helyszíneket beazonosítani a 16. századi tájak és földrajzi viszonyokat a mai ismeretekkel összevetve. A szerző részletesen bemutatta a geológusok szelektív munkáját, és csakúgy, mint például az olajlelőhelyek felkutatásánál, itt is megvizsgálta a földrajzi, telekrajzi adatbázisokat, valamint az elsődleges forrásokban szereplő földrajzi, topográfiai utalásokat (az Archaeological Records Management Section adatai alapján generált térképek). Az olajmezők felkutatásánál a már meglévő, igazolt olajlelőhelyeket vizsgálják. Ennek az analógiának és módszernek a mentén Brasher a már szakirodalom által elismert Coronado-állomáshelyek (pl. táborhelyek, csaták helyei) elemzésével kezdte (beleértve az itt talált régészeti tárgyakat is, mint a vasból készült szögek, lószerszám, kés), amire egyébként 2004 előtt nem volt lehetősége a kutatóknak, mivel akkorra vagy még inkább 2008-ra sikerült legalább 3 helyről megállapítani, hogy minden kétséget kizáróan a Coronado-expedícióhoz kötődtek. Az olajkutatás egyik módszere, hogy a felmérő mintákat vesz egy terület kútjainak rétegeiből, és azokat összehasonlítja más kutak mintáival a régióból. Az összehasonlítás adatait összevetve geológiai kapcsolatokat keresnek a kutak között, amelyek hozzásegítik őket, hogy eddig rejtett lelőhelyekre bukkanjanak az adott régió belül. Brasher a történelmi jellegzetességek (pl. tájnevek, helységnevek) beazonosítása céljából

⁴² Bandelier 1930a: 52.

⁴³ Bandelier 1930b: 168.

⁴⁴ Castañeda 1904: 122–125.

⁴⁵ Brasher 2017.

összehasonlította az egyéni csapatok indulási helye és a különböző célállomásaik közti utazási időt, hogy a távolságok alapján pontosan meghatározza a kiindulópontot. A szerző Vácapa lokalizációját hozza fel példának, amit először Marcos de Niza említett, amikor Cíbolától északra indult. Marcos több kisebb felfedezőcsapatot is indított erről a helyről különböző célállomások felé, ezek utazási idejét összevetve az 1539-es terepviszonyokkal és az itt élő őslakosokról szerzett adatokkal Brasher megállapította, hogy a történelmi Vácapa a mai San José de los Pimas helységgel azonos.⁴⁶

Caroll L. Riley az európaiak és az őslakosok közötti kommunikációt vizsgálta, és arra a kérdésre kereste a választ 2021-ben megjelent írásában, hogy vajon miként értették meg magukat a spanyolok a délnyugati indiánokkal.⁴⁷ Az első európai törekvések közé tartozott a Narváez-expedíció, ami 1526-ban indult azzal a céllal, hogy felfedezze Floridát, és létrehozza ott az első telepeket. A küldetés nem járt teljes sikerrel, de életben maradt tagjai átszelték a mai Florida, Texas, Új-Mexikó és Arizona államok déli részét. A visszatérők 1536-ban érték el Mexikóvárost, és a tagjai, köztük Alvar Núñez Cabeza de Vaca, Andrés Dorantes, Alonso de Castillo Maldonado azt állították, hogy a velük utazó fekete bőrű rabszolga, Esteban mint tolmácsuk hat indián nyelvet sajátított el. Amikor a következő expedíció 1539-ben Marcos de Niza vezetésével elindult, Esteban elkísérte, de velük mentek azok a kezdetben rabszolgaként, majd felszabadított telepesként Új-Spanyolországban élő pima nyelvű indiánok, akik Cabeza de Vaca csapatával érkeztek. Minden bizonnyal az elmúlt években megtanulhattak valamilyen szinten spanyolul, vagy az uto-azték nyelvek közé tartozó nahuatlul, mert Niza képes volt velük kommunikálni. Az északnak tartó Marcos atyának, úgy tűnik, nem volt gondja az üzeneteit továbbítani az előtte elhelyezkedő pueblo településeknek, ami azt jelenti, hogy a pima volt a közvetítő nyelv. Habár a spanyol felsőbbrendűséget nem feledte, Cabeza de Vaca elismerően írt arról, hogy Esteban milyen gyorsan képes megtanulni az idegen indán nyelveket. Niza viszont azt jelentette, hogy Esteban meghalt valamelyik zuni város közelében. Innentől fogva tehát a pima maradt az egyetlen kommunikációs eszköz, amivel a spanyolok jól boldogultak, és a később hozzájuk csapódó zuni nyelvű indiánok között, akik megértették magukat Cíbola területén, a pima lett a *lingua franca*.⁴⁸ Coronado expedíciója igazából több kisebb felfedezőutazásból állt, kezdetén, még 1539-ben Melchior Díaz 15 lovassal előrement felderítőútra, és a még Niza által létesített kapcsolatot kihasználva értesítette a baráti indián településeket (a Só folyó menti Chichilticalli körzet) egy nagyobb csapat érkezéséről. Ezek a közösségek kereskedelmi kapcsolatban állhattak a Cíbola pueblókkal, és

⁴⁶ Brasher 2017: 45.

⁴⁷ Riley 1971.

⁴⁸ Riley 1971: 295.

amikor Coronado felvette velük a kapcsolatot, és az uralkodó békés szándéka felől akarta biztosítani a zúnikat, valószínűleg ezt a pima nyelvű tolmácsokon keresztül tette. A békés szándék ellenére harc alakult ki, és miután Coronado bevonult Hawikuh városába, egy küldöttet fogadott Pecos pueblóból, akit hosszú bajusza után a spanyolok „Bigotes”-nek neveztek el. Nem teljesen világos, hogy „Bigotes” mit keresett a városban, de elképzelhető, hogy kereskedni volt ott, vagyis beszélt a saját nyelvén kívül mást is. Amikor Coronado elküldte Alvaradót és Padilla atyát Pecos pueblóba, a kommunikáció nyelve „Bigotes”-szel a nahuatl lehetett, mivel Padilla már az 1520-as évektől Mexikóban élt. A Tiguex-ben felbukkanó „Turk” szintén ezt a nyelvet használhatta, és amikor a déli síkságon már Quivira felé tartottak, még az apacsok is verbálisan megértették magukat vele. Castañeda arról számolt be, hogy a spanyolokkal viszont a Querechos indiánok csak jelbeszéddel tudtak kommunikálni. A későbbi kommunikáció könnyebben ment, mint az 1598-as Juan de Oñate vezette expedíciónál kiderült. Oñate beszámolt arról, hogy a találkoztak olyan mexikói indiánokkal, akik Coronadóval érkeztek, de ott maradtak a pueblók közelében, és velük (ha akadozva is) tudtak spanyolul beszélni. Riley a tanulmány végén arra a következtetésre jutott, hogy a pima és a nahuatl nyelvek egyfajta közvetítőkként szolgáltak a pueblók között, és ezeket használták, amikor egymással kommunikáltak főleg kereskedelmi kapcsolataik végett.⁴⁹

A már említett Juan de Oñate-expedíció Luí de Velasco alkirály felkérésére indult, hogy új területeket fedezzen fel, és gyarmatosítsa azokat Új-Spanyolország számára. Juan de Oñate hatalmas erőfeszítéssel, anyagiakat nem kímélve nyomult előre Coronado nyomában, de ellentétben elődjével a megszerzett területeket konkviztádorainak adta, és arra utasította őket, hogy hajtsanak be javakat az őslakosoktól. Az 1599-es Acoma pueblói mészárlás is a nevéhez kötődik, amikor egy kisebb konfliktust követően a település lerombolására adott parancsot, és a harcokban körülbelül 800-1000 indián lelte halálát, a túlélőket pedig ideiglenes rabszolgaságra kötelezte. Oñate több irányban is elindult, szintén a mesésen gazdag Quivira csábította a Nagy Síkság felé, ahol az apacsokkal bonyolódott harcokba, és egészen a mai Oklahoma államig menetelt, majd egy csapatot indított a Colorado folyón keresztül, hogy kikötőt keressenek a vízi közlekedés és ellátások biztosítására. Az emberei eljutottak a Kalifornia-öbölbe, majd onnan vissza Új-Mexikó területére. George P. Hammond 1927-es tanulmánya⁵⁰ szerint Oñate valóban megszervezte a spanyol adminisztrációt, és létrehozta a kormányzóságot, de a felettébb pozitív és a terület ígéretes kincseit taglaló beszámolóit gyanússá váltak, ezért vizsgálatokat indítottak, amelyek igazolták a kétségeket. 1607. augusztus 24-én nyújtotta be Oñate a lemondását, miután rájött,

⁴⁹ Riley 1971: 307–308.

⁵⁰ Hammond 1927.

hogy már nem élvezi a király bizalmát, és nem fog sem anyagi, sem katonai segítséget kapni.⁵¹ Az új provinciát annyira szegénynek ítélték a beszámolók, hogy 1608-ban komolyan felmerült a lehetőség, hogy a megtérített indiánokat és hivatalnokokat áttelepítik Új-Spanyolországba, és feladják a terméketlen területet. Ximénez atyát bízták meg az egyházi ügyek lezárásával, de miután 1608-ban visszatért az akkoriban kinevezett központból, San Gabriel településről, lelkesen beszámolt, hogy a korábbi 400 megtérített helyett 7000 főt számlált, valamint hozott magával kőzetmintát, ami ezüstöt tartalmazott. Ennek hatására a provincia a korona védnöksége alá került, majd 1609-ben megérkezett az új kormányzó Don Pedro de Peralta személyében. A kinevezése egy új korszakot nyitott a provincia fejlődésében, mert a „gyorsan gazdagodj meg” küldetéseknek vége volt, és a királyi javak innentől fogva a fokozatos fejlesztésre irányultak. Az alkirály megbízta Peraltót, hogy folytassa az indiánok térítését, konszolidálja a közigazgatást, és nevezzen ki egy új fővárost. Ez utóbbi lett 1610-ben Santa Fe, ami mai napig is Új-Mexikó állam politikai központja. A spanyolok hivatali berendezkedése, valamint a bányák feltárása folytatódott, és 1617-re már 11 templom épült a provinciában, majd ez 16-ra bővült 1622-ben, amikor már 17 ezer indián részesült a keresztségben.⁵²

A 19. század végi és 20. század elejei kutatások, amelyek a délnyugat Egyesült Államok történetével foglalkoztak általában véve egy jól dokumentált eseménytörténetet eredményeztek. A források ismerete és a régészeti ásatásokon szerzett ismeretanyag mind segítette a kor tudósait, hogy felépítsék a régió kronologikus történelmét. Mai szemmel nézve, ugyanakkor érdemes kritikát gyakorolni ezen törekvésekkel szemben, hiszen ezekből nemcsak a problematikák hiányoztak, de a kutatók többsége erős értéktélességgel rendelkezett. Az olyan kutatók, mint a már említett Fewkes, Bandelier, vagy a tudományterületen pionírnak számító antropológus Lewis Henry Morgan rangsorolták a kultúrákat a kortárs őslakos közösségek kárára. Morgan volt Bandelier mentora, aki (és ebben Bandelier követte) „vad”, „barbár” és „civilizált” minőségeket társított a kultúrák fejlődéséhez.⁵³ A kritikai megközelítések helyet kaptak a NMHR hasábjain és betekintést adtak a jelenleg is zajló akadémiai diskurzusokba. Russel S. Saxton csatlakozva a kultúrák evolucionista gondolata elleni strukturalista kritikákhoz Bandelier szépirodalmi-történeti művének (*The Delight Makers*) a pueblókkal kapcsolatos antropológiai nézeteinek tudományosságát vizsgálta meg.⁵⁴ A szerző szerint akkoriban több kutató is

⁵¹ Oñatának, miután visszatért Mexikóvárosba, 12 nembeli törvénysértés vádjával kellett szembenéznie, köztük a terület félrevezetően pozitív jellemzése és Acoma indiánok lemészárlása miatt. Az elkövetett bűnök miatt Oñatét örökre kitiltották Új-Mexikóból, és 4 évre száműzték Mexikóvárosból. Az ítéletet nem hagyta annyiban, Spanyolországba utazott, ahol végül kegyelemben részesült, és az uralkodó megbízta a spanyolországi bányák felügyeletével.

⁵² Hammond 1927: 46.

⁵³ Johnston 2022.

⁵⁴ Saxton 1981.

úgy ítélte meg, hogy az amerikai őslakosok kihalásra voltak ítélve attól függően, hogy valaki ezt pozitív, vagy negatív végkifejletnek vélte. A tudósok abban a hitben voltak, hogy amíg lehet meg kell örökíteni az indiánok történelmét. Cooper nyomán számos amerikai szépirodalom szerző szimpátiát alakított ki az őslakosok felé és az indiánok romantikus, spirituális és természetszerető ideáját teremtette meg. A 19. századi amerikai közvélemény túlnyomó részt a protestáns etikát követte, de hitt az óceántól óceánig való terjeszkedésben és a demokratikus ideológiát mélyen átítatta a faji előítélet és a kontinens küldetészerű megszerzésében. Ezek a nézetek természetesen hatással voltak az amerikai történelmet író intellektuális közegekre is. Adolphe Bandelier különbözött ettől, mivel svájcként nem érezte magához közel a demokratikus kormányzást, nem a protestáns iparnak tulajdonította be a modern civilizáció megszületését és katolikusként abban hitt, hogy a haladás sokkal inkább egy erkölcsi, lelki értelemben mérhető. Éppen ezért felháborítónak tartotta azt a kitélt, miszerint primitív népeknek is lehetett magasan fejlett erkölcsi érzéke. Amíg Twain lealacsonyította, Helent Hunt Jackson és Cooper idealizálta az indiánokat, Bandelier mindkét nézetet mereven visszautasította. A katolikus értelmiségi és arisztokratikus Bandelier valóban nem tartozott azok közé, akik ellenségnek tekintették az indiánokat, de történészként ő volt az első, aki megvédte az Új Világ spanyol-katolikus meghódítását, mivel szerinte a spanyolok indián politikája magas erkölcsi magatartásról tanúskodott. Bandelier egy paternalista szemléletet képviselt, ami alapján az indiánoknak, mint a gyermekeknek szükségük volt képzésre és atyai gondoskodásra. Bandelier kritikussai nagyra tartották tényszerűségét, valamint a források feldolgozását (ő az elsők között volt, aki a spanyol nyelvű dokumentumokat felhasználta), de megjegyezték, hogy konklúziói és interpretációi nem a tudományból fakadtak, hanem Bandelier személyiségéből. Amikor antropológusként a pueblo indiánokat tanulmányozta, csakúgy, mint regénye cselekményében arra a következtetésre jutott, hogy az indiánok erkölcsileg nem egyenlők az európaiakkal.⁵⁵ A spanyol hódítás történeti-politikai megítélése és az amerikai őslakosokkal szembeni negatív előítéletek a mai napig egyaránt heves vitákat váltanak ki az akadémiai közösségben, valamint a közbeszédben. A grammatikai múlt árnyéka továbbra is rávetül a délnyugati őslakos közösségekre, akik szerint a megemlékezésekbe, a spanyolok örökségének megítélésével kapcsolatban elsősorban őket kellene megkérdezni. Ahogyan a navahó származású Melanie Yazzie, az Új-Mexikói Egyetem oktatója nyilatkozta a Juan de Oñate szoborcsoport elleni tüntetésen 2020-ban: „Ez Albuquerque, és egyfajta amerikai városként tekintenek rá. De ez valójában Tewa-föld. Ez puebloföld. És tehát azok, akikre a kolonizáció történetével kapcsolatban elsősorban hallgatnotok kellene azok az őslakosok, akiknek a földjén éltek.”⁵⁶

⁵⁵ Saxton 1981: 267.

⁵⁶ Burnett 2020.

A délnyugati nomád indián törzsek

John L. Kessel tanulmánya⁵⁷ azzal a kérdésfelvetéssel indult, hogy miért kellett 3 generációt várni (az 1599-es acomai megszárlástól), hogy 1680-ban a pueblo indiánok fellázadjanak a spanyol hatalom ellen. A válasz elsősorban a pueblók európai jelenlét előtti megosztottságában keresendő. Kessel rámutatott, hogy a pueblo világ soha nem volt egységes. Léteztek közös szokások, vallási rituálék, sziklarajzok, életviteli hasonlóságok, kereskedelmi kapcsolatok, de konfliktusok és háborúk is egymással. Alapvetően a vadászó-termelő életmódot folytató pueblók saját városaik élelmezését és védelmét tartották a legfontosabbnak. A spanyol gyarmatosítók gyakran kijátszották a meglévő politikai ellentéteket és területi konfliktusokat, hogy gyorsabban terjesszék a kereszténységet, meghonosítsák a spanyol mint közvetítő nyelv szerepét, valamint kiépítsék a korona hivatali rendszerét. Amikor a konkvisztádorok először tették be a lábukat a régióba, már jól ismerték a módját annak, hogyan lépjenek szövetségre indiánokkal, hogy aztán velük együtt harcoljanak a többi törzs ellen. Coronado 1540-es expedíciójának is jelentős kontingensét alkották a közép-amerikai megkeresztelkedett indiánok. A spanyolokat egyes közösségek békésen fogadták (pl. Pecos), ugyanakkor felborították a pueblók közötti több évszázon keresztül alakított erőegyensúlyt. Mások ellenségesen viselkedtek velük, de Coronado feljegyzései alapján, amikor katonákat kért Cicuique pueblótól, hogy segítsenek leverni a Tiguex indiánokat, azok belementek volna, csak mikorra az egyeség megszületett, a háború véget ért. Kessel tanulmánya nemcsak a felkelés okait tárta fel, hanem egy másik megvilágításba helyezte a pueblók politikai szerepvállalását és történelmi megítélését. Ellentétben azzal az általános narratívával, hogy az őslakosok csendes elszenvetői az európai gyarmatosításnak, vagy alárendelődnének a konkvisztádorok céljainak, itt a szerző rávilágított az egyes pueblók önös gazdasági vagy politikai érdekeire, mint például a Cicuique pueblo vezetőjének kifejezetten gyarmatosító törekvésére. A spanyolok megjelenése új gazdasági impulzusokat hozott és az addigi pueblók közti erőviszonyok felülvizsgálatát. A zunik ezért csatlakoztak a spanyolokhoz a hopik ellen, és amikor 1599-ben Oñate Acoma ellen vonult, az ott élők az európaiak legyőzésén túl más pueblókat (Zía, Santo Domingo, San Juan Bautista) is szerettek volna elpusztítani, mivel azok képtelenek voltak ellenállni a hódítóknak. A spanyol hatalom megszilárdulását követően sok pueblo harcos azért csatlakozott a felderítésekhez, mert részt akartak venni az utazásban, bizonyítani rátermettségüket a harcokban, bosszút állni ellenségeiken, részesülhettek a hadizsákmányban, és skalpokat, trófeákat gyűjthettek. Kessel szintén arra utalt, hogy az indiánoknak megvoltak a saját érdekei és céljai, amikor csatlakoztak egy-egy spanyol küldetéshez. A gyarmatosítók pedig kiválóan használták ki

⁵⁷ Kessell 2011.

a régi konfliktusokat, vagy akár újakat teremtettek, ezzel is megakadályozva, hogy az indiánok egységesen fellépjenek ellenük. A fordulat akkor következett be, amikor a kormányzók kvótákat állítottak fel, és a különböző nyelvű, elhelyezkedésű pueblóknak katonákat kellett delegálnia, hogy a spanyolokkal közösen harcoljanak a királyság ellenségei ellen. Az egymásnak eddig ismeretlen pueblo vezérek így megismerhették egymást, és megtanulhatták, hogy harcoljanak egymás mellett az idegenek ellen. A 17. században egyre nagyobb számban megjelenő északról betörő apacsok, navahók és uték ellen az európaiaknak egyre nagyobb szükségük volt a pueblo indiánok szövetségére. A szerző tanulmányának egy másik érdeme, hogy részletesen tárgyalta azokat a belső pueblo társadalmi folyamatokat, amelyek nem jöttek volna létre a spanyolok hódítása nélkül. Az évtizedek alatt felnőtt egy olyan generáció, akik már a kereszténység égisze alatt látták meg a napvilágot, spanyolul írni-olvasni megtanultak a missziókban, és most hatalmas szükség volt rájuk a hadseregben, mert ők voltak képesek hatékonyan koordinálni az egyre bővülő, nagyobb nyelvi diverzitású alakulatokat. A cikkben példaként szerepelt don Esteban Clemente, aki egy hispanizált pueblo tiszt volt, és kiválóan közvetített a spanyolok és az indiánok között. Clemente keresztény nevelést kapott, de amikor az 1660-as években a misszionáriusok felszólították, hogy ítélje el a pogány kachinatiszteletet, mert a „gonoszt” képviselik, meghasonult. Az 1660-as évekre a kachinatisztelet visszaszorítása miatt a pueblók úgy érezték, hogy a szellemek bosszút álltak rajtuk, mivel az apacsok pusztító betörései mellett szárazság, éhezés és járványok sújtották őket. Clemente a gyarmati uralom megdöntésére és a kachinaimádát visszaállítása miatt egy katonai puccsot készített elő, de az végül sikertelenül végződött. Ahogy a határvidéken egyre nőtt a nyomás az apacsok betörései miatt, a spanyolok még inkább a pueblo harcosokra voltak utalva, akik száma már messze túlnőtte a konkvisztádorokét. A feszültség is növekedett a hadseregben, és amikor egy tewa harcost, Po'payt megkorbácsolták, majd árulással vádolták, a tewa és tano alakulatok fellázadtak. Po'pay ellentétben Clementével egy sokkal jobban megbecsült katonai és vallásos vezető volt a tewák számára, és a kiváló spanyol képzésben részesült hadnagyai segítségével 1680 augusztusában kirobbantotta a pueblo lázadást vagy más néven a spanyol–pueblo háborút. A spanyolokat teljesen váratlanul érte a felkelés, az indiánok sikeresen elfoglalták Santa Fét, majd 1681 és 1690 között egészen a Rio Grande alsó folyásáig megszabadultak a hódítóktól, akik táborokba menekültek El Paso környékére. Ezt követően azonban a pueblók közti ellentétek a felszínre emelkedtek, és egymással kezdtek háborúzni, miközben az apacsok egyes közösségekkel kereskedtek, másokat megtámadtak, valamint az uték ott fosztogattak, ahol tudtak. Az új kormányzó, Diego José de Vargas Zapata Luján Ponce de León y Contreras vezetésével 1691 februárjában megindult a spanyolok ellentámadása. A szétföredezett pueblo közösségek közül többekkel megegyeztek, másokkal pedig a szövetséges pueblók segítségével megütköztek és 1693-ban visszavették Santa Fe városát, majd Vargas 1696

végére konszolidálta a korona hatalmát. A pueblók és a spanyolok közti együttműködés visszaállt, és Vargas már közös csapatokat vezetett 1704-ben a faraón apacsok ellen. Kessel zárásként megjegyezte, hogy 1638 és 1680 között a pueblo indiánok létszáma jelentősen csökkent a spanyolok uralma alatt, és elképzelhető, hogy a felkelés kirobbanásában ez is szerepet játszott, mivel joggal érezhették az idő sürgetését a változás iránt. A másikkal a vallási ellentétekben keresendő, mivel az indiánok nagy része formálisan elfogadta a keresztséget, részt vettek a missziók építésében és gazdaságában, gyermekeik oda jártak iskolákba, a telepeseket barátságosan fogadták, de a misék után, amikor a ferencesek nem látták őket, folytatták őseik vallási rituáléit. A szerzetesek viszont egyre kevésbé tolerálták a kachinaimádatot, és a tiltások, büntetések folyamatosan érlelték az indiánok szívében az ellenállás magját.⁵⁸

A pueblo indiánok felkelése 1680-ban kétségkívül egy új korszakot nyitott a spanyol–indián kapcsolatokban a délnyugati régióban. A pueblók szabadsága 12 évig tartott, majd utána a spanyolok fokozatosan foglalták vissza az elvesztett területeket, amiben fontos szerepet játszottak a pueblo világon kívüli törzsek, az apacsok, az uték és a navahók. Frank D. Reeve 1958-ban megjelent tanulmánya⁵⁹ szerint az apacsok és uték betörései, fosztogatásai hatalmas nyomást jelentettek a pueblókra, de a Sia, Santa Ana és Jemez településeket látogató apacsok barátságban éltek a pueblókkal. A szerző szerint a pueblo világ nyugati részét látogatók valójában a Cebolleta hegy-ségből érkezett navahók voltak. A navahók több helyszínen is beavatkoztak a pueblók politikai döntéseibe, általában biztosítva őket szövetségükről a spanyolok ellen. Amikor Vargas megkezdte a városok visszahódítását a nyugati régióban, beszámolt az ún. faraon apacsokról, de ezen a néven addig a zunik mellett letelepedett apacsok egyik csoportját értették, akik pueblóföld déli része felől érkeztek, és azok, akiket Vargas Jemez pueblóban talált, majd az onnan Acomába vezető úton, navahók voltak. A kifejezéseket Vargas gyakran összemosta a jelentéseiben, és a legtöbb esetben, amikor apacsokról írt, akik politikai szereplőként vagy tanácsadóként a pueblókban éltek, navahók lehettek. A spanyolok a pueblókkal szövetkezve vagy akár önálló érdekek mentén, de 1680-tól háborúban álltak a navahók valamelyik csoportjával. A Vargas utáni kormányzó, Pedro Rodríguez Cubero (1697–1703) számolt be arról, hogy habár bizonyos navahó törzsek ellen 1703-ban hadjáratot szervezett, más navahó csoportok előtte figyelmeztették őt, hogy a zunik felkelést szerveznek az ottani spanyol csapatok ellen. Reeve szerint ez az ellentmondás abból fakadt, hogy a navahók nem formáltak egy európai értelemben vett egységes társadalmat, és „nem feltétlenül tudta a bal kéz, hogy mit csinál a jobb”.⁶⁰ Az északi részen élő navahók gondot jelentettek a betöréseik

⁵⁸ Kessel 2011: 153.

⁵⁹ Reeve 1958.

⁶⁰ Reeve 1958: 215.

miatt, de a déliek szorosan együttműködtek Acoma, Laguna és Zuni pueblókkal vagy akár a spanyolokkal. Miután Vargas 1705-ben meghalt a navahók elleni hadjáratban, Francisco Cuervo y Valdés következetesen látott hozzá a határvidéki navahók és apacsok felszámolásához. Ez nemcsak katonai győzelmet jelentett, hanem az egyes hadjáratokat úgy zárta, hogy felgyújtotta a navahók kunyhóit, nőket és gyerekeket rabolt, elvitte a kosaraikat, valamint az állatállományt. A navahók ezek után békét kötöttek, aminek mindkét fél örült. Cuervo tovább erősítette a spanyol infrastruktúrát, és 1706-ban megállapította Albuquerque városát, az indiánok pedig visszaépítve kisleiteiket elkezdtek kereskedni a környékbeli pueblókkal. A béke nem tarott sokáig, és már 1709-ban kiújultak a harcok, miután a navahók kifosztották az egykor barátjának számító Jemez pueblót. A következő évtizedekben folyamatosak voltak a navahó fosztogatások és a spanyol megtorló hadjárat, amik csak ideiglenes sikereket értek el, mert a navahók a veszély közeledtével felvonultak a fennsíkokra, és ott vészelték át az ellenség támadásait. A navahók kiváló lovasokként gyorsan közlekedtek, és a betöréseiket nem lehetett megakadályozni, és nem lehetett őket nyílt összeütközésre kényszeríteni. Nehéz megérteni a navahók viselkedését, újra és újra fellángoló vágyukat a zsákmányszerzés iránt, mert a pueblókkal való kereskedelemből egy magas színvonalú életminőséget tudtak nyújtani közösségeiknek. A 18. század első felében sikerült egy fél évtizedes békét teremteni, ami elsősorban az egyre megerősödő komancsok és uték nyomására történt meg. Mindkét törzs, de főleg a komancsok komolyabb létszámfőlényben és katonai potenciálban voltak a navahókhoz képest, így utóbbiak jobbnak látták a spanyolok védelme alá kerülni. A korábbiakhoz képes hosszan tartó béke a navahók ellenségeinek megerősödésében keresendő, valamint ahogyan arra Reeve a tanulmány végén rámutatott, a navahók nagyra értékelték az egyéni merészséget, harci képességet, de ugyanúgy erénynek tekintették az anyagi javak felhalmozását is.⁶¹

Donald E. Worcesternek a délnyugaton élt apacsokról szóló munkája⁶² nemcsak tartalmi szempontból fontos, de egy hasznos historiográfiai részt is tartalmazott, amiből az addigi apacsokkal kapcsolatos kutatásokat összegezte, valamint közölt egy bibliográfiát is. Worcester szerint több száz tanulmány született a témakörben, és a NMHR első 25 számában összesen 29 alkalommal szerepelt az „apache” kifejezés vagy annak változata a cikkek címében. A szerző 1975-ös adataihoz képest a mostani keresés alapján 2024-ben már jelentősen megnövekedett a találatok száma, egészen 1127-re.⁶³ Ezek a számok mutatják, mekkora akadémiai érdeklődés övezi a síkságról érkezett indiánok életmódját és szerepét a délnyugat történetében. Az apacsok, csakúgy,

⁶¹ Reeve 1958: 231.

⁶² Worcester 1975.

⁶³ A találatok számát 2024. február 14-ei szűréssel állapítottam meg, ami nemcsak a címekben, de a tartalmakban is jelezte az „apache” kifejezés előfordulását: <https://digitalrepository.unm.edu/do/search/?q=apache&start=0&context=21170849&sort=score&facet=>

mint a navahók az Észak-Amerikában és Északnyugat-Kanadában őshonos atapaszka nyelvet beszélőkhöz tartoztak, akik déli irányú vándorlásuk során először a síkságon éltek, majd onnan továbbhaladva érkeztek meg a pueblók világába. Korábban említést tettem azokról a spanyol hódítókról, akik elsőként találkoztak velük, és feljegyezték róluk, hogy a letelepedett életmódot folytató pueblo indiánokkal ellentétben ők vándorolnak, követik a bölények mozgását. A 17. században az európai hódítóknak, akik leigázták az aztékokat, elfoglalták a fallal körülvett pueblókat, meggyűlt a bajuk a gyors rajtaütéseket végrehajtó és gerilla harcmodort folytató apacsokkal. Az apacsok, mint az összes déli atapaszka nép (pl. navahók), a „diné”, vagyis „az emberek” néven hívták magukat. Az „apacs” megnevezés valószínűleg a zuni „ellenség” szó egy eltorzult változata, amit átvettek a spanyolok. Az apacsok egy része (pl. csirikavák) hegyvidékinek számított, míg mások (pl. kijova, lipen, hikarija) a délnyugati sivatagot tekintették földjüknek. Az apacsok alapvetően vad, szabad, természetközeli életet éltek, akik nagyra becsülték a harcokban szerzett eredményeket, fosztogatták a településeket, és az élelem megszerzése miatt folyton úton voltak. Habár az apacsok mindennapjaihoz hozzátartoztak a harcok, soha nem bocsátkoztak olyan ütközetbe, amelynek a kimenetele kérdéses volt. A rejtőzés és meglepetés mesterei voltak, akik rendkívül jól túrték az extrém időjárási körülményeket, képesek voltak napokat eltölteni megfigyeléssel, és fizikai adottságaik legendásnak számítottak. Az apacsokat úgy jellemezték, mint akik megvetették a hazugságot, jó humorral rendelkeztek, nagyra értékelték asszonyaik erkölcsi tisztaságát, imádták a szerencsejátékot, és kiváló lovasokká váltak. Juan de Oñate kormányzó idejében a spanyol tisztek apacsokat támadtak meg, és a foglyokat rabszolgának adták el délre a bányásztelepeknek. Ez a gyakorlat az egész 17. században folytatódott, és az apacsokban keserű gyűlölet fogant meg a spanyolok iránt, akik rajtaütésekkel, fosztogatásokkal bosszulták meg a sérelmeket. Worcester szerint az apacsok voltak az első indiánok, akik lovakat szereztek a délnyugati régióban, és megülve őket sikeresen alkalmazták a lovas harcmodort. A spanyolok megkeresztelt pueblo indiánokat alkalmazták lovászként, akik közül pár az apacsokhoz szökött, és az 1630-as és 1640-es években megtanították őket a lótarásra. A szerző megjegyezte, hogy az apacsok főleg húsként tekintettek a lovakra, és csak a legrátermettebbeket hagyták meg lovagolni.⁶⁴ Az apacsok és a többi nomád törzs az 1680-as években jutott hozzá jelentősebb loállományhoz, holott a lovaglást és a lovak felszerelésének fortélyait már korábban elsajátították. Az apacsok felbátorodtak, és már nyíltan, rejtőzködés nélkül vették célba a 18. században egyre merészebben a Sonora és Chihuahua területén elhelyezkedő spanyol-mexikói városokat, településeket. A férfiakat lemészárolták, de a nőket és gyerekeket elrabolták, hogy apacsokat neveljenek belőlük, így az ellenük küldött hadjáratok során szenvedett emberveszteségeiket kompenzálták. Az apacsok

⁶⁴ Worcester 1975: 27.

valóban komoly problémát jelenthettek a spanyoloknak, mivel külön adminisztratív intézményt (Commandancy General of the Interior Provinces) állítottak fel a hadjáratok megindítására, később akár a békekötés és az indiánokkal való egyéb (kereskedelmi) tárgyalások levezénylésére. 1786-ban Bernardo de Gálvez alkirály még azzal a régi gyakorlattal is szakított, hogy az indiánoknak tilos volt tűzfegetést adni. Gálvez úgy gondolkodott, hogy ezzel a lépéssel még inkább függővé teszi az apacsokat a spanyol birodalomtól. Az apacsokat igyekeztek integrálni a spanyol hadseregbe, és mint felderítőket alkalmazták őket. Az intézkedések hatására bizonyos csoportok, mint a csirikavák, letelepedtek a Sonora és Chihuahua közeli hegyekben, és 1790–1830 között békében éltek. Ez alatt az idő alatt a régió gyorsabban tudott gazdaságilag fejlődni, több telepés érkezett, és a farmgazdaságok, bányászat egyre elterjedtebbé vált a mai Arizona állam déli részén. A mexikói függetlenség után azonban az apacsok visszatértek régi életmódjukhoz, és elsősorban az észak-mexikói területek településeit fosztogatták. A mexikói kormány drasztikus intézkedéseket fogantatott, és 1835-ben minden apacs skalpa után pénzbeli juttatásokat adtak fejedelmeknek. A mexikói–amerikai háborút követően úgy tűnt, hogy az amerikai csapatok még kevésbé voltak képesek fellépni az apacsok ellen, mint a mexikói hadsereg. Az 1848-as Guadalupe Hidalgo-i békében az amerikaiak vállalták, hogy megakadályozzák az apacsok betéréseit Mexikóba, de ezt az ígéretet képtelenek voltak betartani. Mexikó gyengeségét kihasználva az 1853-as Gadsden-vételben pedig már kihagyták ezt a tételt, elfogadva, hogy az apacsok továbbra is veszélyeztethetik a határmenti településeket. Az apacsok és az amerikai hadsereg között tovább dúltak az összecsapások, sőt egy ponton a csirikavák, gilák és meszkalerosz apacsok együttes erővel láttak hozzá az „anglo” telepések kiűzéséhez területeikről. A polgárháború évei alatt szintén számolni kellett az ellenséges apacsokkal, és utána látott hozzá az amerikai kormány, hogy több más indián hatalmi tényezővel (pl. komancsok) együtt leszámoljon velük. Az 1824-ben alapított Indiánügyi Bizottság nagyobb felhatalmazást kapott 1874 után, és a már katonailag legyőzött apacsokat elkezdték szisztematikusan az Arizona állambeli San Carlos rezervátumba terelni, de a főleg hegyvidékhez szokott indiánok idegenkedtek a sivatagi körülményektől. A különböző apacs csoportok és vezetők több alkalommal is fellázadtak az intézkedések ellen. Worcester részletesen beszámolt a további amerikai–apacs háborúkról egészen a csirikava ellenállás 1887-es felszámolásáig, amikor a híres apacs vezér, Geronimo feladta a harcokat, és embereivel együtt rezervátumba vonult. Habár a Geronimo által vezetett felkelés volt az utolsó szervezett ellenállási kísérlet, más apacs csapatok továbbra is fosztogatták mind az amerikai, mind a mexikói farmokat, településeket.⁶⁵

⁶⁵ Worcester 1975: 39.

Az újabb szakirodalom azonban tovább árnyalja az apacsok dominanciáját a régióban, és Pekka Hämäläinen finn történész a komancsok birodalomépítő potenciálját állította szembe a többi síkságról érkezett indián törzsek szerepével. Hämäläinen szerint az 1680-as pueblo felkelés után a különböző nomád törzsek fosztogatással szereztek a pueblókból lovakat, valamint a visszavonuló spanyoloktól is sikerült állatokat zsákmányolniuk. Ezek a délnyugaton élő törzsek a lovak egy részével kereskedtek, és így jutott el a lótartás egészen az ekkor még északabbra, a Nagy Síkságon élő komancsokig.⁶⁶ Habár Worcester apacsokról készült monográfiája mind a mai napig hivatkozási alapként számít a témával foglalkozó kutatók számára és nagyobb korrekciókra nem szorult⁶⁷, de a délnyugati nomád indián történelem másik meghatározó népéről, a komancsok jelentőségéről, akik több háborúban végül vereséget mértek az apacsokra, nem írt. Worcester könyve, csakúgy mint a fentiekben bemutatott tanulmánya elsősorban leíró jellegű és kritikaként elmondható, hogy alapvetően hiányoznak a probléma felvetések, vagy akár a forrásokban megjelenő gyakran pejoratív jellemzésekre való akadémiai reflexió.⁶⁸ Hämäläinen közlése szerint a komancsok lótartó életmódja ütközött a félig mezőgazdasági, de alapvetően szintén lótenyésztő apacsokéval. A két törzs közötti konfliktus majd ötven évig tartott és különösen intenzíven zajlott, ami leginkább a két azonos ökológiai stratégia összeférhetlensége miatt történt. Az apacsoknak szüksége volt a déli prériket átszelő folyóvölgyekre a kukorica földjeik öntözése miatt, mindkét törzs igényt tartott a magas kalóriájúártéri füvekre, az alacsony sótartalmú vízre, a kertgazdaságokból jövő terményekre és a lovakat védő menedékre. A komancsok elfoglalták a folyóvölgyeket ezzel délre és keletre tolva az apacsokat, majd megpróbálták monopolizálni a keleti piacokat ezzel gátolva a telepekkel folytatott kereskedelmet, ami végül az 1710-es években a spanyolokat is

⁶⁶ Hämäläinen 2010: 178.

⁶⁷ Worcester 1979.

⁶⁸ A szerző az apacsok által jelentett fenyegetésről írt, ami egyaránt veszélyes volt a délnyugati pueblo indiánokra és a spanyolokra. A tanulmányban gyakran idézi Francisco de Velazco atya emlékiratait, aki egy helyen az apacsok ellenséges viselkedésével kapcsolatban őket (és a hozzájuk hasonló törzseket) barbárnak („barbarous tribes”) nevezte. A következő oldalon Worcester már Francisco de Baeza kormányzótól idézett: „(...) a megtérített indiánok gyakran szenvednek sérüléseket a szomszédos apacsoktól, akik háborús természetűek, és mint barbárok, váratlan támadásokat intéznek ellenük.” A szerző nem reflektált ezekre a negatív jelzőkre pedig érdemes lett volna legalább kontextualizálni azokat, mivel így azt az érzetet keltette, hogy ő is azonosult ezekkel a véleményekkel. Worcester tanulmánya végén az apacsokat a hunokhoz hasonlította: „A negyedik századi európaiak kevésbé félhettek Attila hunjaitól, mint amennyire a spanyolok és pueblók rettegtek az apacsoktól, akik, mint a hunok vadabbak voltak, mint maga a vadság”. Habár nem tartozik a jelenlegi tárgykörhöz, de a negyedik századi európaiak nem félhettek Attila hunjaitól, mivel Attila minden bizonnyal Kr. u. 400 környékén született és nagy, valóban Európa számos államát fenyegető hadjárataira már az ötödik században került sor. Worcester történelmi munkájára is igaz, amit már korábban bemutattam Bandelier-vel kapcsolatban, hogy a tényszerűsége az események leírásánál megfelel a tudományos módszertani elvárásoknak, de az interpretációja (különösen a korai írásaiban) nem értékítélet mentes. Worcester 1941: 8. 9. 14.

bevonta a konfliktusba. A spanyolok egy proxy háborút kezdtek vívni a komancsok ellen, de mivel megtagadták az apacs szövetségeik számára a tűzfegyver és a lovak szállítását nem tudtak sikereket felmutatni. A komancsok kifosztották az apacs településeket és a határmenti spanyolokat, hogy lovat, foglyokat és élelmet szerezzenek, valamint, hogy nyomás alatt tartsák az apacsokat támogató telepeseket. A komancs csapatok végül felülkerekedtek az apacs-spanyol szövetségen és 1758-ban Santa Cruz de San Sabá misszió lerombolásával, ami az apacsok védelmére épült, végső győzelmet arattak riválisuk felett, akik az 1760-as években elhagyták a prérít és Texas, Új-Mexikó, valamint észak Chihuahua sivatagos részeire költöztek.⁶⁹

A délnyugati területek megszerzésével és az apacsok vagy egyéb indián törzsek rezervátumokba telepítése után felmerült a kérdés, hogy milyen állampolgári jogok fogják őket megilletni. A NMHR több, az észak-amerikai jogrendszer kiépülésével kapcsolatos tanulmányt is közölt, de a jelen témához kapcsolódóan két munkára hívom fel a figyelmet, amelyek kiválóan érzékeltetik a máig fennálló amerikai őslakosok jogi státuszára vonatkozó komplexitást. Az egyik Deborah A. Rosennek az Új-Mexikó állambeli pueblo indiánok jogi asszimilációját és annak érdekkonfliktusait tárgyaló tanulmánya.⁷⁰ A másik Gary C. Stein cikke, amely az 1924-es Indián Állampolgári Törvény jogkiterjesztő szándéka mögötti ellentmondásokra hívta fel a figyelmet.⁷¹ Az 1848-as Guedalope Hidalgó-i békét követően az amerikai adminisztrációban felmerült a kérdés, hogy a pueblo indiánoknak milyen jogi státuszt nyújtsanak. A megszerzett területen élő mexikóiak megkapták az amerikai állampolgárságot, de nem volt tiszta, hogy a pueblókban élőket is mexikóiaknak kezeljék. Rosen szerint az Amerikai Egyesült Államok nem volt felkészülve olyan indiánok jogi helyzetét kezelni, akik földműveléssel foglalkoztak, és pueblókban, vagyis városokban éltek. A viták a pueblo indiánok állampolgárosításával kapcsolatban lényegében akörül forogtak, hogy ellentétben a forrásokban „vad indiánoknak” nevezett nomád törzsekkel, az amerikaiak szemében ők rendelkeztek civilizációs fejlődéssel, vagyis más megítélés alá estek, mint a nomád törzsek. A vitában alapvetően két csoport vett részt: az Indiánügyek Hivatalát képviselő ügynökök és főfelügyelők, valamint ügyvédek. Az előbbieket amellet érveltek, hogy a pueblókban élő indiánok még nem álltak készen az amerikai állampolgárságra, és szükségük volt a szövetségi kormány védelmére. Ezzel szemben az ügyvédek és bírók szerint az indiánokat megilleti az állampolgársághoz való jog. Az indiánügyi hivatalnokok érvelésében visszatérő elemként szerepelt, hogy az indiánok a jogi emancipációval elveszítik a földjeik feletti kormányzati védelmet, és könnyen az amerikai vagy mexikói üzleti érdekek prédájává válhatnak. A szövetségi kormányzat védnökség alá helyezte

⁶⁹ Hämäläinen 2010: 181-182. Hämäläinen 2008-ban megjelent könyvéről magyarul is készült ismeretterő. Molnár: 2014.

⁷⁰ Rosen 2003.

⁷¹ Stein 1972.

a pueblókat, és garantálta, hogy külsősök engedély nélkül nem kereskedhetnek (Trade and Intercourse Act of 1834), illetve nem telepedhetnek le a területeiken. Rosen több olyan jogesetet mutatott be (Ortiz, Joseph és Lucero), ahol a legfelsőbb bíróság az indián területekre betelepülők mellett hozott ítéletet, mert véleményük alapján ellentétben a többi indián törzsekkel (akik csupán haszonélvezeti joggal rendelkeztek a területük felett, de a tulajdonos az Amerikai Egyesült Államok volt) a pueblo indiánok teljes tulajdonjoggal rendelkeztek a földjeiket illetően. A bírók döntései és az ügyvédek aknamunkája arra irányult, hogy a pueblo indiánok gyakorolhassák is a tulajdonjoguk, vagyis jogi személyekként dönthessenek a földjük eladásáról, bérbe adásáról, valamint tulajdonaik védelme érdekében közvetlenül a bírósághoz fordulhassanak az indiánügyi hivatalnokok bevonása nélkül (az addigi gyakorlat szerint az indiánok nem indíthattak jogi folyamatokat, csak az ügynökök képviselésével, mert a kormányzat védnöksége alá tartoztak). A főfelügyeleti ügynökök szerették volna megőrizni státuszukat, mivel minden egyes indiánokkal foglalkozó jogi, kereskedelmi, befektetési és politikai ügy csak rajtuk keresztül történhetett meg. Ez számukra nemcsak pozíciót jelentett, de vagyoni haszonszerzést is, mivel egyre nagyobb mértékben váltak korrumpálhatóvá Új-Mexikó államban. Az ügyvédeknek szintén megvoltak a maguk érdekei: 1) Szerettek volna minél több pueblo indián ügyfelet maguknak. 2) Az indiánok jogi emancipációjával a piac hozzáférhetne a törzsek földjeihez és vízállományához. A pueblo földek rendkívül csábítóak voltak, mert többségük a Rio Grande folyása közelében helyezkedett el, és ezzel közvetlen vízkapcsolattal rendelkeztek. 3) A pueblo földek piacra bocsátásával a környező területek ára is felment volna, és ez sok ügyvédnek lehetőséget jelentett a földszpekulációra. A szakirodalom alapján a délnyugati ügyvédek sokszor használták ki az indiánok és a hispánok járatlanságát az amerikai jogrendszerben vagy a korlátozott angol nyelvtudásukat. A 1870-es években konkrét kritikák fogalmazódtak meg mindkét érdeklővel kapcsolatban, és sokszor felmerült a kérdés, hogy vajon mit szeretnének maguk a pueblo indiánok. Mit nyernének, és mit veszítenének azzal, ha megkapnák az amerikai állampolgárságot?⁷² A kérdéseket nem válaszolták meg egyhamar, és a következő nagyívű jogi rendezésre csak 1924-ben került sor.

Stein tanulmánya a Calvin Coolidge elnök által 1924-ben aláírt törvény egy idézetével kezdődött: „az Egyesült Államok területi határain belül született minden állampolgársággal nem rendelkező indián ezennel az Egyesült Államok állampolgáiraivá válik”.⁷³ Az amerikai őslakosoknak addigra már voltak lehetőségeik, hogy teljes jogú állampolgárokká váljanak. Az 1887-es Dawes-törvény azok számára biztosított jogokat, akik szakítottak korábbi törzsi életükkel, és az asszimilációt választva elhagyták ősi földjeiket (ez a törvény lehetővé tette az elnöknek, hogy a rezervátumot

⁷² Rosen 2003: 19–21.

⁷³ Stein 1972: 257.

elvegye a kollektív törzsi vezetéstől, és azt felparcellázza egyéni tulajdonosok szerint), vagy vegyes házasságot kötöttek egy amerikai állampolgárral. Az ezt követő 1907-es Burke-törvény pedig a földosztásban részesültek számára feltétel nélkül (vagyis nem kellett elhagyniuk a rezervátumok területét) biztosította az állampolgárságot. Habár számos kérdést megválaszolatlanul hagytak ezek a rendelkezések (pl. miért kaphatott csak az indián populáció kb. 1/3-a állampolgárságot, és miért az indiánok megkérdése nélkül születtek ezek a döntések), valamint meglehetősen romboló hatásuk volt az indián közösségekre (törzsi közösség elvesztése, identitásválság, különbségtétel a kevert származásúakat illetően stb.), a változás nem a nyilvánosság hatására történt, hanem főleg a Szenátuson belüli progresszívek politikai térnyerésének játszmái miatt. A politikai döntés miatt az 1924-es törvény annak ellenére, hogy a szövetségi állam ezúttal valóban minden rezervátumban élő indiánnak elismerte az állampolgárságát, számos problémát rendezetlenül hagyott, valamint újakat hozott. A törzseket eddig mint önálló nemzeteket kezelték, de ezzel a lépéssel megszüntették szuverenitásukat és közösségként való elismerésüket. A másik jelentős hiányossága a törvénynek, hogy az állampolgárság kiterjesztése nem jelentette automatikusan a választójog kiterjesztését. Ez ugyanis állami kompetenciának számított, és amíg Oklahoma államban már 1901-ben állampolgárságot, valamint szavazati jogot kaptak az indiánok, addig Arizona, Új-Mexikó államokban ez még az 1924-es törvény hatására sem következett be, csak 1948-ban. A törvény elfogadásának politikai oldalát támasztja alá Stein szerint az, hogy a törvény beiktatása után a kérdés lekerült a napirendről, és senki nem sietett a továbbra is rendezetlen viszonyok konszolidálására. Az indiánok hétköznapijaiban, a társadalmi diszkriminációban vagy a rezervátumok mostoha körülményeiben sem történt pozitív változás.⁷⁴

Állammá válás, gazdaság, politikai identitások

A történelmi délnyugati két prominens állama, Új-Mexikó és Arizona meglehetősen későn, 1912-ben tudott csatlakozni az unióhoz. A spanyol adminisztráció lecserélésével az amerikai hivatalok lassan vették át az ügymenetet, mivel egy addig nem látott multikulturális társadalommal és rendezetlen jogi viszonyokkal (pl. földtulajdon) találtak szemben magukat. A közbiztonság és a szövetségi állami hatalom megszilárdításának körülményei szintén problematikusak voltak, mivel az indiánok, valamint banditák támadásai folyamatosan veszélyt jelentettek. A törvénytelen, rendezetlen közigazgatási viszonyok számos alkalommal erőszakos incidenseknek adtak teret, mint például a betelepülő és helyi üzleti érdekek mentén kirobbant háborúskodás Lincoln

⁷⁴ Stein 1972: 269.

megyében 1878-ban vagy az arizonai Tombstone városában történet tűzpárbajok. Nagyon találó Sherman tábornok mondata, amikor viccelődve megjegyezte, hogy „az Egyesült Államoknak háborút kellene indítania Mexikó ellen és kényszeríteni rá, hogy vegye vissza Új-Mexikót”.⁷⁵

A NMHR a délnyugat 20. századi történetével kapcsolatban több tudományterületen átívelő tanulmányokat jelentetett meg, amelyek a gazdaságtörténet, szociológia, urbanisztika, alkotmányjog és antropológia különböző témaköreit foglalták magukban. A következőkben az állammá válással, gazdasággal és a délnyugati identitással kapcsolatos munkák kerülnek bemutatásra, elsősorban azzal a céllal, hogy továbbhaladva a régió történeti fejlődésének vonalán betekintést nyújtsak a szemlében megjelent tanulmányok sokféleségébe.

Marion Dargan tanulmánya⁷⁶ szerint az 1890-es évek közepén az új-mexikói állampolgárok többsége az unióba való belépés ellen foglalt állást. A szövetségi kormány nyomás alá helyezte az ellenzőket, akik tartottak az üzleti konkurencia beáramlásától, a szigorúbb adózási követelményektől, a szövetségi rendszer bürokratikus nehézségeitől. Az indiánok leginkább földjeik lajstromba vételétől félték, valamint attól, hogy elveszítik szabadságukat, és a szövetségi állam védnöksége alá kerülnek. A pártolók a régió fejlődését, infrastrukturális modernizációját és az új munkaerő, valamint befektetések megjelenését tartották elsődlegesnek. A vita egy pontján 1906-ben felmerült egy új koncepció, ami Donald D. Leopard tolmácsolásában⁷⁷ azt jelentette, hogy a két terület, Új-Mexikó és Arizona egyesülve Arizona néven, de Santa Fe központtal csatlakoznának a szövetséghez. Az 1900-as évek elején főleg a republikánus platform képviselői megsürgették a még szövetségi területi státuszban lévő Arizona, Új-Mexikó, Oklahoma és az Indián Terület felvételét. Utóbbi két térséget az 1906. június 19-i Hamilton Bill alapján egybeolvasztották, így Oklahoma 1907-ben a negyvenhatodik államként csatlakozott az unióhoz. A kongresszuson belül támogatták a területek egységesülését, de mind Arizona, mind Új-Mexikó polgárai és törvényhozói ellenezték a tervet. Mégis megindultak a viták és egyeztetések a tervezet megvalósításáról. Számos publicisztika érvelt a közös csatlakozás mellett, mivel a két terület összlakossága sokkal jelentősebb szerepet kapott volna a szövetségi törvényhozásban, és közösen könnyebben tudták volna képviselni a délnyugat-specifikus problémákat, társadalmat vagy gazdasági érdekeket. A kérdés eldöntése érdekében 1906. november 6-án egy népszavazást tartottak. Leopard közlése alapján Arizonában 16.265-en szavaztak ellene és 3141-en mellette, Új-Mexikóban viszont 26.195 fő szavazott mellette és 14.735 ellene.⁷⁸ A közös csatlakozás terve meghiúsult Arizona állásfoglalása miatt, ami főleg annak köszönhető,

⁷⁵ Dargan 1939: 5.

⁷⁶ Dargan 1941.

⁷⁷ Leopard 1959.

⁷⁸ Leopard 1959: 245. A szerző adatait összevetettem Farrow 137.

hogy sokkal gazdagabb volt Új-Mexikónál, és jóval előnyösebb bányászati kilátásokkal rendelkezett. A két terület végül külön és egyenlő feltételekkel 1912. január 6-án vált az Egyesült Államok részévé, Új-Mexikó a 47. és Arizona a 48. tagállamként.⁷⁹

A délnyugaton a 19. századtól egyre fontosabb iparággá vált a szén-, ezüst- és aranybányászat, ami telepéseket és vállalkozókat egyaránt vonzott a térségbe. David V. Holtby tanulmánya⁸⁰ azt a kérdést járta körbe, hogy az állammá válás milyen hatással volt Új-Mexikó állam bányászatára. Az 1912. utáni öt évben nem sok változás történt a korábbi *laissez-faire* gazdasági gondolkodásban, de az első világháború megváltoztatta a viszonyokat, és egy szemléletváltás következett be, ami először a kormány korlátozott beavatkozását hozta, majd a szövetségi állam szélesebb körű gazdasági aktivitását eredményezte. Az állammá válás nem változtatta meg a gazdaságban a tulajdoni viszonyokat, de egyre nagyobb nyomás nehezedett rájuk, és olyan történelmi események következtek be, amelyek valós változásokat hoztak. A két világháború és a köztük lévő gazdasági recesszió (1920–1922; Új-Mexikó államban ez 1926-ig tartott) és világválság (1929–1940) a szövetségi kormányzat jelenlétének fokozását jelentette, vagyis a Kongresszus, az elnök, valamint a végrehajtó hivatalok beleszólását a térség gazdasági folyamataiba. Az első világháborúba lépés nagyobb termelést igényelt a bányáktól, új szabályozások léptek életbe (pl. munkavádelem, gyermekfoglalkoztatás), és új vállalkozók is érkeztek a régióba, akik egyre jobban fenyegették a helyi gazdasági érdekeket. Az uniós tagság kétségkívül legnagyobb hozadéka azoknak a fejlesztési alapoknak a szétosztása államonként (pl. autópálya-építés, infrastruktúra, befektetési támogatás stb.), amelyekből Új-Mexikó állam sokkal többet kapott, mint a kedvezőbb földrajzi viszonyokkal megáldott államok. A háború után egy új erőforrás utáni kutatás vette kezdetét: Harding elnök rendeletére 1921-ben kezdetét vette az olajkutatás, ami a navahók rezervátumát is érintette. Az indiánok területén nem lehetett az engedélyük nélkül kitermelésbe kezdeni, ezért a helyi elnöki megbízott egy összerезervátumi törzsi gyűlés összehívását kezdeményezte, de ilyen fórum nem létezett. Holtby szerint Albert B. Fall szenátor egy biztost jelölt ki arra a feladatra, hogy válasszon ki fiatal, bentlakásos iskolában nevelkedett navahókat, akik a földek bérbé bocsátásában üzleti lehetőséget láttak. A Kongresszus közben jóváhagyta az Olajbérleti törvényt 1924-ben, ami meggyorsította a tanács döntését, és miután jelentős olajmezőkre bukkantak a navahók földjén, Shiprock városa mellett, megkezdődtek a fúrások. Az olajmezőt a Continental Oil vállalat kezdte kiaknázni, és hatalmas profitot termelt, amíg a navahók kb. az egyötödét kapták meg az összegnek, mivel egy 1914-es törvény szerint kompenzálniuk kellett a céget a fejlesztések költségéért. A Navahó Tanács tiltakozott ellene, de nem tudtak érvényt szerezni követelésüknek, és ezzel megkezdődött a hosszú

⁷⁹ Leopard 1959: 247.

⁸⁰ Holtby 2013.

ideig tartó törzsi–szövetségi vita az indián földek nyersanyagainak kitermeléséről. Az 1929–1930-ban kialakult válság különösen az egyéni olajfúró vállalatokat viselte meg, de a konszolidáció éveiben a New Deal sokkal kedvezőbb munkakörülményeket teremtett a délnyugati régióban. A világválság végleg véget vetett Új-Mexikó állam laissez-faire gazdaságpolitikájának, és az 1930-as évektől kezdve egészen a 21. századig a szövetségi kormány lett a gazdaság legfontosabb szereplője, ami a beavatkozástól a redisztributív funkcióig terjedt. A szövetségi gazdaságpolitika a régióban két célt tűzött ki maga elé: a jóléti államiság és a vállalati kapitalizmus megvalósítása. Az előbbi érdekében Wilson elnök egy morális gazdasággal kísérletezett, amit aztán Roosevelt elnök szisztematikusan intézményesített. Az üzlet és kormány kölcsönös függése pedig az állammá válás után folyamatosan fejlődött, aminek következtében a politikai gazdaság egyre nagyobb mértékben részesült a nagyvállalkozások sikeréből.⁸¹

Az Új-Mexikói Egyetem Közpolitikai Kutatóközpontja (Public Policy's Survey Research Center) felméréseinek adatait vette alapul az állam politikai és kulturális min-táit feltérképező tanulmány.⁸² A történelem során az egész délnyugati régiót számtalan kulturális hatás érte, ami átrajzolta a terület demográfiai és politikai térképét. A na-vahók népesítették be Új-Mexikó állam északnyugati szegletét, a pueblo indiánok középen és északon éltek, a spanyol telepesek a Rio Grande menti városokban maradtak, és a texasi bevándorlók a keleti részben alakították ki életüket. A 20. század második felétől egészen napjainkig újabb iparágak, ágazatok és vállalatok jelentek meg az állam-ban, mint például a nemzeti laboratóriumok (Los Alamos, Sandia), csúcstechnológia (Roswell, Carlsbad, Las Cruces) és katonai bázisok (Holloman, Belen). A migrációk és gazdasági változások a politikai identitások keveredését eredményezték.⁸³ A szak-irodalom ezek alapján alakított ki politikai régiókat: a Rio Grande melletti spanyol leszármazottak, az állattenyésztésben és bányászatban érdekelt texasi bevándorlók, az amerikai őslakosok és a városokban élő urbánus angolszász lakosság. A szerzők arra vállalkoztak, hogy az újabb választói, demográfiai és politikai attitűdök alapján (ebben az 1967–1990 közti választói adatok voltak segítségükre) újraértelmezzék eze-ket a kategóriákat, és a mai viszonyokat valóságosabban tükröző politikai-kulturális körzeteket rajzoljanak meg. Az 1988 és 1996 közti megyei választási eredmények szerint a demokrata szavazók regisztrációja a latin területeken volt a legmagasabb, amíg a republikánus szavazók egyértelműen keleten, a „Kis Texas” régióban voltak. Az adatok alapján egy eltolódást lehetett megfigyelni a tradicionálisan demokrata északi megyékben a republikánusok irányába. A megyékben a republikánus szavazatok felülmúlták a regisztrációs számokat, ami lehetett a demokrata szavazók pálfordulása,

⁸¹ Holtby 2013: 88.

⁸² Gastil 2002.

⁸³ Gastil 2002: 173.

de a szerzők szerint a vizsgált időszakban egyre nagyobb arányban vándoroltak északra a tipikusan republikánus telepések „Kis Texas” felől.⁸⁴ A történelmi migrációs trendeket, választói magatartást és a mérések adatait ötvözve a tanulmányban egy hatfaktoros változói elemzés (tradicionális új-mexikóiak [született új-mexikói, latin, spanyol amerikai], amerikai őslakosok, kor, nem és pártidentitás) mellé egy szintén hat kategóriából álló földrajzi-demográfiai modellt állítottak fel a tanulmány szerzői. A kategóriák meghatározásánál ugyanakkor nem ragaszkodtak az összefüggő földrajzi területekhez, inkább a politikai-kulturális identitás mentén indultak el. A városi konzervatívok (Új-Mexikó állam 34%-át tették ki) Farmingtontól kezdve Los Alamoson és Albuquerque-n keresztül egészen Clovisig, valamint az állam délkeleti sarkáig terjedő szigeteken helyezkedtek el. A városi liberálisok (8%) két szigeten voltak azonosíthatók, Santa Fe városában és az Új-Mexikói Egyetem környékén Albuquerque-ben. A városi kevert kategória (a lakosság $\frac{1}{4}$ -e) Albuquerque nyugati és délkeleti részén, Carlsbad és Dona Ana megyében található meg. A spanyol amerikaiak (12%) a megyék északi részéig nyúltak, de Las Cruces belvárosában is éltek.⁸⁵ Az amerikai őslakos csoport (9%) az állam északnyugati negyedében volt lokalizálható, míg a vidéki konzervatívok (13%) átlósan az állam délnyugati szegletéből indulva az északkeleti részéig érve helyezkedtek el.⁸⁶ A vizsgálat alapján – aminek az adatait a szerzők táblázatokban rögzítették – a városi liberálisok 57%-a demokrata párti, 22%-a független, 29%-a azonosította magát liberálisnak, és csak 17%-a konzervatív. A spanyol amerikaiak többsége (57%) szintén demokrata, és ebben a régióban érték el a legmagasabb egalitáriánus mércét, valamint a második legalacsonyabb reaganizmus (ami vegyíti az individualizmus és hierarchia skálákat) eredményeket. A vidéki konzervatívoknál volt a legerősebb a konzervatív ideológia, a legmagasabb a reaganizmus skála, de a legalacsonyabb a hatékonysági pontszám. 12%-uk liberálisnak, és a legnagyobb arányban (31%) konzervatívok vallották magukat, alacsonyabb, de – ellenétben az általános vélekedéssel – nem a legalacsonyabb egalitárius mutatókkal rendelkeztek. Az amerikai őslakosok hasonló számokat adtak, mint a vidéki konzervatívok, vagyis a válaszadók nagy része konzervatívok vallotta magát, közepesen magas eredményt ért el a reaganizmus skálán, de magas egalitáriánus pontszámot értek el. Csakúgy, mint a vidéki konzervatívok, a politikai hatékonyságuk alacsony volt. A kevert városi kategória hasonló eredményeket adott, mint a városi konzervatívok, vagyis alacsony

⁸⁴ Gastil 2002: 181.

⁸⁵ Egy teljesen más, főleg kulturális megközelítésben, de a délnyugati identitásokkal kapcsolatban érdemes megemlíteni egy hazai kutató, Kádár Judit Ágnes nemrég megjelent munkáját. A szerző a kevert házasságokból származó szépirodalmi írók és művészek multiethnikus látószögét mutatja be azzal a céllal, hogy rávilágítson a régióra jellemző etnikai diverzitás összetettségére, valamint az egyén küzdelmére, amelyet a társadalmi stigmák és kognitív szorongás ellen folytat. Kádár 2022.

⁸⁶ Gastil 2002: 184.

egalitarianizmus és magas reaganizmus, magas hatékonyság. A különbség a két régió között igazából a republikánusok pluralitásában (43%) mutatkozott meg a városi konzervatívok között. A tanulmány végén a szerzők jellemezték a demográfiai, földrajzi és politikai változásokat, amik megváltoztatták a korábbi politikai régiókat. A kulturális változások okaira három magyarázatot ajánlottak: 1) Az új migrációs szokások megváltoztatták a regionális határokat (pl. a magas jövedelemmel rendelkező liberálisok növekedése Santa Fe városában). 2) A változó kulturális hagyományok megváltoztatták a régiókat (pl. a spanyol amerikai kultúra hanyatlása a spanyol hagyományokkal rendelkező területek zsugorodását eredményezte). 3) A vidéki konzervatív régiók egy új konzervatív ideológiával kezdték azonosítani magukat, ami a szövetségi beavatkozások ellen foglalt állást.⁸⁷

Összegzés

A délnyugati régió az Egyesült Államokon belül egy olyan speciális történelmi-kulturális dinamikával rendelkezik, amelyhez hasonlót máshol nem lehet felfedezni, és dokumentumainak gazdagsága túlmutat az angolszász terjeszkedésen. A spanyol gyarmatosítás emléke megtalálható a kultúrában, a tájak, települések elnevezésében, a konyhában, a vallásosságban és az ott élők identitásában. Azonban ez az örökség traumákat is hordoz magában, a gyarmatosítás, a pueblók lerombolása, a kényszerített térítések és a több száz éven keresztül organikusan fejlődő őslakosok életének felborítása. Az angolszász terjeszkedés újabb traumákat és újabb fejlődési irányt hozott a délnyugati régióba: az indiánok egy új adminisztráció nem kívánt védnöksége alatt találták magukat, ami megpróbálta szabályozni a területeik feletti uralmukat, majd bentlakásos iskolákba kényszerítette gyermekeiket, akik több generáción keresztül hordozták magukban a sérelmeket. Az indiánok jogainak bővítése továbbra sem könnyítette meg életüket a rezervátumokban, és a társadalmi integráció felé sem nyíltak újabb kapuk. A mexikói amerikai közösségek az 1950-es években megvívták a maguk polgárjogi harcát, de az emancipáción kívül nem tudtak hasonló sikereket elérni, mint az afroamerikai mozgalmak.

A térségben ugyanakkor az évszázadokon átívelő interkulturális kapcsolatok pozitív változásokat is hoztak a 21. századra, és az egymás mellett élés körülményei egyre kedvezőbbek lettek. A múlt terhei továbbra is jelen vannak, és a gyarmatosítás fájó sebei nem gyógyultak be, de napjainkban egyre nagyobb teret kapnak a történelmi traumák feloldásai, amiben nagy szerepet és felelősséget kapnak a kutatók. Az Új-Mexikói Egyetem kimagasló teljesítményt nyújt az amerikai őslakos tanulmányok, a mexikói

⁸⁷ Gastil 2002: 191–192.

amerikaiak történelmének és jogainak, valamint a 19. századi amerikai oktatási rendszer felelősségének kutatásában. Az Új-Mexikói Történelmi Szemle lehetőséget biztosít a szerzőknek, hogy eredményeiket publikálják, és megismertessék azokat a régióban élőkkel. Az egyetem és a civil szervezetek szoros együttműködésének köszönhetően számos történelmi problémát sikerült együtt feldolgozni elsősorban a spanyol gyarmatosítással kapcsolatban. Erre egyre nagyobb igény van, mivel 2020-ban a feldühödött tömeg lerombolt Santa Fe főterén egy obeliszket, ami sértette az amerikai őslakosok történelmi emlékezetét. Hasonló hangok fogalmazódnak meg Coronado és Oñate konkvisztádorok emlékezetével kapcsolatban is, mivel mindkettő háborút indított az őslakosok ellen a spanyol gyarmatosítási törekvések során.

A múlt akadémiai feldolgozása, problematizálása napjainkban sem vesztett aktualitásából, és a szemle hasábjain továbbra is releváns, a nemzetközi tudományos közeg számára is érdekes munkák jelennek meg. A kortárs történelmi munkáknak pedig létezik egy kifejezetten társadalmilag hasznos, praktikus oldala, mivel a mai napig zajló pueblo indiánok, vagy az amerikai szövetségi kormány közti területvitákban hivatkozási alap lehet egy-egy kutatás eredménye. A Laguna Pueblo felkérte Richard Flintet, hogy történelmileg igazolja a Laguna közösség tulajdonjogát és vízhasználati jogosultságát a San José folyó vízgyűjtő területét illetően. A multidiszciplináris kutatás bebizonyította, hogy ellentétben a köztudomású 1699-es dátum helyett, a lagunának már az 1300-as évektől megszakítások nélkül igazolhatóan öntözéses földművelést folytattak a kérdéses területen.⁸⁸

Habár egy alapvetően recenzív munkának szántam ezt a tanulmányt, a régió múltjának gazdagsága, kulturális jellegzetességei, állami és szövetségi közigazgatási kérdései, politikai attitűdök és identitások kereszteződése olyan tartalmi mennyiséget jelentettek, amit nehéz lett volna ennél szűkebben bemutatni. A kritikai megjegyzések csupán arra vonatkoznak, hogy a leginkább deskriptív tanulmányok után üdítő volt olvasni az egyre problémaorientáltabb 1980-as évek után publikált munkákat. Amikor a szemle egy tanulmánya megkívánta, összevettem az adott kérdésben szintén jártas munkával, hogy egy sokkal árnyaltabb képet nyújthassak, és rávilágítsak az esetleges félreértésekre. Összességében viszont csak arra tudom biztatni akár a szélesebb tudományos közeget, hogy lehetőségeihez mérten tanulmányozza át a szemle majd 100 éves repozitóriumát, mert az eseménytörténettel kezdve az urbanisztikán, alkotmányjogon, régészeten, kultúrtörténeten, történelmi antropológián, politikatudományon, gazdaságtörténeten át egészen a szociológiáig, gendertanulmányokig találhat számára megfelelő olvasnivalót.

⁸⁸ Flint 2015.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adler, Michael A. – Todd Van Pool – Robert D. Leonard 1996: Ancestral Pueblo Population Aggregation and Abandonment in the North American Southwest. *Journal of World Prehistory* (10.) 3. 375–438. <https://doi.org/10.1007/BF02286420>
- Bandelier, Adolph F. 1926: Po-Sé. *New Mexico Historical Review* (1.) 3. 335–349.
- Bandelier, Adolph F. 1929: Documentary History of the Rio Grande Pueblos, New Mexico: Part I, 1536–1542.” *New Mexico Historical Review* (4.) 4. 303–334.
- Bandelier, Adolph F. 1929: The Discovery of New Mexico by Fray Marcos of Nizza. *New Mexico Historical Review* (4.) 1. 28–44.
- Bandelier, Adolph F. 1930: Documentary History of the Rio Grande Pueblos, New Mexico: Part I - 1536 to 1542 (continued). *New Mexico Historical Review* (5.) 1. 38–66.
- Bandelier, Adolph F. 1930: Documentary History of the Rio Grande Pueblos, New Mexico. Part I - 1536 to 1542 (concluded). *New Mexico Historical Review* (5.) 2. 154–185.
- Bandelier, Adolph F. 1930: Documentary History of the Rio Grande Pueblos, New Mexico. Part II - 1542 to 1581. *New Mexico Historical Review* (5.) 3. 240–262.
- Bandelier, Adolph F. 1930: Documentary History of the Rio Grande Pueblos, New Mexico. Part III – 1581–1584. *New Mexico Historical Review* (5.) 4. 333–385.
- Bandelier, Adolph F. 1933: Kin and Clan. *New Mexico Historical Review* (8.) 3. 165–275.
- Bayman, James M. 2001: The Hohokam of the Southwest North America. *Journal of World Prehistory* (5.) 3. 257–311.
<https://doi.org/10.1023/A:1013124421690>
- Bloom, Lansing 1926: New Mexico in the Great War, I: The Breaking of the Storm. *New Mexico Historical Review* (1.) 1. 3–15.
- Brasher, Nugent 2017: Exploring for the Coronado Trail: The 2017 Report; A Case Study as a Model for Historians. *New Mexico Historical Review* (92.) 1. 21–51.
- Burnett, John 2020: Statues Of Conquistador Juan De Oñate Come Down As New Mexico Wrestles With History. *NPR* 2020. július 13. <https://www.npr.org/2020/07/13/890122729/statues-of-conquistador-juan-de-o-ate-come-down-as-new-mexico-wrestles-with-hist> - utolsó letöltés: 2024. március 06.
- Castañeda de Nácera, Pedro de 1940: *The Journey of Coronado, 1540–1542*. A. S. Barnes and Company. New York. <https://content.wisconsinhistory.org/digital/collection/aj/id/5074> - utolsó letöltés: 2024. február 21.
- Cheetham, Francis T. 1926: First Term of the U.S. Court in Taos. *New Mexico Historical Review* (1.) 1. 23–41.
- Dargan, Marion 1939: New Mexico’s Fight for Statehood, 1895–1912. *New Mexico Historical Review* (14.) 1. 1–33.

- Dargan, Marion 1941: New Mexico's Fight for Statehood (1895–1912). *New Mexico Historical Review* (16.) 4. 379–400.
- Farlow, Archa Malcolm 1912-1913: Arizona's Admission to Statehood. *Annual Publication of the Historical Society of Southern California, 1912–1913*. (9.) 1-2. 132–153. <https://doi.org/10.2307/41168902>
- Flint, Richard – Flint, Shirley C. 1992: The Coronado Expedition: Cicuye to the Rio de Cicuye Bridge. *New Mexico Historical Review* (67.) 2. 123–138.
- Flint, Richard – Flint, Shirley C. 2004: *The Coronado Expedition to Tierra Nueva. The 1540–1542 Route Across the Southwest*. University Press of Colorado.
- Flint, Richard – Flint, Shirley C. 2005: *Documents of the Coronado Expedition, 1539–1542. "They Were Not Familiar with His Majesty, Nor Did They Wish to Be His Subjects"*. University of New Mexico Press.
- Flint, Richard – Flint, Shirley C. 2012: *The Coronado Expedition. From the Distance of 460 Years*. University of New Mexico Press.
- Flint, Richard 2015: Laguna Pueblo History Revisited. *New Mexico Historical Review* (90.) 1. 7-30.
- Flint, Richard – Flint, Shirley C. 2019: *A Most Splendid Company. The Coronado Expedition in Global Perspective*. University of New Mexico Press.
- Francaviglia, Richard V. 2011: Finding New Eden: The American Southwest. In: Francaviglia, Richard V.: *Go East, Young Man. Imagining the American West as the Orient*. University Press of Colorado; Utah State University Press. 126 – 154. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgphg>
- Gastil, John – Hank Jenkins-Smith – Gilbert K. St. Clair 2002: Beyond Green Chiles and Coyotes: The Changing Shape of New Mexico's Political–Cultural Regions from 1967 to 1997. *New Mexico Historical Review* (77.) 2. 173–195.
- Johnston, Matthew N. 2022: The Landscape of Prehistory: Mesa Verde and the Framing of the Past in American Archaeology. *Textes et contextes* (17.) 1. <http://preo.u-bourgogne.fr/textesetcontextes/index.php?id=3510> – utolsó letöltés: 2024. március 06. <https://doi.org/10.58335/textesetcontextes.3510>
- Hämäläinen, Pekka 2010: The Politics of Grass: European Expansion, Ecological Change, and Indigenous Power in the Southwest Borderlands. *The William and Mary Quarterly* (67.) 2. 173–208. <https://doi.org/10.5309/willmaryquar.67.2.173>
- Hammond, George P. 1926: Don Juan de Oñate and the Founding of New Mexico. *New Mexico Historical Review* (1.) 1. 42–77.
- Hammond, George P. 1927: Don Juan de Oñate and the Founding of New Mexico. *New Mexico Historical Review* (2.) 2. 134–174.
- Holtby, David V. 2013: Historical Reflections on New Mexico Statehood: New Mexico's Economy; A Case Study of Mining to 1940. *New Mexico Historical Review* (88.) 1. 65–97.

- Huff, J. Wesley 1951: A Coronado Episode. *New Mexico Historical Review* (26.) 2. 119–127.
- Kádár Judit Ágnes 2022: *Ethnic Positioning in Southwestern Mixed Heritage Writing*. Lanham.
- Kessell, John L. 2011: A Long Time Coming: The Seventeenth-Century Pueblo-Spanish War. *New Mexico Historical Review* (86.) 2. 141–156.
- Lekson, Stephen H. 1992: Settlement Pattern and the Chaco Region. In: Crown, Patricia L. – Judge, W. James (eds.): *Chaco and Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*. Santa Fe, 31–55.
- Leopard, Donald P. 1959: Joint Statehood: 1906. *New Mexico Historical Review* (34.) 4. 241–247. <https://doi.org/10.3109/10520295909114682>
- Mathiowetz, Michael 2015: Leaving One's Handprint. Celebrating the Scholarship of Polly Schaafsma. *Full Issue. New Mexico Historical Review* (90.) 2. 165–196.
- McKenna, Peter J. 1979: WOODEN RITUAL ARTIFACTS FROM CHACO CANYON NEW MEXICO, THE CHETRO KETL COLLECTION, By R. Gwinn Vivian et al. Tucson: University of Arizona Press, 1978. *New Mexico Historical Review* (54.) 4.
- Molnár Dániel Márton: Indián birodalom a préin. *Aetas* (29.) 3. 207-210.
- Reeve, Frank D. 1958: Navaho-Spanish Wars 1680-1720. *New Mexico Historical Review* (33.) 3. 204–231.
- Riley, Carroll L. 1971: Early Spanish-Indian Communication in the Greater Southwest. *New Mexico Historical Review* (46.) 4. 281–314.
- Rivet, Paul 1926: New Mexico historical Review. *Journal de la Société des Américanistes* (Tome 18.) 386. <https://doi.org/10.3406/jsa.1926.3614>
- Roberts, Frank H.H. 1926: New Mexico in the Great War, II: The War Executive. *New Mexico Historical Review* (1.) 1. 15–18.
- Rosen, Deborah A. 2003: Pueblo Indians and Citizenship in Territorial New Mexico. *New Mexico Historical Review* (78.) 1. 1–28.
- Saunders, Lyle 1944: *A Guide to Materials Bearing on Cultural Relations in New Mexico*. Albuquerque.
- Saxton, Russel 1981: The Truth about Pueblo Indians: Bandelier's Delight Makers. *New Mexico Historical Review* (56.) 3. 261– 284.
- Stein, Gary C. 1972: The Indian Citizenship Act of 1924." *New Mexico Historical Review* (47.) 3. 257–274.
- Vivian, R. Gwinn 2015: Polly Schaafsma. Imagery and Anthropology. *Full Issue. New Mexico Historical Review* (90.) 2. 213–226.
- Walter, Paul A. F. 1947: Edgar Lee Hewett, Americanist, 1865–1946. *American Anthropologist* (April-June) 260–271. <https://doi.org/10.1525/aa.1947.49.2.02a00050>

- Walter, Paul A.F. 1946: Lansing Bartlett Bloom. *New Mexico Historical Review* (21.) 2. 92–97.
- Worcester, Donald E. 1941: The Beginning of the Apache Menace of the Southwest. *New Mexico Historical Review* (16.) 1. 1–18.
- Worcester, Donald E. 1975: The Apaches in the History of the Southwest. *New Mexico Historical Review* (50.) 1. 25–44.
- Worcester, Donald E. 1979: *The Apaches: Eagles of the Southwest*. Norman: University of Oklahoma Press.

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

„Csengery Antalnak nem halljuk neszét...”

Samu Nagy Dániel: *A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája*. Országház Kiadó, Budapest, 2022. 690 oldal.

„19. századi történelmünk bővelkedik kiemelkedő tevékenységet kifejtő, nagy hatású politikusokban és gondolkodókban, érthető tehát, hogy az utókor figyelme elsősorban rájuk irányult az elmúlt bő egy évszázadban. Mellettük azonban – méltatlanul – háttérbe szorultak olyan komoly életművet hátra hagyó közéleti szereplők, akiket saját korukban elismertek és megbecsültek, de a korszak alakítására, formálására gyakorolt hatásuk kétségtelenül nem mérhető Kossuth Lajos, Széchenyi István gróf vagy Deák Ferenc tevékenységéhez. Csengery Antal minden bizonnyal közéjük tartozik” – olvasható a kötet hátsó borítóján a szerző, Samu Nagy Dániel ajánlásában, aki az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatóságának kutató munkatársa.¹ Csengery Antal életpályája ugyanakkor mégsem egy „másodvonalbeli” politikus „képességeit” mutatja, hanem ellenkezőleg, éppen a kiegyezésben és a dualizmus rendszerének létrejöttében – Deák Ferenc, gróf Lónyai Menyhért és id. gróf Andrássy Gyula mellett – játszott megkerülhetetlen szerepét, azaz a szer-teágazó karrierének méltán csúcsaként értékelhető időszakra beérett polihisztóri szintű tehetséggel és tekintéllyel bíró befolyásos személyét. Csengery Antalról már rendelkezésre állt egy inkább akadémikusi pályájára koncentráló részleges életrajz,² tehát habár nem előzmények nélküli vállalkozásról van szó, mindenképpen aktuális témaválasztásnak kell tekinteni életének egy, a korárbibinál sokkal teljesebb biográfiában való feldolgozását. A következőkben a róla készült impozáns méretű, összesen mintegy 690 oldalt kitevő legújabb biográfia rövid áttekintésére vállalkozunk, ami a kötet terjedelme miatt tematikusan, néhány, a recezens figyelmét megragadó észrevételben kerül összegzésre.

A külső tulajdonságokat tekintve vaskos kötet jó minőségben, keményborítás kötésben készült az Országház Kiadó gondozásában az *Országgyűlési értekezések* című sorozatba illeszkedő külső és belső dizájnnal. A borítón Csengery Antal teljes alakos fotóportréja látható. A kötet komoly mérete – ti. vastagsága és súlya – ugyan első pillantásra – a szó szoros értelmében – nehéz olvasmányt ígér, mégis a nagy terjedelmű szöveg azontúl, hogy hatalmas információmennyiséget közvetít, rendkívül könnyed

¹ A kötetről készült már ismertetés: Bodnár Krisztián 2023: Samu Nagy Dániel: *A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája*. *Debreceni Szemle* (31.) 4. 480–482., valamint a kézirat elkészítése után: Cieger András 2024: Samu Nagy Dániel: *A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája*. Országház Könyvkiadó, Budapest. 2022. 690 oldal. *Századok* (158.) 1. 184–186.

² Szántó György Tibor 1984: *Csengery Antal*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

és olvasmányos stílusban teszi azt, habár tudományos történelmi munkáról van szó. Ezt támogatja a munka szerkezete is, ami alapvetően horizontális vagy lineáris megközelítésű, így jól áttekinthető is.

Az életrajzi kötet egy rövid, Csengery Antal pályáját összegző előszóval (11–13) indul, ami egyúttal vázlatos forráskritikai és historiográfiai bevezetőként is szolgál. Ezután három nagy szakaszra osztva bontakozik ki az olvasó előtt Csengery élete, mely szakaszok időbeli kerete egybeesik a 19. századi magyar történelem három klasszikus időszakával: (1) Csengery családi háttere, gyermek- és ifjúkora, valamint reformkori publicistai és 1848–1849-es tevékenysége (1822–1849) (15–93); (2) a neoabszolutizmus évei alatti közéleti szerepvállalása és a kiegyezéshez vezető útban való részvétele (1850–1867) (95–386); (3) a dualizmus rendszerének megszilárdítása és politikai-közéleti pályája haláláig (1867–1880), kitekintéssel örökségére és leszármazottjaira, valamint a ma Almássy téren álló szobrára és a Csengery Antal-díjra (387–645). Mindhárom rész három, négy és öt lineárisan elhelyezkedő alfejezetre, azokon belül pedig több kisebb, váltakozó terjedelmű fejezetre tagolódik, ahol elsődlegesen még mindig a horizontális szemlélet a döntő, viszont megjelennek rövid vertikális egységek is, például parallel kronológia esetén. A szerző láthatóan erősen törekedett a kronologikus szemlélet érvényesítésére a rendkívül részletgazdag életrajz összeállításakor, ami a sokszínű Csengery-karrier megértését egyúttal nehezíti is, már amennyiben az olvasó szeretné megismerni Csengery Antalt úgy, mint az újságíró, mint az akadémikust, mint a politikust, esetleg mint a magánembert a korszakról alkotott jelenlegi történelmi tudásunk ismeretanyagába ágyazva, egyúttal ezt a tudást – amit itt talán akár a *historical agency* fogalmával is jellemezhetnénk – árnyalva.

Csak a leglényegesebbnek vélt dolgokat kiemelve, itt-ott megjegyzésekkel kiegészítve néhány életrajzi elem kerül megemlítésre az alábbiakban a már említett szubjektív tematika mentén:

(1) Ugyan Csengery sajtótörténelmi jelentőségű reformkori munkásságáról már készült monografikus összegzés,³ jelen életrajz viszont az egész életpályájára kiterjeszti a gazdag sajtószervezői és újságírói életmű bemutatását az aktuális személyes motivációk és politikai-gazdasági-társadalmi lehetőségek, vagy pontosabban fogalmazva a szubjektum és struktúra viszonyában. Ennek keretében értelmezhető nemcsak politikai hatásgyakorlásának egy része, hanem a kritikus attitűdje is, ami politikamentes műkritikáiban és tudományos recenzióiban is rendre megjelent, amit így foglal össze találóan Samu Nagy

³ Gábori Kovács József 2016: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847*. Budapest. Némileg bővebben tárgyalja ugyanezt a témát a szerző a PhD-disszertációjában: Kovács József 2013: *Egységtől egységig. Csengery Antal és a centralista Pesti Hírlap szerepe az Ellenzéki Párt megszervezésében. (Tanulmány)*. I. kötet. Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Textológiai program, Miskolc.

Dániel: „Szeretett kritikát írni, magasabb rendű célok és eszmék kérlelhetetlen képviselőjeként ítélkezni az »eltévelyedett« művész vagy tudós felett. Ezzel viszont ellenségeket is szerzett magának” (196).

(2) Tudományos pályáját tekintve – ami újságírói munkásságával is szorosan összefüggött – mindenekelőtt a romantika bírálatát kell kiemelni mind a színikritikáját, mind a történettudományi recenzióit illetően. Rendhagyónak tekinthető akadémiai székkfoglalója – ami Ipolyi Arnoldddal (1823–1886) való tudományos vitává kerekedett (153–157) – jó példa történelemszemléletére, ami úgy tűnik, hogy a pozitívizmus és historizmus szempontjaihoz állt a legközelebb; ugyanakkor az angol nemzeti liberális romantikus (whig) történetírás egyik legolvasottabb alakjának, Thomas Babington Macaulaynak (1800–1859) munkáit nemcsak olvasta, hanem az Anglia történetét feldolgozó művének egy részét le is fordította. Ahogy Samu Nagy Dániel is utal rá, az motiválta Csengeryt a fordításra, hogy aktuálisnak érezte az angol polgári forradalom magyar viszonyokra való alkalmazását (98). Ugyanakkor a történelmet politikai segédtudománynak tartotta, illetve akkor vélte fontosnak, amennyiben a jelenben hasznosítható tanulság vonható le a múltból (98). Ugyancsak jelentősek Csengery korának kiemelkedő személyeiről készített jellemrajzai, amelyek szintén az angol romantikus történetírásban, nevezetesen Carlyle és Macaulay biográfiai esszéiben – melyek fontossága abban állt, hogy az igazi történetírás kiemelkedő személyiségek tetteinek megörökítésével érhető el, ami a múlt iránti lelkesedést generálja – gyökereztek műfajilag. Ugyanakkor eredeti eredményeket felmutató valós történelmi tevékenységet nem fejtett ki pályája során. De ugyancsak fontos adalékul szolgál tudományos tevékenységének részeként a történelemtanári, illetve botanikus oktatói és publikációs tevékenysége, amire kiter a biográfia. Tanári tapasztalatai pedig politikusként is visszaköszöntek később az oktatásügy kapcsán, amikor a polgári iskolák iskolarendszerbe való integrációját kerestülvitte, de módszertani kérdésekben is megnyilvánult, tehát fontos neveléstörténeti jelentősége is van személyének. Akadémiai munkájában alelnökként a pénzügyi és kiadói – konkrétan a Könyvkiadó Bizottság és Hivatal megalapításával – feladatokkal foglalkozott, mellette pedig a történettudományi és statisztikai bizottság munkájába is bekapcsolódott. Meg kell említeni, hogy az Akadémia feladatának tekintette a tudomány képviselője mellett a tudós tehetségek támogatását, a tudományos ismeretszerzést és ismeretterjesztést.

(3) Politikusi karrierjét is a sokrétű feladatvégzés jellemezte, ezért megválasztott képviselőházi tagként – Biharban (1861, 1865), majd a dualizmus idején Nagykanizsán (1869, 1872, 1875, 1878) – sosem vállalt kormányzati pozíciót, viszont a dualizmus rendszerének megszervezésében és működtetésében fontos

szerepe volt. A 67-es, majd 15-ös bizottság munkájában Deák Ferenc jobbkéz-ként vett részt a majdani 1867:XII. tc. kidolgozásában, majd kodifikációjában, törvényjavaslatként való betervezésében és előadásában, de a sajtóban is érvelt a kiegyezés mellett. A kiegyezésben játszott szerepével egyébként tisztában volt, amire vonatkozóan Pulszky Ferenc visszaemlékezéséből idéz a szerző is: „végre Csengery is nem egyszer adta értésünkre, hogy a kiegyezés szellemi atyja senki egyéb, mint ő” (351). A kötetben részletesen olvashatunk nemcsak a kiegyezési törvény születéséről, hanem a delegáció intézményének megszervezéséről, a horvát kiegyezésről, valamint a már említett polgári iskolatípus törvénybe iktatásáról is Csengery szempontjából, melyek mindegyikében elvülhetetlen szerepe volt. Sőt, az 1870-es években az oktatás szívügyévé vált. Ezen túl a pénzügyi bizottság és a delegációk munkájában haláláig folyamatosan számítottak rá. Úgy tűnik, hogy tekintélye szinte megkérdőjelezhetetlen volt, bár Deák visszavonulása után voltak olyan felhangok, melyek ezt próbálták kikezdeni, mivel sosem volt „reflektorfényben, nem szerepel, mégis nagy befolyása van a politikai döntéshozatalra” (584). Különösen Krátky János újságírói kritikája volt erős, aki „hallgatagnak, számítóknak, alattomosnak tartotta Csengeryt” (584), de a kötet idézi Asbóth János nem minden alapot nélkülöző – például a sértődékenységet vagy tekintélyföltést illető – bírálatát is (584–585), melyben egy kvázi mindenhol jelenlévő középserű másodhegedűsnek festette le Csengeryt.

(4) A magánéletére vonatkozóan nemcsak családi életébe – úgymint házastársi levelezések, gyermekek nevelése és egészsége, ajándékozások, családi események – kapunk betekintést, hanem Samu Nagy Dániel figyelme kiterjedt a napirend és a lakókörnyezet, valamint a kötetben sokat emlegetett városligeti nyaraló bemutatására is, ahol Csengery hobbijának, a kertészkedésnek hódolhatott; de befektetési ingatlanvásárlásáról és annak feltételezett háttéréről is olvashatunk. Általában a magánéletet tárgyaló fejezetekben kapunk információt a korszak jeles alakjaival ápolts kapcsolatairól is, mint például Deák Ferenc vagy Arany János, de más összefüggésekben olyan részletkérdéseket is említ, mint a delegáció tagjaként Bécsben tartózkodó Csengery véleménye a orosz és drága szállodai körülményekről. Csengery jellemének bemutatására kortársi vélemények ütköztetésével is találkozhatunk a kötetben (381, 585). A szöveg többször tájékoztat egészségi állapotának alakulásáról is – nemcsak fizikai, hanem mentális értelemben is –, mint például az 1878. évi választásokkal kapcsolatban: „Ezen utolsó, szenvedélyektől mentes választási beszéde már egy fáradt, beteg ember munkája” (615).

A kötet egészére elmondható, hogy jó arányban tárgyalja a szubjektum és a struktúra viszonyát, a redukáló alcíme ellenére egy inkább totálisnak tekinthető és egységesnek mondható biográfia keretében. Vagyis a teljes életút ábrázolására történik kísérlet

elsősorban a politikai és közéleti pályára redukálva a vizsgálódást úgy, hogy jellemzően inkább Csengery felől közelít meg kérdéseket, vagy rövid köztörténeti felvezető után Csengery szerepére kerül a fókusz, és a magánélet vagy kortársi vélemény bemutatása sem marad el eközben. A kapcsolati háló felrajzolásának egyik eszköze az életpálya adott pontján megjelenő személyek rövid, kvázi szócikkszerű bemutatása (81–82, 153–154) a könyvben. A reziliencia jól kirajzolódik az 1848–1849-es eseményeket követő időszak megrajzolásakor. De ugyanígy bepillantást kaphatunk a személyiség és karrier viszonyába is, ami az egész kötetben kontinuus módon jelen van minimum a rendkívüli munkabírás megjelenésével; ugyanakkor szinte minden rész alfejezetében helyet kap olyan harmadik címmélységű fejezet, amely kimondottan a magánéletre helyezi a fókuszot.

A biográfiában elképesztő mennyiségű, – amennyiben helyes a kalkulációnk – összesen 3488 lábjegyzet szerepel, melyek döntő többsége forrásokra, illetve szakirodalomra való hivatkozást tartalmaz, kevés kivétellel magyarázó jegyzet. A kötet végén található Függelékben (647–690) kapott helyet egy rövid rövidítésjegyzék (649), 23,5 oldalon felsorolt forrás és szakirodalom (649–673), valamint a képek jegyzéke (674–677) és névmutató (678–690), ami a hivatkozott kötetek szerzőinek neveit is tartalmazza.

Érdeemes még röviden néhány építő kritikai megjegyzést vagy ötletet említeni, melyek egyikének hiánya sem von le semmit a kötet hiánypótló jelentőségéből és tudományos értékéből.

(1) Egy ilyen volumenű munka mindenképpen megérdemelt volna egy komolyabb módszertani bevezetőt. A kötet címe ugyan jelzi, hogy politikai és közéleti pálya áttekintésére lehet számítani olvasáskor, amit az előszó ezzel egészít ki: „Teljes életrajzot adunk, Csengery közéleti tevékenységei mellett betekintést nyújtva a családi és társas életének eseményeibe is. A teljesség kedvéért, illetve Csengery alaposabb megismeréséhez hozzájárul továbbá, hogy a vele és munkáival kapcsolatos kritikai hangok is helyet kapnak, hiszen a kortársak körében sem övezte minden lépését osztatlan elismerés” (12). Viszont nincs definiálva az, hogy mit ért a szerző teljes életrajz alatt. Szükséges lenne pontosítani minden történeti életrajzi munka elején, hogy mi a redukció metódusa, azaz a forrásadottságok milyen felbontásban, milyen megközelítésben, illetve milyen viszonyrendszerek vizsgálatát teszik lehetővé, ugyanis a történeti biográfia természete, konkrétan műfaji komplexitása kivétel nélkül megköveteli a biográfiai témát illető történészi vizsgálódás alapvetéseinek minimum rövid tisztázását, azaz hogy milyen minőségben, sőt egyáltalán megírható-e az adott biográfia,⁴ ami végső soron az egyéni sors rekonstrukciójának egy aspektusa-

⁴Levi, Giovanni 2000: Az életrajz hasznáról. *Korall* (1.) 2. 82.

ként is tekinthető.⁵ A szerzői módszertant jobb híján a kötet olvasásából lehet rekonstruálni ebben az esetben.

(2) A kötet egy alaposan feltárt és szerteágazó kapcsolati hálót tartalmaz, amit viszont nem könnyű elsőre rendszerezni, még a már említett rövid, betoldott életrajzok ellenére sem. Erre vonatkozóan érdemes lett volna kísérleti jelleggel elgondolkodni a digitális történetírás hálózatelemzési és adatvizualizációs eljárásainak alkalmazásán, még ha csak néhány illusztráció és rövid megállapítás erejéig is.⁶ Ebbe akár Csengery Antal publikációs tevékenységének kvantitatív elemzését is be lehetett volna vonni. Ez újabb szempontból világíthatta volna meg a teljes életművét.

A kötet legfőbb érdeme, hogy hiánypótló, mely Csengery Antal életét nemcsak korának történelmébe ágyazva mutatja be, hanem nagyban árnyalja is a rendszerváltásokon átívelő pályafutás hatásait, kiemelve korának fontos eseményeiben és általában közéletében játszott szerepét, miközben a jelleméről is képet alkothatunk. A forrásadottságoknak megfelelő rendkívül alapos és közérthető összefoglalás, monumentális munka, ami egyúttal „olvastatja is magát”. Csengeryt illetően összességében egy sokoldalú, módszeres és inkább rideg, zárkózott személyiség rajzolódik ki a kötetből, aki a szereplést csak eszköznek és nem népszerűsítő lehetőségnek tekintette, átlagon felüli munkabírását pedig konkrét és maradandó célok szolgálatába állította, melyeket komolyan igyekezett is elérni. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy nem szerette, ha nem fogadják el javaslatait, kioktatásra hajlamos viselkedésű volt, sok esetben meg volt győződve kizárólagos igazáról, így a kritikát is nehezen viselte, és valóban meglévő tekintélyét féltette. Ehhez viszont a tehetséggondozáshoz kapcsolódó szociális érzékenység is társult. Elsőre távolságtartó figurának tűnik, aki ugyanakkor maga köré vonzotta korának jeles személyeit, akikkel gyümölcsöző kapcsolatot ápolt, de a baráti társaságon kívül nem tárulkozott ki.

A szerző előszóban olvasható szándéka (12) teljesülni látszik a kötetben, hiszen egy olyan teljes (12) és részletes (13) életrajzot olvashatunk Csengery Antalról, akinek közéleti pályafutása mellett a családi és társasági életébe, illetve kritikai felhangok által kísért munkásságába is betekintést nyerhet az olvasó, kiemelve a kiegyezés, az oktatásügy és az Akadémia kérdését, de hasonlóan fontosnak tartva reformkori centralista törekvéseit vagy az abszolutizmus korában a reformgondolatok ében tartását. Ez Csengery Antalt a történeti tudásunkat illetően minden bizonnyal visszahelyezi korának tekintélyes politikusai sorába, ezzel érthetőbbé téve a korszakot. Ezért feltétlenül ajánlott olvasmány a 19. századi magyar történelmet tanulmányozók számára

⁵ Gueniffey, Patrice 2000: A biográfia a megújuló politikatörténetben. *Aetas* (15.) 3. 149.

⁶ Erre vonatkozóan szempontokat közöl Rab Virág 2017: A szociális hálózatba ágyazott életrajz – Hegedűs Lóránt példáján. In Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. Pécs–Budapest. 492–510.

Samu Nagy Dániel: *A háttérember. Csengery Antal politikai és közéleti pályája.*

– kiemelve a politika-, eszme-, sajtó- és neveléstörténetet –, de olvasmányossága miatt azoknak is, akik egyszerűen szeretnék egy sodró lendületű, mégis tudományos igényességű életrajzot olvasni. A terjedelem ne riasszon el senkit!

BERDE IMRE

Reprezentáció vagy politizálás? A főrendek és a főrendiház a dualizmus éveiben

Tóth-Barbalics Veronika: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában II.: A főrendiház (1865–1918)*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2021. 363 oldal.

Tóth-Barbalics Veronika több mint két évtizede foglalkozik a dualizmus kori magyar országgyűlés főrendi házána történetével. Első témába vágó publikációja 2007-ben jelent meg. PhD-fokozatát 2016-ban szerezte meg az ELTE-n, a disszertációja *A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben* címet viselte. Ez a közel 800 oldalas munka alapozta meg a bemutatott kötetet. A disszertáció megírását követően tovább dolgozott a témában, és feldolgozta a különböző tagsági típusokban megjelent személyeket – élethosszig választott és kinevezett tagok, indigenák –, publikált a főrendiház működésével kapcsolatban – bizottságok működése, a főrendiház tisztségviselői –, valamint foglalkozott a ház politikai szerepével, az ülések látogatottságával és az egyéni és családi politizálás kérdésével. A 2021-ben megjelent kötet tehát egy szisztematikusan felépített kutatási programra épül, mely azonban jóval többet ad annál, mint hogy a szerző eddigi munkáinak újraszerkesztett, monográfiává alakított változatát vehetné kezébe az olvasó. A szerző ugyanis egyrészt alkalmazkodva a sorozat elvárásaihoz, a Magyar Országgyűlések Történetének korábbi kötetéhez hasonló szerkezetben jelenítette meg írását, valamint az utóbbi időszak tudományos eredményeit is beépítette a munkájába, úgymond szintetizálta a parlamentarizmustörténet és a főnemességgel, arisztokráciával foglalkozó társadalomtörténet legújabb eredményeit.

A dualizmus kori főrendiház, az ún. második kamara kevésbé foglalkoztatta a magyar történetírást, fokozottabb érdeklődésre talán két téma tartott igényt: az egyik az 1885-ös reform volt, a másik pedig a főrendek szerepe az 1890-es évek közepén lezajlott egyházpolitikai küzdelemben. Míg a reformkorral foglalkozó politikatörténeti munkákban hangsúlyos szerepet kap a rendi országgyűlés felső táblája, addig a népképviseleti rendszerben már jóval kevesebb figyelem vetült rá. Ennek okát a szerző Péter Lászlóra hivatkozva abban látja, hogy a főrendiház elveszítette azokat a nagy formátumú főnemes politikusokat, akik képviselővé választatva magukat a képviselőház vitáiba vetették bele magukat. Tették ezt gyakran kormányzati szerepet vállaló politikusként. A főrendiház azonban csak a hatalomgyakorlás gyakorlatában veszítette el jelentőségét, hiszen továbbra is birtokolta a törvénytervezetek kapcsán vétőjogát. Ezzel azonban nem élt, hiszen tagjainak többsége a kormány és a dinasztia biztos

támasza volt. Ennek következtében pedig érdemi vitára viszonylag ritkán került sor, a nem nyilvános uralkodói jóváhagyással – előszentesítéssel – rendelkező, már képviselőházi szavazáson átesett kormányelőterjesztésekkel kapcsolatban. Igazából két nagy kivétel volt ez alól, melyek személyükben is érintettek a főrendeket, az egyik a főrendiház reformjának a kérdése, a másik pedig az egyházpolitikai reformoknak az ügye volt. Az ehhez a két kérdéshez kapcsolódó érdemi politizálás vizsgálata fontos részét képezi ennek a kötetnek is. Az ülések látogatottságát negatívan befolyásolta továbbá az országgyűlés munkaparlamenté válása, mely folyamatról részletesen olvashatunk Cieger Andrásnak a képviselőházzal készített kötetében. A nagy elvi kérdések helyett szakpolitikai ügyekkel foglalkozó törvények egyre gyarapodó száma a képviselőket is riasztotta az ülések aktív látogatásától, és határozottan igaz volt ez a főrendek esetében is, akiknek többsége születéséből vagy hivatalából kifolyólag vett volna részt az üléseken. A szerző kiemeli azt, hogy a kinevezett tagok létjogosultságát az 1885-ös reform készítői éppen azzal látták indokoltnak, hogy ezzel a ház szakértelmét vélték fokozhatónak. Tehát az északisztovária „mint tanácsadó, mint szónok, mint apostol vezérszerepet vigyen” a második kamarában – idézi a szerző a kérdésben megszólaló Tóth Lőrincet. A főrendiházban tehát nem zajlottak nagy politikai csaták a kormányoldal és az ellenzék között, ülései elég monotonan teltek. Egy-egy korábban említett kérdést leszámítva a főrendiház csupán említés szintjén jelent meg a szakirodalomban.

Annak ellenére azonban, hogy a politika nagy kérdései nem itt dőltek el, intézménytörténeti, alkotmánytörténeti, társadalomtörténeti és mentalitástörténeti szempontból azonban fontos, hogy tudásunk bővüljön a második kamaráról. A téma arra várt, hogy Tóth-Barbalics Veronika egy igen alapos monográfiában feldolgozza azt.

A szerző a kötet a bevezetőjében világosan meghatározza azokat a kérdéseket, melyekre választ keres munkájával. Ezek a következők: ha bekövetkezett a súlyvesztés, akkor ennek mi volt oka? Milyen elképzelések fogalmazódnak meg a főrendiház reformjával kapcsolatban? Hogyan valósult meg az 1885-ös reformja? Milyen szervezeti keretek között működött az intézmény, és milyen helyet foglalt el a politikai és az alkotmányos életben? Milyen közjogi és politikai viszonyrendszer határozta meg tevékenységét?

A munka öt nagy főfejezetre tagolódik. Az első fejezet a főrendiház szervezetével és összetételével foglalkozik. Itt olvashatunk a főrendiház tagságának társadalmi összetételéről, mely rész az 1885-ös reform előtti és utáni tagság összehasonlítására épül. A magyarországi főnemességgel foglalkozó részben a szerző tisztáz bizonyos terminológiai kérdéseket (arisztokrácia, ősnemesség, első, illetve második társadalom, család, nemzetség), és áttekinti a szakirodalomban található összesítéseket, a főnemesség társadalomtörténetével foglalkozó munkákat. Az itt bemutatott társadalmi csoport adta a tagság legjelentősebb részét a dualizmus végéig. Egy rövid nemzetközi kitekintést követően tér rá a főrendiházzal kapcsolatos reformtervek részletes ismertetésére, és ezt

követően pedig a fejezet legfajsúlyosabb része következik, mely az 1885-ös reform megszületésének folyamatát és következményeit ismerteti. A főrendiház létszáma és összetétele 1885 után c. alfejezet különösen kedves – ha lehet így fogalmazni – a recenzens számára, ugyanis ebben a részben jelennek meg legszemléletesebben azok az adatok, melyek ahhoz az OTKA-kutatócsoporthoz kapcsolódnak, melyben a szerzővel közösen dolgoztunk. Különösen fontosnak tartom kiemelni azt az együttműködést, mely a szerző és a kutatócsoportban dolgozó Ballabás Dániel között alakult ki. Ők ketten, két doktori iskolában, két egymástól függetlenül kezdett kutatási programban indultak el, és idővel közös munkát végeztek, az ebben az alfejezetben található tudományos tartalom ennek az együttműködésnek az eredménye.

A második főfejezet a főrendiház dualizmus kori működésének kereteit ismerteti, alkalmazkodva azokhoz a szerkesztési elvekhez, melyek az országgyűlés-történeti munkákat egységbe foglalják. Ebben a fejezetben a hivataltörténet-írás elvei érvényesülnek. Az első nagyobb egység a házszabályok alakulását ismereti. A főrendiház esetében a 19. század második felében sokkal kisebb változások voltak megfigyelhetők, legalábbis ahhoz képest, amit a képviselőházban tapasztalhattunk. Ennek okaként a szerző azt jelöli meg, hogy a főrendiház ülései kevésbé politizálódtak át, ott az ellenzékiiségnek jóval kisebb terepe nyílt, ott az obstrukció gyakorlatilag nem jelent meg, így a házszabállyal kapcsolatban sem léteztek olyan viták, melyek a képviselőház esetében az egyik legfontosabb belpolitikai kérdéssé váltak a századfordulót követően. Külön alfejezet szól a bizottsági rendszerről, de a fejezet legterjedelmesebb részei a főrendiház vezető személyeivel – elnök, alelnök, jegyző, háznagy – és magával a főrendiházi hivatallal foglalkoznak. A szerző úgy látja, hogy a hivatalviselők esetében lehet beszélni egyfajta professzionalizációról, hiszen ezekben a tisztségekben a képviselőházinál nagyobb mértékű személyi folytonosság volt megfigyelhető. Ami természetesen összefüggött azzal, hogy a képviselőkkel szemben a főrendek gyakorlatilag élethosszig bírták pozíciójukat, míg a képviselők esetében ciklusról ciklusra szükség volt a megválasztásra. Akire pedig egyszer egy feladatot kiosztottak, az gyakran hosszú évekre benne is ragadt a hivatalában. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy míg a kiegyezés időszakában ezeket a pozíciókat tekintélyes ókonzervatív politikusok töltötték be, addig ez a későbbi időszakban alapvetően megváltozott, a kinevezések esetében a legfontosabb szempont ugyanis a kormánypártiség volt. Különösen az 1890-es évek egyházpolitikai tárgyalásainál mutatkozott meg a főrendiházi elnök kormányhűsége, ekkor több ízben is az ő szavazatának köszönhetően nyert többséget a kormányzat liberális álláspontja.

A harmadik részben a főrendiház alkotmányos helyét és feladatkörét, valamint politikai szerepét vizsgálja meg a szerző. Kiemeli azt a kortársi elvárást, mely a főrendiházat egyfajta politikai zsűriként képzelte el, melynek a legfontosabb szerepe abban állt volna, hogy egyrészt fékezze a túl gyors haladási tempót, másrészt pedig gátat szabjon a képviselőházi „pártabszolútizmusnak” és „többségi önkénynek”. A kétkamarás politikai

rendszer pártolói gyakran fogalmazták meg azt az igényt is, hogy a második kamara közvetítsen az uralkodó és a képviselőház között, egyfelől könnyítse meg az uralkodónak, hogy kívül maradjon a pártküzdelmeken, másfelől tekintélyt biztosítson a képviselők által az uralkodó elé terjesztett határozatoknak. Ezeknek a szerepeknek azonban a magyar főrendiház kevéssé tudott megfelelni, melynek indokát abban látja a szerző, hogy ez a szerepfelfogás elsősorban a kisszámú ellenzéki főrend politikájában jelent meg. A többség pedig úgy tekintett erre az elképzelésre, hogy az gyakorlatilag a képviselőházban kisebbségben lévő ellenzéki álláspont túltreprezentálását jelentette volna a kormánypárti többség akaratával szemben, ami pedig a parlamentarizmus logikájával ütközött. A kormányzattal szembeni bizalmatlanság kinyilvánítására egyébként kétszer került sor a főrendiházban. 1893 májusában a Wekerle-kormány egyházpolitikájával kapcsolatban hozott elutasító határozatot a ház, 1905 júniusában pedig a Fejérváry-kabinettel szemben fejezte ki bizalmatlanságát. A szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy mindkét esetben a főrendeknek csak töredéke vett részt az ülésen. Ebben a fejezetben elemzi a főrendiházon belüli politikai viszonyokat is. A kérdés vizsgálatát név szerinti szavazások elemzésével tudja végrehajtani, ebből azonban viszonylag kevés volt a korszak egészét tekintve. 1868 és 1885 között 11, 1885 és 1918 között pedig 37 ilyen szavazásra került sor, melyből 22 az egyházpolitikai reformokkal kapcsolatos vitákra esett. A szavazási hajlandóságot és a kormány álláspontjához való viszonyulást a tagsági jogcím alapján elemzi a kötet. Nem meglepő, hogy a név szerinti szavazásokon a főispánok, továbbá az országzászlósok és a koronaörök, 1885 után a protestáns felekezeti vezetők, a bíróságok vezető tagjai, valamint az élethossziglan kinevezett tagok döntő többsége általában a kormány álláspontjával egyező módon szavazott. A katolikus és a görögkeleti főpapok, az egyházpolitikai reformok kivételével, szintén a kormányzati álláspontot támogatták, ami a papi kinevezésekben való kormányzati befolyással függött össze. A kormánynak leginkább a tőle független örökös tagok ellenállásával kellett számolni, rájuk azonban az volt jellemző, hogy sokkal kisebb arányban vettek részt a szavazásokon, mint tették azt a többi tagcsoport tagjai. Megállapítása szerint a főrendiházban a képviselőházihoz hasonló pártfrakciók csak a korszak első felében és átmeneti jelleggel működtek csupán.

Fontos lenne annak tisztázása, hogy a főrendiházat milyen intenzitással látogatták a tagok, erre nézve azonban sem az 1885-ös reform előtt, sem pedig azt követően nincsenek megfelelő adatok. Az intézmény korlátozott befolyása mellett egyéb szervezeti és anyagi okok is csökkenthették a látogatási hajlandóságot. Létezett azonban a tagoknak egy szűk csoportja, akik rendszeresen részt vettek a plenáris üléseken, rendszeresen hozzászóltak a tárgyaló ügyekhez, a bizottságokban és a tisztségekben hosszabb időt töltöttek el, és jelentős tárgyalási rutinra tettek szert. Úgy is lehet fogalmazni, hogy ez a szűk csoport tartotta gyakorlatilag életben a második kamarát, ahol akkor pezsdült föl csupán a politikai élet, ha a tagokat közvetlenül is érintő nagy elvi jelentőségű kérdések kerültek tárgyalásra.

Az utolsó két rész a tanácskozások helyszíneit és szimbolikáját mutatja be. Köztudomású, hogy a Parlament épületébe való beköltözésig a főrendek a Nemzeti Múzeum épületét használták üléseik lebonyolítására, a kötetben részletesen olvashatunk a közgyűjteményi dolgozók és látogatók, valamint a főrendiház tagjainak konfliktusoktól nem mentes közös életéről. A dualizmus kori politikai életben a főrendiházhoz is fontos szimbolikus aktusok kapcsolódtak, melyek sorából kiemelkedtek az uralkodóház tagjaival szembeni tiszteletadások. A főrendek például a királyi leiratókat felállva hallgatták végig, valamint rendszeresen köszöntötték ünnepi alkalmakkor az uralkodócsalád tagjait. A főrendek politizálására a képviselőháznál sokkal visszafogottabb hangnem volt jellemző, ez illeszkedett ugyanis ahhoz a társadalmi elváráshoz, mely a főrendek felé megnyilvánult. Éles vitákra, személyeskedésre ritkán került sor.

Összességében elmondható, hogy a kötet abszolút hiánypótló tehát, hiszen ebben a témában modern feldolgozás még nem született. A dualizmus kori főrendiház csupán említés szintjén jelent meg a történeti munkákban, bővebben csak egy-egy részterület, például a vallásügyi reformok vitája vagy az 1885-ös reform, esetleg a tagság egy-egy csoportja vonta magára a szakma figyelmét. Kétségtelen, hogy ezek az elemek voltak a legjelentősebbek a főrendiház dualizmus kori történetében, azonban az országgyűlés második kamarája mindenképpen megérdemelte már, hogy monográfia szülessen róla.

PAP JÓZSEF

Számunk szerzői

Bartók Béla

történész, PhD, EKKE

Berde Imre

PhD hallgató, EKKE, Eger

Gál Máté

történész, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára, Eger

Guszmán Gergely

történész, PhD, EKKE

Majtényi György

történész, DSc, EKKE

Medgyesi Konstantin

történész, PhD, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Nagy Péter

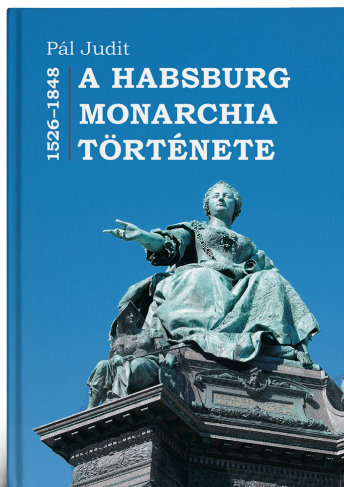
történész, PhD, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat

Pap József

történész, PhD, EKKE

Valuch Tibor

történész, DSc, EKKE

PÁL JUDIT: A Habsburg Monarchia története 1526–1848.

Nyelv: magyar

Oldalszám: 442

Méret: 165 x 235 mm

ÁR: 3 890 FT

Pál Judit munkája hiánypótló jellegű, hiszen egy olyan korszakot dolgoz fel monografikus jelleggel, melyben a modern Magyarország alapjai megteremtődtek. A történeti munkák hagyományosan általában más korszakhatárokkal dolgoznak, ezt az időszakot kettő vagy három periódusra tagolják. Ez az írás azonban egységesen tekint 300 év időszakára, vállalva a korszakhatárok átlépésének nehéz feladatát.

A másik erénye a munkának, hogy a szerző nem Magyarország-, és nem Ausztria-történetet alkotott, hanem a monarchia egységét mutatja be írásában. Igen gyakori hiba ugyanis, melybe elsősorban a magyar történészek szeretnek beleesni, hogy Magyarország történelmét a monarchia keretére való tekintet nélkül szemlélik csupán.

A kötetet hosszas ausztriai és magyarországi kutatás alapozta meg, mely során a szerző áttekintette az elmúlt évek releváns szakirodalmát, és szintetizáló jelleggel készített egy olyan munkát, mely egyszerre szól a szakmának és az érdeklődő nagyközönségnek.

Messze túlmerészkedett szorosan vett szakterületén, szintetizáló szándékkal közelítette meg a kérdést. A második kiadás nem egyszerűen ismétli az első megjelenést, hanem a szerző több, újonnan megjelent releváns munkát feldolgozott, és pontosította a korábbi szöveget.

BERECZ ANITA:
Földesúri jobbágyság –
városi polgárok

Polgári öntudat és önkormányzat
a 19. századi Egerben

Nyelv: magyar

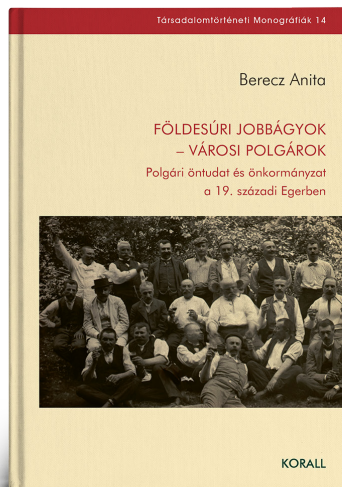
Oldalszám: 236

Méret: 166 x 236 mm

ÁR: 3 800 FT

A szerző történeti munkájában, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tűzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön erénye a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bősséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányműként szolgál.

Bővebb információ, illetve kiadványaink
teljes listája megtalálható a Líceum Kiadó webshopjában:
webshop.uni-eszterhazy.hu

A Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok című folyóirat egy lektorált, nyílt hozzáférésű periodika, melynek célja tudományos fórumot biztosítani a hazai és határon túli Kelet-Közép Európára vonatkozó kutatásokat folytató kollégák számára.

A folyóirat évente kétszer magyar és angol nyelvű tanulmányokkal jelenik meg az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete gondozásában.

A lap az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae” c. tudományos folyóirat jogutódja.

Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok

(Korábban Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae)

H-3300 Eger, Eszterhézy tér 1.

E-mail: tortenelem@uni-eszterhazy.hu

Honlap: <https://ojs.uni-eszterhazy.hu/>

A kiadásért felelős

az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora

Megjelent az Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Felelős szerkesztő: Kusper Judit

Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence

Megjelent: 2023-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája

Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM / CONTENTS

Szerkesztői előszó 5

TANULMÁNYOK / STUDIES

BARTÓK BÉLA

A „hadosztályplébános”. A katonai szolgálat szerepe Subik Károly egri kanonok karrierjében
1914–1925 között 9

NAGY PÉTER – VALUCH TIBOR

Egy öntörvényű, politizáló munkás a 20. századi ózdi gyári társadalomban. Fejezetek
Antalköz József történetéből27

GÁL MÁTÉ

A pártállami egyházpolitika szolgálatában. Az Állami Egyházügyi Hivatal Heves megyei
megbízottjainak pályaképe (1951–1956).....51

MAJTÉNYI GYÖRGY

Kádár Jánosné. Az első titkár felesége és a hatalom 73

MEDGYESI KONSTANTIN

Egy szürke eminenciás a hatalom kapujában: Grósz Károly borsodi és budapesti első
titkárságának éveit..... 99

MŰHELY / WORKSHOP

GUSZMANN GERGELY

A délnyugat Egyesült Államok történelme az Új-Mexikói Történelmi Szemle tükrében.. 125

TÖRTÉNELMI IRODALOM / REVIEWS

BERDE IMRE

„Csengery Antalnak nem halljuk nesztét...”171

PAP JÓZSEF

Reprezentáció vagy politizálás? A főrendek és a főrendiház a dualizmus éveiben..... 179

Számunk szerzői..... 185